

QUENTIN DURWARD

TRANSLATED INTO GUJARATI

(IN THREE PARTS)

PART III.

WITH FOOT NOTES AND AN APPENDIX.

BY

KARAMALI RAHIM NANJIANI, B.A.,

ASSISTANT PERSIAN TEACHER, ELPHINSTONE HIGH
SCHOOL, BOMBAY

કવેન્ટિન ડરવાર્ડ મો.

ગુજરાતી તરજુમે

(ભાગ ત્રણમાં.)

ભાગ ત્રીજો

૧૯૮૦

ટીકા અને પૂરવણી સમેત.

બનાવનાર,

કરમચાલો રહીમ નાનજીઆણી બી.એ.,

આસીસ્ટન્ટ પરશિયાન ટીચર, એલફિન્સ્ટન હાઈસ્કુલ.

(સન ૧૮૬૭ નો આક્ટ ૨૫ પ્રમાણે રજીસ્ટર કર્યું છે.)

મુબઈ

ધી રાઈઝિંગ સ્ટાર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સંવત ૧૯૩૬—સન ૧૯૮૩

કીમત રૂ. ૧-૨-૦. સાદી બાઈન્ડિંગની.

” ૧-૬-૦. મજબુત પુઠાવાળી.

પ્રસ્તાવના.

આ ત્રીજો ભાગ વાંચનારની સમક્ષ મુકતાં મારે સંતોષ જણાવવો જોઈએ કે વાંચન શીકીનાને બીજો ભાગ મનપસંદ માલમ પડ્યો છે એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે; આ છેલ્લો ભાગ તેથી પણ રસિક લાગશે એવી આશા રાખી રહાય છે. આ ભાગ ઉત્તરે બહાર પાડવો એવી ઉત્કંઠા પૂર્વક સ્વયંના ઘણાંક મિત્રો અને જીજ્ઞાસુ મદ્દગૃહસ્થો તરફથી કરવામાં આવી હતી. બનતી તાકીદ કર્યા છતાં, કેટલાંક દૂર ન થઈ ચકી એવી અડચણોને લીધે, આ ભાગ બહુ ઝડપથી છપાઈ ન શકાયો તે માટે હું આગળથી થયેલા ગ્રાહકો પાસેથી દરમુજબ અસ્તુ છું, પરંતુ પુસ્તકના કદ તરફ ધ્યાન પોંદ્યાડતાં તે બહુ મોટું તૈયાર થઈ એમ નહીં કહેવાશે.

વાંચનારને મારે પણ એક સ્વયંના કરવી જોઈએ. આગાથા સાધારણ વાર્તા કહાણીઓના જેમ તરત સમજાઈ જાય તેવી નથી. એમાં કેટલાંક અણુમારા એવી રીતના છે કે લક્ષ્યપૂર્વક વાંચ્યા ચકીજ તેના ખર્ચે ગૂઢાર્થ સમજાય; એકંદરે જોતાં દરેક ભાગ બે વાર તો અવશ્યે વાંચવો જોઈએ.

પહેલાં અને બીજા ભાગના જેમજ આમાં પણ પાના તળે ટીકા અને છેડે પૂરવાણી આપી છે તેના તરફ વાંચનાર ઉતાવળી નજર ફેરવશે તો (શ્રમ લઈ ધ્યાનથી વાંચે તો વધારે લાભકારક છે,) વખતનો ઘેરઉપયોગ થયો જાણશે નહીં.

લિ. ભાષાંતર કર્તા.

મુંબઈ, એપ્રિલ ૧૯૦૩.

પાત્રો

લીબેલેરે, અથવા દુબુડોવિકોસલી...કવેન્ટિનનો મામો.
લીગ્લોરીઆ.....ઠાકોર ચાદર્સનો લોઆ.
ડી. હિમખરકોટ
ફિલીપ ડી. કામીનીસ } .....ઠાકોરના દળશુરિયા.
કોનરેડ.....ડીલામાકેનો મદદનીશ.
કાઉન્ટસ્ટીવન.....ક્રેવેન્સિઅરનો ભાણેજ.

શુદ્ધિ પત્રક.

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૩	જાહ	જોહ
૧	૬	ફેવેસિઅર	ફેવેસિઅર
૩	૧૨	મિત્રાઈ	પિત્રાઈ
૩	૧૩	અવિચાર	અવિચાર
૩	૩૨	આશક	આ શક
૬	૨૧	શકય	શકયા
૭	૩	સકોળ	સકોચ
૭	૨૨	તેને	તેનો
૧૩	૧૭	બાદશાહ	
૧૫	૨	શબ્દ	શબ્દને
૧૬	૧૧	એકું	એકું
"	૩૪	બાદશાહ	બાદશાહ
૨૪	૧૩	ગેલ હીમના	હીમનો
૨૭	૧૬	ગુજરે	ગુજર્યો
૩૨	૮	શત્રુઓએ	શત્રુઓએ
૩૪	૨૦	હરખર્ષને	હરખર્ષનો
૩૭	૧૭	નમતા	નમતા
૩૭	૨૩	કરવી	કરવી
૩૭	૨૪	આગળા	આગળ
૩૮	૧	તેમા	તેમ
૩૮	૧૫	પેહરેગીર	પેહરેગીર
૩૯	૧૨	ખીજો	ખીજ
૪૪	૧૩	ચાર	ચોર
૪૫	૩	એવા	એવા
૪૫	૧૩	દાઢઅસ એલી	દાઢઅસ એલી
૪૫	૧૪	ચોવડું	ચોવડું
૫૧	૧૨	લેવાશે	નહી લેવાશે
૫૧	૧૭	મૃત્યું	મૃત્યુ
૫૩	૫	પોતાને	પોતાનો
૫૩	૨૬	ધારવાહું	ધારવાળા
૫૩	૨૬	પોતાના	પોતાની
૫૬	૮	વધારે	વધારે

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫૯	૧૨	જાહએને	જાહને
૫૯	૨૧	નેતે	તેને
૬૨	૨૨	રાજયપદ	રાજયપદ
૬૩	૨૧	કાઢવવા	કાઢવવા
૬૫	૩	એને	અને
૬૬	૬	બેવડો છે	બેવડો
૭૦	૨	હં	હા
"	૧૦	રકવાયર	રકવાયર
૭૪	૧	સુસાહરી	સુસાહરી
૭૪	૧૩	વાંધી	વાંધી
"	૧૬	માથ	માથા
૭૫	૨૪	વર્ત્યો	વર્ત્યો
૭૬	૧૮	મામાથ	મામાથી
"	૨૪	સર્વત	સર્વની
૮૨	૪	કરતાં	કરતાં
૮૩	૭	બાંગથી	બાંગા આવજાથી
"	૮	અક	એક
"	૨૭	ચાણુલો	ચાણુલો
"	૩૧	મુકેલી	મુકેલી
૮૪	૧	રાજય કરતં	રાજયકર્તા
૮૪	૪	વિરુદ્ધ	વિરુદ્ધતા
૮૬	૧	અફસોસ ?	અફસોસ !
"	૨	રખડનારા	રખડનારીઓ.
૮૮	૫	દરબારના	દરબારમાં
૮૯	૧૩	તેમ	તેમાં
૯૩	૧૦	મળતાં	મળતા
૯૫	૨૭	બાંકા	બાંકાં
૧૦૬	૯	તેને	તને
૧૧૨	૧૨	એને	અને
૧૧૨	૧૭	કૃતબની	કૃતબની
૧૧૪	૨૩	મઠાધિકારિણી	મઠાધિકારિણી
૧૧૭	૧૩	પ્રારબધે	પ્રારબધ

કોશ.

- S. (અંબરવેષ) ઝોર. જનમતી વખતે કેટલાકને માથા ઉપર ઝોર ચોટેલી રહે છે. એ કેટલાક લોકો સુભાગ્યની નિશાની માને છે.
- S. (અનુભવેશ) જે ખીજની ઝાંઝે બેડાયલું હોય તે.
- S. (અસંગત) મુંબંધ વિવાનું.
- En. (કમીશનર) અમુક કામ કરવા અપત્યાર મળ્યો હોય કે સોંપરત થઈ હોય તે. અમીન.
- S. (ચક્રવાર્તી) તે લડાયક જમાનામાં મોટા રાજાઓ તથા જેના નાના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી નહીં લેતા પણ તેને બદલે જરૂરી વખતે મીષાઇઓની અમુકમંજ્યાગાયે હાજર થવાની શરત કરતા. એવી શરતે જાગીર ધરાવનાર વેસલ (vassal) કહેવાતા, અને જાગીર આપનાર સુઝરેન (Suzerain) અથવા ફ્યુડલ લોર્ડ કહેવાતા.
- S. (દમીવળું) ઢોંગ, ઢોળ.
- S. (ન્યૂનતા) ખામી.
- S. (નિમિત્ત) આશય, ખટો.
- A. (મોઝુક) જેનું વર્ણન કર્યું હોય, જેના યુગ્મ ગાવા હોય તે ગરુડ (એટલે યુગ્મ) ઉપરથી.
- En. (રકુ) પેચવાળો ખીજા.
- A. (મગીર) ઉમરે પોહીએલું નહીં તે.
- A. (સુલતાના) રાણી. એ શબ્દ સુલતાનની નારી જતી છે.
- A. (અમતકપાલ) દૂરથી આવનારનો ચકાર કરવા આમા જરૂર ન. એ શબ્દ કબલ એટલે આમજ એ ઉપરથી બીજોલો છે.
- S. (કૃતિમ) કરેલું—ઉપજનવેલું, ઢોંગ બરેલું. (મંરકૃત કૃ એટલે કરવું.)
- S. (કાષ્ટ) ત્રામ ઉત્પાદક—ઉપજનવનાર. ખીજામણું.
- S. (પ્રશંસા) વખાણ, વારીક.
- S. (વિનોદ) આનંદ; ખુશીને વખતે વાતચિત કરવી તે.
- S. (સામદ્રિક) શરીર ઉપરની રેખાઓ બેઠે સ્વભાવકે દેવ વર્ણવાની પિશ્તા.

કેવેનટિન ડરવાડે

ભાગ ૩ ને

પ્રકરણ ૨૫ મું (આહુ)

આણુનો તરો પડે છે.

કેવેસિઅરે તેઓને સભ્ય રીતે સલામ કરી કહ્યું “ગૃહસ્થો, જે મારી ખબર જોઈલીજ કીમતી તમારી ખબર છે એમ હું ધારું તો વાજબી રીતે અદલ બદલ કરું.”

બેહુ શિકારીઓ એક બીજા તરફ જઈ હસ્યા; અને એમાંથી વડાએ પોતાના સોબતી તરફ ફરી કહ્યું “કેવેસિઅર વેપારી મુલક ‘બ્રેમેન્ટ’ માં થઈ આવ્યા છે, અને ત્યાંના બધા પેચ શીખી આવ્યા છે. એમની સાથે સોદા કરશું તો આપણને ભારે પડશે.”

કેવેસિઅર કહ્યું “ગૃહસ્થો ઠાકોરે વાજબી રીતે મારા માલની જોણી કરાવવી જોઈશે; કેમકે જકાત ખબર ભરાયા પેહલાં લેવાય છે તેથી એ માલ હું જકાત રીતે આપીશ. પણ મને કહો કે તમારી ખબર સારી છે કે નરસી ?

જે શખ્સ પ્રત્યે તે ખાસ કરીને બોલતો હતો તે ચંચળ દેખાવના હતો ને તેની આંખ ઉપરથી આનંદી જણાતો હતો, પણ મ્હો અને ઉપલો હોઠ હણપણ અને ગંભીરતા સૂચવતાં હતાં; તેના ચેહરાના દેખાવ ઉપરથી માલમ પડતું કે આ પુરૂષ ઝડપથી અવલોકન કરી તર્ક બાંધી શકે છે પણ નિશ્ચય કરવામાં તેમજ અભિપ્રાય દર્શાવવામાં ધીમો અને વિચારવંત છે. આ કોબાર્ટે નો દીકરો ‘હેનાલ્ટ’ નો પ્રખ્યાત ‘નાઈટ’ હતો જે ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ કર્તાઓમાં ફિલિપ્પી કામિનિસના માન પામેલા નામથી ઓળખાતો, અને જે ‘ડયુક ચાર્લસ બહાદૂર’ ની સોડમાં રહેતો અને તેના સૌથી માન પામેલો સલાહકાર હતો. તે અને તેના સોબતી ‘બેરન્ડી હમબરકોર્ટ’ જે સમાચારથી જાણીતા હતા તે કેવી પ્રકારના છે એવો જે સવાલ કેવેસિઅરે પૂછ્યો હતો તેના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું “એ ખબરની તરેહ ઇન્દ્ર ધનુષ્યની માફક ચિત્ર વિચિત્ર છે, જુદે જુદે સ્થળથી જોતાં, કાળા વાદળની સાથે અથવા સ્વચ્છ આકાશની સાથે મુકાબલો કરતાં; એમાંથી પણ તરેહવાર રંગ નિકળે છે. જુહુ નખીના નાવ કેડે ફરાંસમાં કે બરગંડીમાં આવું ઇન્દ્ર ધનુષ્ય ઝોઈવાર નજરે પડ્યું નથી.”

ફ્રેવેસિઅરે જવાબ દીધો “ મારા સમાચાર ધૂમકેતુના જેવાજ શોકચિંતક, અનિયમિત, અને ભયાનક છે. એટલુંજ નહીં પણ એમાંથી વધારે મોટી અને ભયંકર ખરાબીઓ નિપજવા ની છે તેની એ અગમચેતી આપે છે એમ સમજવું જોઈએ. ” કામિનિસે પોતાના સાથીને કહ્યું “આપણી ગાંસડીઓ ખોલવી જોઈએ નહિકાં બીજા કોઈ આવી એજ માલ ખતાવશે તો આપણે પછાત રહી જઈશું, કેમકે આપણી પાસે જે ખબર છે તે જાહેર છે. — ફ્રેવેસિઅર, ટુંકામાં કહું તો, સાંભળીને અચરત થાઓ કે લુઈ બાદશાહ પેરોનમાં છે. ”

કાઉન્ટે અચરત થઈ કહ્યું “ શું ઠાકોર એકપણ લડાઈ કર્યા વગર પાછા હટી ગયા? અને ફ્રેન્ચ લોકોએ શહેરને ઘેરા ઘાલ્યો તે છતાં તમે સુલેહ વખતના પેહરવેશ પેહેરી અહીંયાં આવ્યા છો? કેમકે શહેર લેવાયું હોય એમ તો હું ધારી શકતો નથી. ” **ડા હમબરકોર્ટે** કહ્યું “ ખચીત નહીંજ તો. ખરગંડીના વાવટો એક તસુ પણ હટ્યો નથી તેમ છતાં લુઈ અહીં છે. ”

ફ્રેવેસિઅરે કહ્યું “ ત્યારે તો ઈંગ્લાંડના એડવર્ડ રાજા પોતાના તીર અંદાજો સાથે દરીઓ ઓળંગી આવી ચઢ્યો હશે, અને પોતાના પૂર્વજોની માફક તેણે **પોઇટીઅરસની** બીજી લડાઈ મારી હશે. **કામિનિસે** કહ્યું “ એમ નથી, ફ્રેન્ચ ધજા જરાપણ નીચી પડી નથી. તેમ ઈંગ્લાંડથી કોઈ વહાણ પણ આવ્યું નથી. એડવર્ડ, લન્ડનના શહેરીઓની સ્ત્રીઓ સાથે મોજ મજલ કરવાથી પરવારે ત્યારેજ **૧ બ્લાક પ્રિન્સ**ના જેમ લડાઈ કરવાને તેને સુઝેતો? જે ચમત્કારિક વાત બની છે તે સાંભળો હું કહું. તમે જાણો છો કે તમે અમારી પાસેથી ગયા તે વખતે ફ્રાન્સ અને ખરગંડીના **કમીશનરો**ની જે મસલહત માટે સભા મળી હતી તે ચુંથાઈ ગઈ હતી અને સમજુતી થવાનો સંભવ જણાતો નહતો. ”

“ ખરું, અને લડાઈ સિવાય બીજાં આપણો ખ્યાલજ નહતો. ” કામિનિસે કહ્યું “ તે પછી જે કાંઈ બન્યું છે તે એટલું તો સ્વપ્ન સમાન છે કે મને તો એમજ લાગે છે કે હું એમાંથી જાગૃત થઈશ અને એ સ્વપ્નનુંજ હતું એવું જોઈશ. એકજ દિવસ થયો ઠાકોરે મંત્રસભામાં વધારે ઢીલ થવાની વિરુદ્ધ એવું તો જોશ ભરેલું ભાષણ કીધું કે બાદશાહને યુદ્ધમંત્રણ મોકલવું અને એકદમ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢી જવું એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. **ટાઇસિન્ડીઓર** જે એ કામ વાસ્તે મુકરર થયો હતો તે પોતાના અધિકારને લગતો પોશાક પેહેરી સ્વાર થવા પોતાના પગ રિકાબમાં મુકે છે એટલામાં જોઈ લ્યો મજા, ફ્રેન્ચ રાજ્યદૂત **માન્ટબાય** છાવણીમાં આવી લાગ્યો. અમે તો એમજ ધારી બેઠા કે લુઈએ યુદ્ધમંત્રણ કરવામાં પેહેલ કરી, અને જે શખ્સે પ્રથમથીજ લડાઈ જાહેર કરવામાં અટકાવ થાય એવી સલાહ આપી હતી તેના ઉપર ઠાકોર કેવા કોપાયમાન થશે તેના વિચારમાં પડ્યા. પરંતુ સત્વર રાજ્યસભા ખોલાવવામાં આવી અને તે રાજદૂતે અમને ખબર આપી કે લુઈ એક કલાકના પંથ ઉપર પછવાડે છે. અને ઝગડાઓ નો અરસપરસ સંવાદ વડે ફડક્યો લાવવા નાનકડા રસાલા સહિત ખરગંડીના ઠાકોર ચાર્લસની મુલાકાત લેવા ધારે છે? આ સાંભળી અમે કેવા હેરત પામ્યા હોઈશું? ” ફ્રેવેસિઅરે કહ્યું “ મારા સાહેબો તમે મને અચરતીમાં નાખો છો તોપણ તમે જેટલી વડી રાખી હશે. તેટલો હું અજબ

થયો નથી, કેમકે પૂર્ણ વિશ્વાસ પામેલો પાદરી બેઠ્યુ, હું છેલ્લી વેળાએ જ્યારે ‘પ્લેસિઝલીટસમાં’ હતો તે વખતે તેણે મને ઇશારો કર્યો હતો કે હું લુઇના ખાસ દૂષણોના લાલ લઈ ખરગંડીને ઘાજો એવી એને સ્થિતિમાં લાવી મુકવા સમજાવી દઈશકે જેથી ઠાકોર સુલેહના કોલકરાર પોતાની મરજી મુજબ કરીલે. પણ મને લેશ ભાર એવો ખ્યાલ નહોતો કે ‘લુઇ’ જેવો કસાયલો શિયાળ રાજી ખુશીથી આવા ફાંદામાં સપડાઈ શકશે. એ વિષે ખરગંડીએ સલાહકારો શું બોલતા હતા ?” હમખર કોર્ટે કહ્યું “તમેજ અનુમાન કરો તેમ તેઓ વિશ્વાસના ભંગ ન કરવા ઘણું બોલતા હતા પણ આવી મુલાકાતથી લાલ લેવા બાબતનો થોડુંજ બોલતા હતા. પરંતુ દખીતું હતું કે તેઓ છેલ્લી બાબત વીષેનાજ વિચાર કરતા હતા; અને બાહરની તાલમેલ રાખી તેમ થઈ શકે એવી યુક્તિ શોધવા માટેજ માત્ર ચિંતાતુર હતા.”

કેવિસિઅરે કહ્યું “અને ઠાકોર એ બાબત શું બોલતા હતા” કામિનિસે જવાબ દીધો “હમેશા મુજબ એમનું બોલવું, કંઈક પણ બહાદુરી ભરેલું હતું. તેમણે સવાલ કર્યો તમારામાંથી કોણ હાજર હતું જે વખતે માન્ટલેરીના યુદ્ધ પછી હું અને મારા મિત્રાઈ લુઇ વચ્ચે મુલાકાત થઈ અને જે વખતે હું એવિચારપણે અડધી કુંડી માણસો સાથે પારિસની મોરચા વાળી છાવણીમાં એની જાડે પાછો ફર્યો, જેથી મારું અંગ એના અખત્યારમાં મુકયું હતું, તે વખતે કોણકોણ હાજર હતા? મેં જવાબ દીધો, અમારામાંના ઘણા ખરા હાજર હતા. અને તે વખતે એણે જે આપણને ત્રાસ દેખાડ્યો હતો તે અમે કોઈ કાળે વિસરનાર નથી. ઠાકોરે કહ્યું “વારૂ તે વખતે મારી મુખાઈ માટે તમે મને ઠપકો આપ્યો હતો અને હું કબુલ કરું છું કે કોઈ માથાના ફેરેલ છોકરાની પેઠે હું વર્ત્યો હતો. પણ તેમાં એટલું છે કે મારા સ્વર્ગવાસી પિતા તે વખતે હૈયાત હતા તેથી મારો મિત્રાઈ લુઇ મને કબજે કરે તેમાં એટલો ફાયદો એ ન મેળવે, જેટલો ફાયદો હમાણાં એને કબજે કરવાથી મને મળે; પરંતુ એમ છતાં પણ જેવી રીતે ખાલેસ દિલથી હું વર્ત્યો હતો તેવા ખાલેસ દિલથી આ પ્રસંગે મારો બાદશાહી બંધવ આવ્યો હોય તો હું એને બાદશાહી આવકાર આપીશ. જો આ વિશ્વાસના ડોળથી મને ડગી ભૂલથાપ આપી પોતાની કોઈ પ્રપંચી મતલબ સાધવાની એ મરજી રાખતો હશે તો ખરગંડીના સેન્ટનેર્જના સમ ખાઈ કહું છું કે એના જીવની એને ફિકર થઈ પડવાની. એમ કહી પોતાની મુછને તાવ દઈ, પગ જમીન ઉપર અફાળી આવા વિલક્ષણ પરાણાને ઇસ્તકબાલ જવા અમને સ્વાર થવા હુકમ કર્યો. કાઉન્ટ આફ કાવિસિઅરે કહ્યું “અને તે પ્રમાણે તમે એને ભેટ્યા કે? ચમત્કારો હજી બંધ પડ્યા નથી; એની સ્વારીમાં માણસો કેટલા હતા? ડી. હમખરે કોર્ટે જવાબ દીધો “આછામાં આછા માણસો. એકાદ બે કુંડી સ્કાટીશ ગાર્ડ, થોડાંએક નાઈટે. અને તેના ઘર ખટલાના ગૃહસ્થો—તેઓમાં ગેલી આટી સૌથી ભપકાદાર જણાતો હતો.”

કેવિસિઅરે કહ્યું “એ શખ્સ કોઈપણ પ્રકારે પાદરી બેઠ્યુની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એમાં ફેર નહીં. આશક ભરેલું પ્રપંચનું એણે જે પગલું ભર્યું છે તે વિષે નક્કી કરતી વખતે બાદશાહને સમજાવવામાં એની શામિલગીરી હોય તેમાં હું અજબ થાકું નહીં. સાથે કોઈ ઊંચી પ્રદવીના ઉમરાવ પણ ખરા કે?”

કામિનિસે જવાબ દીધો “ **ઓલીયન અને કુનાય** સાથે ખરા.”

કેવેસિઅરે કહ્યું “ ગમે તેમ થાઓ, હું કુનાયની સાથે શરાબની મજલિસ કરવાનો પણ અમે એમ સાંભલ્યું છે કે એની અને **ડયુક આવ ઓરલીઅન**ની બદનામી થઈ છે અને તેઓ કેદ પડ્યા છે.” હમ્બર કોર્ટે કહ્યું “ ફ્રેન્ચ અમીરો વાસ્તે મેલી ખુશનુમા એકાંતવાસની જગ્યા, લાન્સિનાકિલ્લા તેમાં બેઠેને નજર કેદ રાખ્યા હતા. પણ અહીંયાં પોતાની સાથે તેડી લાવવા સારું લુઈએ તેમને છુટા કર્યા છે. કદાચ એમ હોય કે ઓરલિઅનને પોતાની પાછળ મુકી જવાનું એને પસંદ ન હોય, ખરું પુછવો તો એની સ્વારીના બીજા માણસોમાંથી હું ધારું છું કે તેના સોબતી કોટવાલ અને એના રસાલાના બે ત્રણ માણસો અને તેના હજમ ઓલિવર સૌથી અગત્યના પુરૂષ ગણાય. મારાસમ, એ આખા મંડળનો પોશાક એવો તો કંગાળ હતો કે જેમ એક ખુદો વ્યાજખોર ખૂબ ચઢી ગયેલું લેણું ઉઘરાવવા **૧ બેલીફ** લઈ નિકળી પડે તેવો બાદશાહ જણાતો હતો.” કેવેસિઅરે પૂછ્યું “ એણે પોતાના ઉતારો ક્યાં કર્યો છે ? ” કામિનિસે જવાબ આપ્યો “ એતો વળી સૌથી અદ્ભૂત વાત છે. આપણા ઠાકોરે બાદશાહી ગાર્ડને એકાદ શેહેરનો દરવાજો અને સોમ નદી ઉપર મછવાનો પુલ નાખવા કહ્યું અને બાદશાહ વાસ્તે એક તવંગર શેહેરોનું બાબુનું ઘર આપવા માંગતો હતો; પણ ત્યાં જતાં પોતે ફ્રાન્સમાંથી કાઢી મુકેલા બે અમીરોની ધજા જોઈ, આ પોતાના હાથે નસાડી મુકેલી અને રાજ્યથી નારાજ થયેલી આસામીઓની પડોસમાં રહેવાનું થશે એ ખ્યાલથી ભડકી ગયો, તેથી ‘ પેરોન ’ કિલ્લામાં રહેવાનું માગી લીધું અને એ પ્રમાણે ત્યાં તેણે પોતાના ઉતારો કર્યો છે.” કેવેસિઅરે બોલી ઉઠ્યો “ ખુદા પનાહમાં રાખે, આતો સિંહના ગુફામાં હિમ્મત કરવાથી સંતોષ ન પામતાં તેના મ્હોમાં માથું ઘાલવા સરીખું છે. આ ખંધા પ્રપંચીને સાપના દરમાં છેક તળિયાં સુધી હાથ ચલાવ્યા વગર ચેનજ નહી પડેતો.” કામિનિસે બોલ્યો “ અરે હજી તો ડી. હમ્બરકોર્ટે તમને **લીગ્લેરીઓનું** ભાષણ કહી સંભલાવ્યું નથી. મારા મત પ્રમાણે એનું બોલવું સૌથી વધારે ચંચળાઈ ભરેલું હતું.”

કેવેસિઅરે બોલ્યો “ એ અક્કલના ભંડારે શું કહ્યું ? ” કામીનીસે જવાબ દીધો “ બાદશાહની પધરામણી વાસ્તે તેને આવકાર આપવા બેઠ તરીકે વાસણો અને ક્ષીમતી રકાબીઓ વગેરે ઝડપથી મોકલવા ઠાકોર હુકમ આપતો હતો, એટલામાં **ગ્લેરીઓ** બોલ્યો ‘ દાસ્ત ચાલ્સ તારા નાનકડા મગજને એ બાબત વિષે તસદી ના આપ; તારા પિત્રાઈને તુંજે બક્ષિસ આપી શકે તેના કરતાં હું વધારે લાયકની અને ઉમદા આપીશ; અને તે બક્ષિસ મારી ટોપી ઘંટ અને મારો દંડ છે, કેમકે ધર્મના સમ, પોતાને તારા કબજામાં લાવવાથી એ મારા કરતાં પણ મૂર્ખાઈમાં સરસ નિવડ્યો છે’. ઠાકોરે બોલ્યો ‘ પણ હું એને પસંતાવાને કારણ નહીં આપું તો પછી કેમ ? ’ ‘ તો પછી, ખરેખર એ ટોપી અને દંડ, ચાલ્સ હું તનેજ આપું, કેમકે આપણે ત્રણમાંથી મૂર્ખના સરદાર તું પોતેજ થાય.”

હું ખાત્રીથી કહું છું કે આ તાણાથી ઠાકોરની ઉપર ભારે અસર થઈ. તેના ચેહરાનો રંગ બદલી ગયો અને હોઠને કરડતો મેં એને જોયો. નેક કેવેસિઅર, હવે અમારા સમાચાર પૂરા થયા છે. તમે શું ધારો છો, એ શાને મળતા આવે છે ? ”

• કેવેસિઅરે કહ્યું “એક દારૂથી ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલી સુરંગને મળતા આવેછે અને મને ઠર-લાગેછે કે એમાં મારે સળગેલી સળી લઈ જવી પડશે. તમારી અને મારી ખબર સાંભળી અને દેવતા મિસાલછે જે સાથે મળેતો સળગી ઉડ્યા વગર રહે નહીં, અથવા તો જે રસાયન પદાર્થના મિશ્રથી લાગલોજ ભડકો થાય તેના જેવીછે. ગૃહસ્થો, મારા દાસ્તો, મારી લગામની ખાનુએ આવો—લીજના ધર્મા ધિકારીના અમલ તળેના પ્રગણામાં શું બન્યુંછે તે જ્યારે તમે સાંભળશો ત્યારે તમારું એવું મત થશે કે નર્કવાસમાં મુસાફરી કરવી જેવી સલામતી ભરેલીછે તેવીજ સલામતી ભરેલી એની આ કવખતની પેરોનની મુલાકાતછે.”

એ બે અમીરો કાઉન્ટની બેઠ ખાનુએ નજીક આવ્યા. ‘શાનવાહમાં’ અને લીજમાં કેવા બનાવ બન્યા હતા તેનું વૃતાંત તેઓએ લક્ષ દઈ સાંભળ્યું, અને અધવચમાં અવાર નવાર આશ્ચર્ય સૂચક ચિન્હો અને શબ્દો માનમાન અર્થ દખાવી શકતા. તે પછી કવેનટિનને બોલાવવામાં આવ્યો અને ધર્માધિકારીના મૃત્યુની કેફિયત વિષે તેને ફરી ફરી તપાસ્યો એટલે સુધી કે કવેન્ટીને વધારે સવાલોનો જવાબ આપવા ના પાડી, કેમકે એ પ્રશ્નો શાવાસ્તે પુછાતા હતા અને કોણ જાણે તેના જવાબોનો શો ઉપયોગ થાય તેથી તે અજાણ્યો હતો. હવે તેઓ સોમ નદીના કૂળવંત અને સપાટ કાંઠા ઉપર આવી લાગ્યા. ત્યાંથી પેરોનલાખુએલ અને તેની જોડમાંના લીલા છમ મેદાન આગલ આવી પોહોંચ્યા. એ મેદાનો, ખરગંડીના ઠાકોરનું શુમારે જે પંદર હજારનું લશ્કર છાવણી મારી પડ્યું હતું, તેથી ઉજળાં ઉજળાં દખાતાં હતાં.

પ્રકરણ ૨૬ મું

મુલાકાત

રાજાએ એક ખીજની મુલાકાત લે તે વખતે પોતાની પદવી તથા મહત્વ જાળવવા માટે, પોતાના સર્વ મનોવિકાર જાહેરમાં ન લાવતાં, સભ્યાચારને અનુસરીને, લાગણીઓને પૂર્ણ અંકુશમાં રાખવી પડે, તે બાદશાહી દરજ્જાનો ખાસ હુક ગણવો કે તેને એક જાતનો શિક્ષા સમજવી એ એક સવાલછે. સૌ કોઈ જાણેછે કે એમ કરવું એ દરખાસ્તી રીતછે, નહીંકાં તે અત્યંત દંભીપણમાં ખપે તેમાં નવાઈ નહીં. તેઓ જો એ લોકાચાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી પોતાના જુસ્સાઓનો ઉભરો ખુલ્લી રીતે દર્શાવે તો તેઓનું પોતાનું મહત્વ લોકોની નજરમાં બેશક ઘટે. જ્યારે પેઈલા ફ્રાન્સિસ તથા ચાર્લસ એ બે નામાંકિત હરીફોએ એક ખીજ ઉપર છયેક જુઠાણાનો આરોપ મુકી પોતાની વચ્ચેના વાંધા સામસામી કમર કસી છડેછડી લડાઈ કરીને પતાવવાની ઈચ્છા કીધી હતી ત્યારે એ પ્રમાણે ખસુસ કરી જવામાં આવ્યું હતું.

• ચાર્લસ પોતાના જમાનાનો સૌ કરતાં વધારે ઉતાવળીઓ અને અધીરો રાજ્યકર્તા હતો. તોપણ લઈના તાબેદાર હોવાથી તેણે જે કૃપાદ્રષ્ટિથી જાતે પધરામણી કરી અને

માન આપ્યું હતું તેથી પોતાના ચક્રવર્તિ રાજ્ય પ્રત્યે બહુજ અદબથી વર્તવા જાણે તે જાનુની આડમાં બંધાઈ રહ્યો હોય એવું એને જાણાયું. તે પોતાના અમીરી પોશાક પહેરી, મોટા મોટા અમલદારો અને મુખ્ય નાઈટો અને અમીરો સાથે રાખીને, પોતાની રંગીલી સ્વારી સહિત, અગિયારમાં લુઈને ઇસતકબાલ કરવા ગયો. તેનો રસાલો સંપૂર્ણ રીતે સોના રૂપાથી ઝગઝગતો હતો; કેમકે ઇજ્લાડના દરબારની દાલત ચાર્ક અને લેનકેસટર પક્ષની લડાઈમાંથી ખાલી થઈ જવાથી, અને ક્રાન્સના દરબારનો ખરચ ત્યાંના રાજાની કરકસરને લીધે ટૂંકો હોવાથી, ખરગંડીના દરબારની દાલત તે વખતે યુરોપમાં સૌથી વધારે દીપતી હતી. જ્યારે ચાર્લસના રસાલો એ પ્રમાણેનો હતો ત્યારે લુઈનો રસાલો સંખ્યામાં બહુ થોડો અને મુકાબલે હલકા દેખાવના હતો; તેમ રાજાનો પોતાનો દેખાવ, તેના જુના ઘસાઈ ગયેલા ઝલ્લાએ કરીને તથા તેની હમેશની પેહરવાની જુની ઊંચી કોરની અને બુઢાદાર ટોપીએ કરીને અજબ રીતે નાખો પડી રહ્યો હતો; અને બાદ-શાહી ઝલ્લા અને મુગટવાળા ઉમદા પોશાકથી શોભતો ઠાકોર પોતાના સરસ યુધ્ધાશ્વ ઉપરથી ઉતરીને તથા એક ઘુટણે પડીને, લુઈ જ્યારે પોતાના તુરકી ચાલે ચાલતાં નાના ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો ત્યારે તેની રકાબ ધરીરાખવા તૈયાર થયો તે સમયે અતિ વિલક્ષણ હાસ્યજનક તમાશો થઈ રહ્યો હતો. એ બે રાજ્યકર્તા વચ્ચેના પરસ્પર આવકાર જોકે તદ્દન ખરા ભાવ વિનાના તોપણ કૃતિમ સ્નેહ તથા આદરવચનથી ભરપૂર હતો. પરંતુ ઠાકોરને પોતાનાં આવાજ, ભાષણ તથા આચરણમાં આવશ્યક ડોળ ધાલવાનું કામ, તેના સ્ભાવથી પ્રતિકૂળ હોવાને લીધે, અતિઘણું કઠિણ થઈ પડ્યું. આગીંમર રાજા દરેક પ્રકારનું ખર્જોટું ડોળ ધાલવાનું કામ તેના જાતી સ્વભાવનું જાણે અંગજ હોય તેવો જાણતો હતો અને તે એટલે સુધી કે તેના દંભીપણમાં તે વખતે કેટલું ખર્જ અને કેટલું ખોટું તે વચ્ચેના ફરક, તેની સાથે બહુ પરિચય રાખનારા પણ પારખી શક્ય ન હોય.

નીચેના દ્રષ્ટાંત આવા બે મોટી પદવીના રાજ્યકર્તા પ્રત્યે વાપરેલો અજાજતો ન જાણાય તો તે ખરાખર લાગુ પડતો છે. જેમ કોઈ પરદેશી, શ્વાનપ્રકૃતિ અને ચાલ-ચલગતથી પૂરો પાવરધો કોઈ જખરા બળવાન ભસ્તા કુતરાને કાંઈ કારણસર રાજ રાખવા ઇચ્છતો હોય પણ મનમાં ડરતો હોય કે રખેને જરા અવિશ્વાસ દેખાડ્યો અથવા એને માફું લગાડ્યું તો એ ચીરીજ નાખશે એવી સ્થિતિ લુઈની સમજવી. કુતરો અંદરથી ધુરક્યા કરે, દાંત ખતાવ્યા કરે, પણ આવી ઘુસનારના ભલા સ્વભાવ, ને તેની મમતાને લીધે તેના ઉપર એકદમ ઘસારો કરતાં શરમાયા કરે, તેના લાડથી શાંતી તો ન પામે તોપણ તે સહન કર્યા કરે, પરંતુ વાટ જોયા કરે કે હુમલા વાસ્તે જરા વાજખી કારણ મળ્યું તો પોતાના મિત્રનો ટોટોજ પીસવો. ઠાકોરના બદલાઈ ગયેલા આવાજ, તેના સંકોચ, ને જુસ્સા ભરેલા ચાળાથી બેશક રાજ સમજી ગયો કે એ બાઝી અતિ સંભાળથી રમવાની છે, અને આવું કામ માથે ઉઠાવ્યું તે માટે એક કરતાં વધુ વાર પસ્તાયો હોય તેમાં નવાઈ નહી. પણ હવે પસ્તાવો શા કામનો ? હવે તો ચલાકીથી કામ કાઢી

લેવાનું રહ્યું હતું, અને એ વાતમાં બાદશાહથી કોઈ ચડે તેમ ન હતું. જે વલણથી ભુલ ઠાકોરની સાથે વર્તતો હતો તે એવી રીતનું હતું કે જાણે એક માનવતા અને અનુભાવેલા દાસ્તની સાથે ખરા ભાવથી જરા પણ સંકોચ રાખ્યા વગર સમજુતી કરતો હોય; ન જાણે તે મિત્રથી કોઈ અસાધારણ બનાવથી દિલ જરા ખાટું થઈ ગયું હોય પણ તે કારણ હવે રહ્યું નહીં હોય અને ગઈ ગુજરી વિસરાઈ ગઈ હોય. બાદશાહ એવું જાહેર કરતો હતો કે આવી રીતે વિશ્વાસ રાખી મેં જે દ્રઢ મન રાખી મારા માયાળુ અને ભલા પિત્રાઈની ખાતરી કરવા સારું પગલું ભર્યું છે તે જો વહેલું ભર્યું હોત તો સારું. એવી રીતે પોતાને જાણે ઠપકો આવતો હોય અને જે વિરોધ ઉપજાવનારા બનાવ બન્યા હતા તે, ફ્રાન્સમાંથી જ્યારે તે પોતાના પિતાની ઈતરાજથી દશનિકાળ થયો હતો તે વખતે ઠાકોરે જે મહેરબાની કરી હતી તેની સાથે સરખાવતાં, કુછ બિસાદમાં નહીં હોય અથવા નહીંજેવા સમજી વિસરી ગયો હોય તેવી રીતની એની બોલવાની લઘણ હતી. **વળી ગુડ ડયુક આવ બરગાંડી** (ઠાકોર ચાર્લસના પિતા **ફ્રીડોયને** એ નામ સાધારણ રીતે આવવામાં આવતું) વિષે વાત કાઢી પિતાની પેઠે તેણે માયા બતાવી હતી તેના હજારો દાખલા યાદ કરી તે વર્ણન કરવા લાગ્યો.

તે બોલ્યો “પિત્રાઈ હું ધારું છું કે તમારા પિતા પ્યાર રાખવામાં તમારી અને મારી વચ્ચે થોડોજ ફેર રાખતા, કેમકે મને યાદ છે કે એક વખતે અકસ્માતથી હું શિકારી ટોળકી સાથે જંગલમાં રહી ગયો હતો ત્યારે એ **ગુડ ડયુક** જાણે તમે મોટા ભાઈના સંરક્ષણ વાસ્તે બેદરકાર રહ્યા હો તેમ મને જંગલમાં મુકી દેવા વાસ્તે તમને ઠપકો દીધો હતો.” બરગાંડીના ઠાકોરના ચહેરા કુદરતી રીતે કઠોર અને દ્રાવ્ય હતો અને બાદશાહ જે કહ્યું તેની સત્યતાનો સભ્ય અંગિકાર કરવા જ્યારે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે તેના મ્હોના ચાળા ખરેખર ભયંકર હતા. તે મન સાથ કહેવા લાગ્યો. “અરે ઢોંગીઓના સરદાર! અમારા કુટુંબથી તને જે લાભ થયો છે તેને બદલો તે કેવી રીતે વાળ્યો તે જો તને યાદ આવતાં મારી પ્રતિજ્ઞાને બાંધ આવતો ન હોય તો કેવું સારું!”

રાજાએ બોલવું ચાલુ રાખ્યું કે “આપણી વચ્ચે સગપણ ને ઉપકારની જે ગાંઠ છે તે મારા ભલા પિત્રાઈ, જે આપણને જોડી રાખવાને બસ નહીં હોય તો આપણી વચ્ચે વળી ધર્મક્રિયાનું સગપણ છે, કેમકે તમારી સુંદર દીકરી ‘મેરી’ જે મારી પોતાની પ્રિય દીકરીઓ જેવીજ મને પ્યારી છે તેના હું ધર્મપિતા છું; અને સાધુઓએ કૃપાથી (તેઓના પવિત્ર નામ કાયમ હોજે) જે મને એક નાનકડી કુલ કળી મોકલી હતી જે ત્રણ મહિનાના અરસામાં કરમાઈ ગઈ તેને તમારા પિતાજીએ ધર્મકુંડની આગળ ધરી હતી અને પારિસમાં કોઈ વખતે ન થયેલી તેવા ભપકા અને દમામથી ‘બાપટિઝમ’ ની ક્રિયા કરી હતી. મારા અતિ પ્રિય પિત્રાઈ જે વખતે હું દશનિકાલ થઈ નિરાધાર થયો હતો તે વખતે મારા નાઉમેદ થયેલા જીગર ઉપર ડયુક ફિલિપ અને તમારી ઉદારતાથી જે ઊંડી નહીં ભુલકાય એવી છાપ પડી રહી છે તે કોઈ કાળે હું ભુલવાનો નથી.” કાંઈક જવાબ આપવા પોતાની ફરજ છે એમ સમજી, ઠાકોરે કહ્યું “ખુદાવંદ આવા ન-

જાના ઉપકારનો અંગિકાર કરી ખરગંડીના રાજાને તમે જે માન આપો છો તે હું પ્રતી રીતે સમજું છું એમ દખાડવા મારે કહેવું જોઈએ કે આપના બોલેલા શબ્દાથીજ ખરગંડીએ કાંઈ એ બાબતમાં ખરચ કર્યો હોય તેના જોઈએ તે કરતાં વધારે બદલો વળી રહ્યો છે.”

રાજાએ જરા હસીને કહ્યું પિત્રાઈ જે શબ્દ તમારા મનમાં છે તે મને યાદ છે તે વખતના લાભના બદલામાં હું ધારૂં છું કે હું આવી રીતના શબ્દો બોલ્યો હતો; હું નિરાશ્રિત રખડનાર હોવાથી મારૂં પોતાનું, મારી સ્ત્રીનું, અને મારા ખચ્ચાનું અંગ તે સિવાય બેઠ કરવા મારી પાસે બીજું કાંઈએ નથી.’ વારૂં અને હું ધારૂં છું કે મારૂં વચન મેં ઠીક પાળ્યું છે. ઠાકોર બોલ્યો “ ખુદાવંદ આપે જે ફરમાવ્યું તેમાં હું વાંધો લેવા ધારતો નથી પરંતુ”—

બાદશાહ વચ્ચે બોલો ઉઠ્યો પરંતુ તમે પુછવા માંગો છો કે મારા શબ્દો અને મારા કૃત્યો કેવી રીતે મળતાં આવે છે. જુઓ આવી રીતે. મારાં ખચ્ચાં **જેએચીમ** નું શરીર ખરગંડીઅન ખાકમાં વિશ્રાંતી ભોગવે છે મારૂં પોતાનું અંગ આજ સવારેજ જરાપણ આંચકો ખાધો વગર તમારા કબજામાં મુકયું છે— અને મારી સ્ત્રીની બાબતમાં ખરેખર, પિત્રાઈ હું ધારૂં છું કે વચગાલે જે લાંબો વખત ગુજર્યો છે તે ધ્યાનમાં લેતાં મને વચન પળાવવા તમે કવચિતજ આગ્રહ કરશો. તે આપણા શુભ તેહવારે (જે બોલતી વખતે તે કુસ પાડી થોડા બંદગીના શબ્દો બોલ્યો) જનમી હતી તેને આજે પચાસેક વરસ થયાં- પણ તે કાંઈ ઝાઝી દૂર નથી; રીમ્સ શહેર ક્યાં છે? નો આપની એવીજ મરજી હોય કે મારો કોલ મારે અક્ષરે અક્ષર પાળવો તો તે આપણી સમક્ષ થોડાજ વખતમાં હાજર થશે. બાદશાહે ખરગંડીના ઠાકોર પ્રત્યે સ્નેહ અને મિત્રાચારી દખાડવા જે નિર્લજ્જ કોશેશ કરી તેથી ઠાકોર ગુસ્સે તો થયો પણ આ વિચિત્ર રાજાના તુરંગી જવાબથી હસવા વગર રહ્યો નહીં; અને જેમ વખતે વખત તેના જુસ્સો ઉભરાઈ આવતો તેથી શબ્દો જેવા લાંગા તુટા નિકળતા તેવું આ પ્રસંગે એનું હસવું પણ હતું. અચોગ્ય રીતે લાંબો વખત સુધી અને મોટે મોટે હસ્યા પછી તેવીજ લઘુચી તેણે જવાબ દીધો તે એવી મતલબનો કે રાણીને ન બોલાવવી પણ રાજાની વડી દીકરી જે પોતાના રૂપ વાસ્તે વખાણાયલી હતી તેને બોલાવવા પોતાની ઈચ્છા ખતાવી.

બાદશાહે શક ભરેલા હાસ્યથી કહ્યું “ ભણા પિત્રાઈ હું ખુશીછું કે તમારી પ્રસન્નતા મારી નાની દીકરી જોનના ઉપર નહીં થઈ. જો તેમ થાત તો તમારી અને એલિઅનના મારા પિત્રાઈ વચ્ચે લાલાની અથડા અથડી થાત અને જો તેમાંથી કાંઈ નુકસાન થાત તો બેહુ રીતે એક ભણા મિત્ર અને વહાલો પિત્રાઈ મારે બોવો પડત.” ચાલેસે કહ્યું “ નહીં, નહીં, ખુદાવંદ, ઈશકમાં પડી ડચુક આફ ઓરલીઅને જે રસ્તો લીધો છે તેમાં મારા તરફથી એને કાંઈ નડતર થવાની નથી; જે વસ્તુ વાસ્તે હું મારો

ભાણે ઉગામું તે સીધી અને સુંદર હોવી જોઈએ.” શાહજીની જોનના શરીરના કદરૂપા પાણાના આ ઘાતકી ઇશારાથી લુઈ કાંઈ પણ માફું લગાડે એવો ન હતો. ઉલટો તે તો ખુશી થયો કે જે મસ્ખરીમાં પોતે પ્રવિણ હતો તેમાં તે ગમત સમજ સંતુષ્ઠ થાયછે. એ પ્રમાણે તે વાતચિત એવી તો ઢબથી ચલાવતો કે ચાર્લસ, બાદશાહ તરફ એક પ્યારા અને સમજુતી થઈ ગયલા મિત્રની પેઠે વર્તે એ તો તેને અશક્ય લાગુ હતું કેમકે તેના તરફથી વારંવાર તેને નુકસાન પોહ્યેલું હતું અને આ વખતે પણ તે સાચા દિલથી અંહી આવ્યો હોય એ શક ભરેલું હતું, તોપણ કોઈ રમુજ પરોણા પ્રત્યે ખરા ભાવથી મેઝબાન તરીકે વર્તવામાં તેને કાંઈ મુશ્કેલી લાગી નહીં. આથી કરીને અરસ પરસ માયાળુ લાગણીની જે ન્યૂનતા હતી તે બે રંગીલા સોબતીઓ વચ્ચે હાસ્ય વિનોદની જે વાતચિત ચાલે તેવી વાતચિતથી પુરી પડતી હતી. ઠાકોર બાજો હોવાથી તેમ વળી, તેની ચાલ ચલાણુ જરા તોછડી કહીએ તો ગેરવાજબી કહેવાય નહીં, તેથી એ લઢણુ તેને સ્વાભાવિક હતી; અને લુઈને પણ તે સ્વાભાવિક હતી કેમકે કોઈ પણ લઢણુથી જો કે તે મંડળીમાં વાતચિત ચલાવી શકે તોપણ પોતાના અમર્યાદ ફાંટાઓ દર્શાવવા અને મસ્ખરી હા કરવા એ તેની ચાલ ચલાણુને બહુ અનુકૂળ હતું. ‘પેરોનનાં ટાઉન હાઉસમાં’ જમાણુ વખતે જેવી રીતે તેઓ ત્રાહિતપણે મળ્યા હતા તેવીજ રીતે સારા ભાગ્યે વાતચિત ચાલુ રાખી શક્યા હતા; લુઈને સહેલાઈથી માલમ પડ્યું કે આ રીતિ ખરગંડીના ઠાકોરને જે પ્રકારે શાંત રાખવા પોતાના ખચાવ માટે અવશ્યનું હતું તે વાસ્તે એ સૌ કરતાં લાભકારી હતી. તથાપિ ઠાકોરની આસપાસ જે ઊંચી પંક્તીના અને મોટો અખિતયાર અને વિશ્વાસનો આઘો ધરાવનારા ફ્રેન્ચ અમીરો હતા તેથી કરીને તેને જરા ચિંતા ઉપજી. એ અમીરો એની સખ્તાઈ અને એના અન્યાયથી અંહો નાસી આવી રહ્યા હતા. એ લોકોના દ્વેષ અને વેરથી ખચવાને માટે અમે આગળ કહી ગયા તેમ ઉતારો કરવાને બદલે ‘ગામમાં’ પેરોનના કિલ્લામાં ઉતારો કરવા તેણે માંગી લીધું. ઠાકોર ચાર્લસે ભયાનક હાસ્યથી આ માગણી કબુલ રાખી. આ હાસ્ય જે આસામીને લાગુ પડતું હતું તેને વાસ્તે લાભસૂચક કે હાનીસૂચક હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

પણ જ્યારે રાજાએ જરા પણ શક ઉત્પન્ન ન થાય એવા વિવેક, નરમાસ અને ચતુરાઈથી એવી ઇચ્છા જણાવી કે સ્કાટીશ તોરઅંદાજોને ઠાકોરના તરફથી રખેવાલી માટે શહેરના જે દરવાજા સોંપાયો હતો તેને બદલે પેરોનના કિલ્લા આગળ તેઓ પેહરા ભરે, ત્યારે ઠાકોરે પોતાની કઠોર સાદથી અને કુદંગી રીતથી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો અને બોલતી વખતે મૂછોને મરોડ આપવાની તથા ખંજર અથવા તલવાર જે કાંઈ હોય તે હાથમાં ધરવાની તથા વારમવાર તેને થોડીક ખેંચી કાઢી મ્યાનમાં નાખવાની જે તેની ટેવ હતી તેથી આ તેનો જવાબ વધારે ભયસૂચક જણાયો. “નહીં, મારા સરદાર, સેન્ટ માર્ટિનના સમ એમ તો નથી બનવાનું તમે તમારા તાબેદારની છાવણીમાં ને તેના શહેરમાં છે એમ તમારા સંબંધમાં લોકો મને કહેછે; મારો કિલ્લો અને શહેર તમારાં છે અને મારા માણસો પણ તમારા છે તેથી ખૂશ્હેરના દરવાજા આગળ કે કિલ્લાના ખચાવની જગાએ

મારું લશ્કર હોય કે તમારા તીરઅંદાજો હોય એ એક સરખુંજ છે. સેન્ટ જ્યાર્જના સમ એમ નહીં થાય. પેરોનનો કિલ્લો એક કુમારિકા જેવો છે એટલે કે તે કોનાથી છતાંયો નથી તેથી મારી ગફલતથી તેની લાજ ખોવા દઈશ નહીં. મારા રાજકીય પિત્રાઈ જો આપની એવી મરજી હોય કે કુમારિકાઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રાખે તો તેમને બહુ સંભાળથી જાળવવી જોઈએ.” બાદશાહે જવાબ વાળ્યો ખચિત મારા ભલા પિત્રાઈ; અને હું તમારા વિચારને તદ્દન મળતો છું આ નાના શહેર વાસ્તે તમારા કરતાં મને વધારે કાળજી છે કેમકે ભલા પિત્રાઈ, તમે જાણો છો કે સોમ નદિ ઉપર આવેલા જે શહેરો તમારા પિતા (જેની યાદગીરી ભલાઈ માટે અમર થઈ છે) પાસે ગીરવી મુકવામાં આવ્ય હતાં તેથી પૈસા આપી છોડી શકાય તે માહેલું પેરોન શહેર છે અને તમને સત્ય કહું તો પ્રમાણિક કરજદારની માફક દરેક પ્રકારના કરજ ચોખ્ખાં કરી નાખવાં એવો નિશ્ચય કરી આવ્યો છું અને તેથી, હું કેટલાક ભારખરદારી ખચ્ચર રૂપાથી લાંબીને લઈ આવ્યો છું; અને એ રૂપું મારા ભલા પિત્રાઈ એટલું છે કે તમારા રાજકીય અને બાદશાહી ખાતાનું ત્રણ વરસનું ખરચ એમાંથી નિકળે.

ઠાકોર પોતાની મૂછને મરોડ આપી કહ્યું હું એમાંથી એક પછ પાણ લેનાર નથી. મારા રાજકીય પિત્રાઈ નાણાથી શહેર છોડવવાનો દિવસ હવે વટી ગયો છે; અને એ હક્ક ખરેખર અમલમાં આવવા દેવો એવું પ્રથમથીજ ઘાડું નહોતું; કેમકે એ શહેરો મારા પિતાજીએ, તમારા ખાનદાનના હક્કમાં ભલું થયું કે કોઈ ખુશ હાલમાં ખેડા હતા તે વખતે મારા મોટા બાવાનું ખૂન ભૂલી જઈ બદલા તરીકે કબુલ રાખ્યા અને ઈંગલાંડ સાથે સંપ તોડી તમારા પિતા સાથે કર્યો; જો તેઓએ એમ ન કર્યું હોત તો સોમ નદિ તો શુ પાણ દ્વાર નદિની પેલી મેરના શહેરો પાણ તમે પોતે રાખી શક્યા ન હોત. એક બારગી તમે એ માહેલા દરેક પથ્થરને બદલે તેટલા વજનનું સોનું આપો તોપણ હું એમાનો એક પથ્થર પાણ નહીં આપું હું ઈશ્વરનો આભાર માનું છું, ને મારા વડવાઓની બહાદુરી અને હડાપણ માટે તેમનો પાણ આભાર માનું છું કે ખરગંડીનું રાજ્ય તાબાનું છે તોપણ તેની મેહસૂલ એટલી છે કેઆપના જેવા રાજા મારા મહેમાન છે તેવું છતાં મારા વારસાનું સાડું કરવાની ફરજ પડ્યા વગર મારો મોભો હું જાળવી શકું તેમ છે.

બાદશાહે આગળની પેઠેજ ઠાકોરના મોટા ઘાંટા અને જોશ ભરેલા ચાળાની દરકાર ન કરતાં નરમાસ અને વિનયથી જવાબ દીધો મને જાણાય છે કે ફ્રાન્સના તમે એવા તો ભલા મિત્ર છો કે તેની કોઈ પાણ ચીજથી તમે છુટા પડવા ઇચ્છતા નથી. પાણ રાજ સભામાં જ્યારે આ બાબત ચર્ચાશે ત્યારે આપણને લવાદની જરૂર પડશે અને તે સેન્ટપાલ થાય તો કેમ ? ઠાકોરે કહ્યું “ સેન્ટપાલ કે સેન્ટ પીટર કે પંચાંગ માહેલા કોઈ પાણ સેન્ટના ઉપદેશથી હું પેરોન આપી દેવાનો નથી. લુઈએ જરા હસી કહ્યું “ નહીં નહીં હું કોના વિષે કહું છું કે તે તમે સમજ્યા નહીં. હું લુઈ ડી

લક્ષ્મણચરમ, આપણા વિશ્વાસુ કાન્સદેખલ પોલ વિષે બોલું છું. ખરેખર આ મેલાપડામાં એના બેઠાની અગત્ય છે, કાન્સમાં સૌ કરતાં સરસ એનું બેઠું છે. તે જો હોય તો આપણી તકરારનો નિવેડો તરત આવી રહે ને આપણી વચ્ચેથી વિરોધ નિકળી જાય.” “સેન્ટ જ્યુર્જ આફ ખરગંડીના સમ હું અચરત થાઉં છું કે જે માણસે કાન્સ અને ખરગંડી બેહુ સાથે બેવફાઈ કરી અને ખોટી પ્રતિજ્ઞા લીધી, જેણે લવાદનું ડોલ ઘાલી આપણી વારંવારની તકરારમાં ઝઘડાને વધારે સળગાવી ભડકો કર્યો તેને વાસ્તે આપ એવી રીતે બોલો છો. હું સમ ખાઈ કહું છું કે જે કાદવ વાળી જગ્યામાં તે સંતાઈ રહે છે તેમાં તે વધારેવાર આશ્રય બોગવી શકશે નહીં.”

બાદશાહે હસીને ધીમે સાદે કહ્યું “પિત્રાઈ એટલા ગરમ ના થાઓ, આપણી તકરારનો નિવેડો આણનાર મેં જ્યારે કાન્સદેખલના બેઠા વાસ્તે ઇચ્છા ખતાવી ત્યારે તમારે એમ સમજવું કે એનું ઘડના મારે કાંઈ ખપ નથી, તેતો ભલે સેન્ટપાલમાંજ રહે.” બાદશાહના ટોલ ટપાથી ઠાકોરને જે વારંવાર મરજી ઉપરાંત હસવું આવતું તેવીજ રીતે ખડખડ હસી તે બોલ્યો “મારા રાજકીય પિત્રાઈ, હું તમારા બોલવાનો ભાવાર્થ હવે સમજ્યો.” પછી જમીન ઉપર પાની અક્ષાળી કહ્યું “એ અર્થ લઈએ તો હું કબૂલ કરું છું કે પેશાનમાં એનું બેઠું ઉપયોગી થઈ પડે.”

આવી આવી રીતની વાતચિત જેમાં મસ્ખરી અને કામની બાબતોનું મિશ્રણ હતું તે કાંઈ એમ ન સમજવું કે ઉપરા ઉપરી થઈ; ત્યાંના ટાઉનહાલમાં ઝિયાફત વખતે તેમ પાછળથી ઠાકોરના મકાનમાં મુલાકાત થઈ તે પ્રસંગે જેમ જેમ તક આવતી ગઈ તેમ તેમ, ટાકણું જોઈ એક પછી એક આવી ખારીક બાબતો બાદશાહ લાવતો ગયો. જે કે આપણે કબૂલ કરીએ કે તેઓ વચ્ચેના વાંધા અને ઠાકોરના તામસી સ્વભાવ ધ્યાનમાં લેતાં, રાજા અતિ જોખમમાં ઉતર્યો હતો અને તેનો પરિણામ કેવી રીતનો થશે તે શક ભરેલું હતું, તોપણ તેની સાથે આપણે એમ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે અજાણ્યા કિનારા ઉપર આવી પડેલા કોઈ પણ સુકાનીએ એના જેવું ચાતુર્ય અને એના જેવી દ્રઢતા વાપરી નહીં હોય; બહુજ ચંચળાઈ અને ચોકસાઈથી પોતાના હરીફનું મન અને તેનો સ્વભાવ માપી જોતા અને પ્રયોગને પરિણામે જ્યારે તેણે જાણ્યું કે સહી સલામત લંગરવાની જગ્યાને બદલે પાણીથી ઢંકાયેલી ખડકો અને રેતીની જોખમ ભરેલી ટેકરીઓ છે ત્યારે તેણે જરા પણ ધાસ્તી કે શક ખતાવ્યો નહીં. આખરે એક દિવસ પુરો થયો. એ દિવસ, લુધને જે ધ્યાન સંભાળ ખખરદારી અને નમથી વર્તવું પડ્યું તેથી, ખરેખર તેને કંટાળા ભરેલો લાગ્યો હશે. તેમ ઠાકોરને પોતાની જુસ્સા ભરેલી લાગણીઓ દબાવી રાખવાની ટેવ ન હોવાથી તેને પણ એક સંકેટનો દિવસ થઈ પડ્યો હતો. ઠાકોર રાત્રિ વખતે બાદશાહથી રીતસર વિદાય થયો તેવાજ જે જુસ્સાઓ તેણે લાંબો વખત સુધી દાબી રાખ્યા હતા તેનો ઉભરો બાહર કાઢવા લાગ્યો. અને તેના મસ્ખરા લીજોરીઓએ કહ્યું તેમ, તે રાત્રિએ ઘણાક સમ અને

મંભા અચાના વચનો, જેઓને વાસ્તે કદી નહીં ધારેલા તેવાઓને માથે ઉતરવા લાગ્યાં. જે અપરાધો પોતાના બાદશાહી પેરાણ પ્રત્યે, વિવેક સાચવતાં, તેની ગરહાન્તરીમાં પાણુ નહીં બોલી શકાય તેના વરસાદ બીચારા નોકરો ઉપર વરસવા લાગ્યો. તેના મં-સ્ખરાના ઠઠાથી તેની ગરમ પ્રકૃતિ ઉપર કાંઈક અસર થઈ અને શાંત પડી મોઢેથી હસ્યો, મસ્ખરાને એક સોનાના સિક્કો ફેંક્યો, પોતાનાં લૂંગાં ઉતરાવ્યાં, મસાલેદાર શરાબનો એક ખ્યાલો પીધો અને બિછાને જઈ ભર નિદ્રામાં પડ્યો.

ચાર્લસ પથારીએ ગયો તેના વર્ણન કરતાં લુઈ રાજા પોઢવા ગયો તે વખતની તેની સ્થિતિનું વર્ણન વધારે લક્ષ આપવા યોગ્ય છે; કેમકે ક્રોધ અને અવિચારી જુસ્સાઓ આપણા સ્વભાવને, બુધ્ધીને લગતો નહીં, પાણુ પશુઓને લગતો ભાગ છે તેથી એક જ બંધમાં અને બળવાન મગજમાં ચાલતી ક્રિયાઓ સાથે સરખાવતાં તેમાં કાંઈ દમ નેવું નહીં ગણાય. લુઈએ પેરેનન્ટ કિલ્લામાં જે ઉતારો પસંદ કર્યો હતો ત્યાં ઠાકોરના રાજ ગૃહાધિકારીઓ અને નકીઓ તેને વળાવી આવ્યા અને દરવાજા આગળ તીરઅંદા-ઝો અને લશ્કરી માણસોની મજબૂત ટુકડીએ તેના સત્કાર કર્યો, ઘોડા ઉપરથી, ઉતરી ૧ ઉર્ધ્વસેતુ આળંગવા એક અસાધારણ લંબાઈ અને પોહોળાઈવાળી ખાઈ ઉપરથી થઈને ચાલતાં તેની નજર પેરેગીરો ઉપર પડી, અને દામિનિસ જે તે વખતે બરગંડી ના બીજા અમીરની જોડે સાથે ચાલતો હતો તેને કહ્યું “એ લોકોને સેન્ટ એડ્યુના કું-સ છે પણ મારા સ્કાટિશ તીર અંદાઝોને છે તેવા નથી.” તે ચતુર બરગંડિઅનને બા-દશાહની બોલવાની ઢબ ઉપરથી એવું માલમ પડ્યું કે લુઈના મનમાં કાંઈક વ્યગ્રતા છે જે એનાથી બની શકત તો મારાથી સંતાડત. તેણે જવાબ આપ્યો “ખુદાવંદ, આપના રક્ષણુ અર્થે, સ્કાટિશ તીરઅંદાઝો જેમજ તેઓ પોતાનો જીવ આપવા તત્પર છે એવું આપને જાણશે. મારા સ્વામીને જોહન ફ્લીસનો જે પટ્ટો મળેલો છે તેનું જ સેન્ટ એડ્યુનું કુંસ, અનુપમી છે.”

પોતાના યજમાનના માન ખાતર લુઈએ જે પટ્ટો પેહર્યો હતો તે દખાડી કહ્યું “શું હું જાણતો નથી ? મારા માયાળુ ભાઈ અને મારી વચ્ચે જે ભાઈચારો છે તેની એ એક પ્યારી ગાંઠ છે. શીવહરીમાં તેમજ વિવાહ સગપણમાં ૨ અમે ભાઈ છઈએ. જન્મ સગપણ ગણીએ તો અમે ૩ પિત્રાઈ છઈએ; અને પડોસી નાતા અને માયાળુ લાગણીના બંધનથી અમે મિત્ર છઈએ.—મારા ભલા અમીરો અને ગૃહસ્થો, આ. બાહિ-રના એક કરતાં આગળ ચાલવાની તમારે જરૂર નથી. આના કરતાં વધારે ખિદમત બ-જાવવા હું તમને રજા નથી આપતો; તમે જોઈએ તેટલો વિવેક કર્યો છે.”

હુમબરકોટે કહ્યું “આપને ઊતારા સુધી મૂકી આવવા અમને ઠાકોરનો હુક-મ છે. અમને આશા છે કે અમારા સ્વામીની આજ્ઞા પાળવા અમને આપ પરવાનગી આપશો.”

૧ ઉપાડી લેવાય તથા પાછો મુકી શકાય એવો પુલ. (Drawbridge)

૨ લુઈ ચાર્લસનો બનેલી થતો હતો.

૩ જુઓ વંશાવળી પૂરવણીમાં.

“આ નજીવી બાબતમાં હું આશા રાખું છું કે એમની આજ્ઞા પાળવા કરતાં મારી મરજી વધારે રાખશો. સાહેબો, આજે મારી તબીબત કાંઈ સુસ્ત જણાય છે—હું કાંઈક થાકી ગયો છું. મહા આનંદની સાથે મહેનત તેમજ મોટી પિડા જોડાયેલી હોય છે. હું આશા રાખું છું કે આવતી કાલે તમારી મુલાકાતથી હું વધારે આનંદ મેલવીશ.—અને **સીનિયોર ફિલિપ આંબ કામિનિસ** તમારી મુલાકાતથી પણ—મેં એમ સાંભળ્યું છે કે તમે આ જમાનાના ઇતિહાસવેત્તા છો; અમે ઇતિહાસમાં અમારું નામ રાખવા ઇચ્છાતૂર છઈએ તેથી અમારે તો તમારી સાથે બહુ સભ્યતાથી વર્તવું જોઈએ કારણ કે લોકો કહે છે કે તમારી મરજી થાય છે ત્યારે તમારી કલમની આગી બહુ તીક્ષ્ણ રહે છે;—સલામ, અમીરો અને ગૃહસ્થો તમને બધાને સલામ.”

બરગંડીના અમીરો લુઈની રીત ભાત ચતુરાઈ ભરેલી સભ્યતા અને વિનયથી બહુ ખુશ થઈ વિદાય થયા. અને બાદશાહે તેઓએ ખાસ હજુરીઆમાંથી ફક્ત એકાદ બે સહિત પેરોનના કિલ્લાના બાહરના ચોકના મેહેરાબ તળે મૂકી ગયા તે વખતે ખુણામાં આવેલા એક મોટા પુરૂજ તરફ તે નિહાળતો હતો. એ પુરૂજ **ડાનજોન** એટલે કે મેહેલનો મુખ્ય અને સૌથી મજબૂત ભાગ હતો. આ ઊંચી અંધારી અને જખરી ઇમારત કિવન્ટિન ઈર્મીઝ બ્યારે ચાર્લિસાય અને પેરોન વચ્ચે હતો ત્યારે તેને તેજ ચંદ્ર પ્રકાશથી સાફ દેખાતી હતી; અને એ પ્રકાશ વાંચનાર જાણે છે તેમ બહુ નેજસ્વિ હતો. બાદશાહે એની દીવાલ અતિશય જડી, ખારીઓ બહુ નાની, અને તેમાં લોખંડના સળિયાં હતાં. આ જખરીને કઢંગી ઇમારતનો કાળો અને ભયસૂચક છાયો આખા ચોક ઉપર પડતો હતો. જાણે તેમાં કાંઈ અશુભ સૂચક હોય તેવી રીતે બાદશાહે ત્રાસ પામી કહ્યું “આ મારા ઉતારા વાસ્તેતો નહીજ હોય !” જે બુઢો નોકર તેની ખિદમતમાં જ હતો તેણે જવાબ દીધો “નહી, ઇશ્વર ન કરે ! ખુદાવંદ આપની ઓરડીઓ આ પાસેની નીચી ઇમારતમાં તૈયાર કરેલી છે જેમાં રાજા જોન પોએટીઅર્સના યુધ્ધ પેહેલાં બે રાત્રિ સુતો હતો.”

બાદશાહ મનમાં બોલ્યો “હું ! એ પણ કાંઈ સારા સુકન નહીં જાણાય.” “પણ મારા વૃધ્ધ મિત્ર પેલા પુરૂજ વાસ્તે તે શું કહ્યું ? અને હું તેમાં નહીં રહું એવી ઇચ્છા ઇશ્વર આગળ તે કેમ ખતાવી ? ઉપરીનોકરે જવાબ દીધો “જહાંપનાહ એ પુરૂજ વાસ્તે હું કાંઈ સંકટચિંતક કહાણી જાણતો નથી; માત્ર એટલુંજ કે પેહેરેગીરો કહે છે કે રાત્રિ વખતે ખતીઓ જોવામાં આવે છે અને વિચિત્ર રીતના અવાજો સંભળાય છે; અને એમ બને તે વાસ્તે કારણો છે કેમકે અસલ એ દરખારી બંદીખાના તરીકે વપરાતો અને તેમાં જે જે કૃત્યો થયેલાં છે તે વિષે ઘણી ઘણી વાતો ચાલે છે.” લુઈએ વધારે સવાલો પુછ્યા નહીં; કેમકે બંદીખાનાના ભેદા ગુપ્ત રાખવા તેને સૌ કરતાં વિશેષ કારણ હતું. જે કોટડીઓ તેના ઉપયોગ માટે મુકરર કરેલી હતી તેના બારણા આગળ સ્કાટિશ ગાર્ડની નાની ટુકડી ઉભેલી હતી. એ કોટડીઓ જોકે તે પુરૂજ

પછી બોધવામાં આવી હતી તોપણ તે જુની અને ભયંકર હતી. સ્કાટિશ ગાર્ડ હુકમના આજ્ઞા માટે રહે, એ માગણી જોકે ઠાકોરે નાકબુલ રાખી હતી, તોપણ પાછળથી તેમ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો; વફાદાર લાર્ડ ક્રાઈડ તેઓમાં આગેવાન હતો બાદશાહ બાદશાહ “ક્રાઈડ, મારા પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ ક્રાઈડ, આજે તું ક્યાં હતો ? શું બરગંડીના અમીરો એવા અવિવેકી છે કે દરબારમાં બિરાજનાર સૌથી બહાદુર અને ઊંચા ખાનદાનના ગ્રહસ્થ વાસ્તે બે દરકાર રહે ? જિયાદત વખતે મેં તમને દીઠા નહીં.” ક્રાઈડે જવાબ દીધો જહાંપનાહ મેંજ ના પાડી. મારો વારો હવે ગયો છે. એવો પણ વખત હતો જ્યારે બરગંડીના સૌથી સરસ પીનાર સાથે તેના પોતાનાજ શરાબ પીવા હરીફાઈ કરવાની હિમ્મત રાખતો; પણ હવે તો માત્ર ચાર પાઈન્ટ જેટલાંથી મને નિશોચથી જીવ છે અને હું ધારું છું કે એ બાબતનો મારો દાખલો લેવા મારા સાથીઓને બાધ કરશે.”

“તું તો હમેશા સાવચેત રહે છે; પણ ખરેખર તારા હાથ નીચે આટલા થોડા માણસ હોવાથી તને મહેનત તો બહુ ઓછી છે; અને જિયાદતના વખતમાં જોખમના વખત જેટલોજ આત્મસંયમ રાખવાની તમારે એટલી જરૂર નથી.” મૂરા હાથ નીચે થોડા માણસો છે તેથી તો એ લુચ્ચાઓને વ્યવસ્થામાં રાખવા એ વધારે અવશ્યનું છે; અને આ મામલાનો છેડો ખાવા પીવામાં આવશે કે લગાઈમાં તે વાત તો હું વૃદ્ધ માણસ કરતાં ઈશ્વર અને આપ ખુદાવંદ વધારે સમજે છો. બાદશાહે ઉતાવળે પણ ધીમે સાદે પૂછ્યું “અચિત કોઈ ભય આવવાનો છે એવી તને ખબર તો નથી ?” “નહીં હું જાણું તો નથી; જો મને ખબર હોત તો ઠીક, કેમકે જુનો અલે આરચીબાલ્ડ વારંવાર એમ કહે તો કે જે ભયની આપણને આગળથી ખબર હોય છે તેના હમેશા બચાવ થઈ શકે છે ખુદાવંદ આજ રાત્રને વાસ્તે સાંકેતિક ચિન્હ શું કહો છો ?” “આપણા મેંજખાન અને ક્રાઈડ તું શરાબનો શોકીન છે તેના માન ખાતર બરગંડી સંકેત સમજવી.”

ક્રાઈડે કહ્યું “જો વિશ્વાસ મૂકી શકાય એમ હોય તો મારે ઠાકોરની સાથે કે શરાબની સાથે કાંઈ વાંધો નથી. સલામ, મારા વિશ્વાસુ સ્કાટ, સલામ.” એમ કહી બાદશાહે પોતાના ઓરડાઓમાં વટી ગયો. તેના સુવાના ઓરડાના બારણા આગળ લીબાલાકે પેંહેરો ભરતો હતો. જો બાદશાહ એની પાસેથી પસાર થયો તેવોજ તેણે કહ્યું “અહિયાં મારી પાછળ આવ.” જેમ એક પૂતળું પૂતળાં નચાવનાર ખેલાડીની મરજી માફક ગતિમાં આવે તેમ બાદશાહના કહેવા મુજબ તે તીરઅંદાજે ઓરડીમાં લાંબા લાંબા પગલાં ભરી દાખલ થયો અને ગુપ્ત ગુપ્ત ગતિ વગર બાદશાહના આજ્ઞા સાંભળવા સ્તબ્ધ રહી ગયો.

બાદશાહે પૂછ્યું “પેલા રખડતા નાઈટ તારા ભાણેજ તરફથી કોઈ કાગળ તને મળ્યો છે ? તે તો એક શૂરવીરની પેઠે સાહસકામ કરવા મેદાન પડ્યો હોય અને પોતાની શૂરાતનના નમુના દાખલ બે બંદીવાનો મોકળી દઈ પોતે ગુમ થઈ ગયો.” બાલક્રેએ કહ્યું “ખુદાવંદ, મેં પણ એ વિષે કાંઈક સાંભળ્યું. અને હું આશા રાખું છું કે તેમ કરવામાં

તેણે કાંઈ ગુનાહ કર્યો હોય તો, ખરૂં માનજો કે, મારા કહેવાથી અથવા મારો દાખલો લઈ તેણે એમ નથી કર્યું; કેમકે આપના બહુ વિખ્યાત ખાનદાનના કોઈ પણ શખ્સ ઘાડા ઉપરથી ઉતારી પાડવો એવી હિમ્મત મેં કદી કરી નથી. હું હમેશા મારી સ્થિતિ •જોઈ વર્તું છું અને”- બાદશાહે કહ્યું એ બાબત વિષે વધારે ના બોલ. તારા ભાણેજ તો પોતાની ફરજ અદા કરી.

બાલાકે બોલ્યો “હા ખરેખર મેંજ એને એ સૂચના આપી હતી. મેં તેને કહ્યું હતું કે ક્વેનટિન ગમે તે બને પણ તારે યાદ રાખવું કે તું સ્કોટિશ તીરઅંદાજોની ટોળીના સિપાહી છે અને ગમે તે બને તેની દરકાર ન કરતાં તારે તારી ફરજ બજાવવી.”

લુઈએ કહ્યું “એને કોઈ સરસ બોધ દરનાર મળ્યો હશે એમ મેં અટકળ કરી; પણ મેં જે તને પ્રથમ સવાલ કર્યો કે તારા ભાણેજ વિષે હાલ તે કાંઈ સાંભળ્યું છે તેના જવાબ આપ; કેમકે એ બાબતની મારે અગત્ય છે.” પછી પોતાના હજીરીઆ તરફ ફરી કહ્યું “મારા માણસો તમે જરા વેગળે ઉભા રહો કેમકે એ બાબત મારાજ ઉપયોગની છે.” બાલાકે કહ્યું “ખચિત, ખુદાવંદ આજેના સાંજે મેં નોકર ચાર્લટને દીઠો. મારા ભાણેજ એને લીજથી અથવા તો તેની પાસેના ધર્માધિકારીના કોઈ કિલ્લામાંથી મોકલ્યો છે અને ત્યાં કાયની બાનુઓને સહી સલામત પોંદ્યાડી છે.” “હ મિરયમ બીબી! એનું માન ખરેખર તનેજ ઘટે છે! શું એ વિષે તારી ખાત્રી છે? આ ખુશ ખબરની તને પુરી ખાત્રી છે?”

“હા પુરેપુરી ખાત્રી છે અને હું ઘાઈં છું કે એ માણસ કાયની બાનુઓ તરફથી આપને વાસ્તે કાંઈ પત્રો લાવ્યો છે.”

બાદશાહે કહ્યું જ, તે જલદી લઈ આવ. તારી ખંદુક આ માણસોમાંથી કોઈને પણ આપ; આલિવરને, કે કોઈ બીજાને. હું મિરયમ બીબીના કેવો આભારી થયો છું! એના ઊંચા યજ્ઞકુંડની આસપાસ જે પરદો છે તે હું રૂપાનો કરાવીશ. લુઈએ ઉપકાર અને ભક્તિના તોરમાં હમેશા મુજબ પોતાની ટોપી ઉતારી અને તેમાં જે આકૃતિઓ હતી તેમાંથી મિરયમ બીબીની તેની માનીતી આકૃતિ ચુંટી કાઢી ટેબલ ઉપર મુકી, અને ઘુટણે વળી જે માનતા તેણે કીધી હતી તે માનપૂર્વક ફરીથી કીધી.

જે માણસને ક્વેનટિન **શાનવાહટમાંથી** પેહેલા કાસિદ તરીકે મોકલ્યો હતો તેને પત્રો સહિત એ વખતે દાખલ કરવામાં આવ્યો. એ કાગળો કાયની બાનુઓએ બાદશાહને લખ્યા હતા તેમાં એની દરબારમાં જ્યારે તેઓ હતી ત્યારે તેણે લીધેલી ખરદાશ્ત વાસ્તે કાંઈ પણ ઉત્સાહ વગર તેઓએ માત્ર વિવેક ખાતર ઉપકાર માન્યો હતો; અને તેઓને પાછા જવાને વાસ્તે પરવાનગી આપી પોતાના મુલકમાંથી વળાવા સાથે રવાને કરી તે માટે કાંઈક ઉત્સાહથી આભાર માન્યો હતો. આ વચનાથી ગુસ્સે થવાને બદલે લુઈ ખબ હસ્યો. ત્યાર પછી, ચાર્લટને જણાઈ આવે એવી કાળજીથી, તેણે પૂછ્યું કે

રસ્તામાં તેઓના ઉપર કોઈએ હુમલો કર્યો હતો અથવા તેઓ માથે કાંઈ જોખમ-આવી પડ્યો? ચાલે, ખેવકૂક હોવાથી (અને એજ ગુણ વાસ્તે એને પસંદ કરેલો હતો) જે અપા-
 અપીમાં તેના સોખતી **આસકન** માર્યો ગયો હતો તેનું ખહુ ગુચવાણ ભરેલું વર્ણન કર્યું
 અને કહ્યું કે એ સિવાય બીજા કોઈ જોખમની મને ખબર નથી. લુઈએ ફરીથી ખારી-
 કીથી અને ખાસ રીતે તેને પૂછ્યું કે રસાલાએ લીજ જવાનો કિયો રસ્તો લીધો હતો;
 અને તેના જવાબમાં જ્યારે તેને જાણાવવામાં આવ્યું કે નામોર આગલ આવતાં મેસનદિના
 ડાખા હાથપરના કિનારાપરથી જવાનો રસ્તો જે સૂચવવામાં આવ્યો હતો તેને બદલે તે
 નદિના જમાણા હાથ તરફના કિનારા પરથી સીધો લીજ જવાનો રસ્તો લેવામાં આવ્યો હતો
 ત્યારે તે વાતપર ખહુ ધ્યાન આપતો હોય એવો દખાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી બાદશાહે તે
 માણસને એક નાની બેઠ આપવાનો હુકમ કરી તેને જવાની રજા આપી; અને જે કાળજી તેણે
 ખતાવી હતી તે જાણે ફક્ત કાયની ખાનુઓની સલામતી માટેજ હોય એવું તેણે ડોળ ઘાંલ્યું.
 બેઠે આ ખબરથી તેની એક મિત્ર ગોઠવાણમાં નિશ્ચય થયો હતો તોપણ કોઈ માહાભારત ફતેહ
 મેળવ્યાથી બાદશાહે જેટલી ખુશાલી દખાડી હોત તે કરતાં પણ પોતાના દિલમાં વધારે મગન
 થયો હોય એવો જાણાયો જેવી રીતે છાતીપર પડેલો એક ભારી બોજો ઉચકાણાથી રોહલાઈથી
 દમ લેવાય તેમ તેણે દમ લીધો અને ખહુ પવિત્રતાથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરી ઉપકાર માન્યો,
 પોતાની આંખોને ઊંચી કીધી અને લોભની વધારે નિશ્ચયયાળી અને નવી ચોજનાઓ ત્વરાથી
 ચોજવા લાગ્યો; આવી મતલબથી લુઈએ પોતાના નજીમી માર્શીઅસ ગેલીઓટીને બોલાવવા
 નો હુકમ કર્યો. તેણે હમેશ મુજબ પોતાના ધારણ કરેલા દમામથી દખાવ દીધો; પરંતુ બાદ-
 શાહના માયા ભરેલા આવકાર વિષે જાણે તેને શંકા હોય તેવી રીતે તેના ભવાં ઉપર સંદેહની
 છાયા જાણાતી હતી. એણે ધાર્યું હતું તેથી ઉલટીજ રીતે કોઈપણ મુલાકાત પ્રસંગે તેણે આવ-
 કાર નહીં આપ્યો હોય તેવો ઉત્સાહ ભરેલો આવકાર આપ્યો. લુઈએ તેને પોતાનો દાસ્ત કહ્યો,
 પોતાનો વિદ્યા ગુરુ કહ્યો, અને કહ્યું કે જે ચશમાથી રાજાઓ દૂરનું ભવિષ્ય જોઈ શકે એવા
 તમે છો; અને છેલ્લે એક ભારે કિસ્મતની વીંટી તેના હાથમાં પેહરાવી દીધી. આવી રીતે
 લુઈની નજરમાં તેનું માન એકાએક કિયા બનાવથી વધ્યું હતું તેથી ગેલીઓટી-અન્નાણ્યો
 હતો તોપણ પોતાના ધંધામાં પ્રવિણ હોવાથી પોતાનું અજ્ઞાન દખાડાદ એવો ન હતો. લુઈએ
 કરેલાં વખાણ તેણે સભ્યતાથી ને ગંભીરતાથી માન્ય કર્યાં અને તેણે તકરાર લઈ કહ્યું કે
 એ ખધું માન જે ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાનો તે અધ્યયન કરતો હતો તેનેજ ઘટેછે; “મારા જેવા એક
 અશક્ત આડતિયાના સાધનથી એ વિદ્યા થકી જે ચમત્કારો નિકળેછે તેથી એ વિદ્યા ઉલટી
 વધારે સ્તુતી પાત્રછે.” તે પછી બાદશાહ અને તે એક બીજાથી ખહુ સંતોષ પામી જીદ પડ્યા.
 નજીમી ગયો કે તરતજ લુઈ ખુરસી ઉપર અઢેલી પડ્યો અને પોતે ખહુ થાકી ગયો
 હોય એવું દખાડી આલિવર સિવાય બીજા બધા નોકરોને જતા રહેવા કહ્યું. એ હજમ જરા
 પણ અવાજ કર્યા વગર ધાંમે ધીમે જાણે પેટે ચાલતો હોય તેવો રીતે આવીને બાદશાહના
 આરામની સામગ્રીમાં મદદ કરવા લાગ્યો. એ વખતે શાદશાહ પોતાની હમેશની ચાલ
 વિરૂદ્ધ એવો ચુપ અને શાંત રહ્યો કે તેની ચાલચલાણમાં આ અસાધારણ ફરફારથી

તેના હુન્નરીને અચ્ચો લાગ્યો. અતિ દુઃખ મનવાળા માણસોમાં પણ ઘણી વખતે ને-
હીના અશ દીઠામાં આવેછે.— લુટારાઓ પોતાના સરદાર તરફ વફાદારી બતાવેછે અને
કોઈ વખતે આશ્રય પામેલા અને દરજ્જે ચઢેલા માનીતાને, જે રાજના પ્રતાપથી મોટી
મદદી પ્રાપ્ત થયેલી, તેના માટે ખરાદિલની કાળજી ઉત્પન્ન થાયછે. આલિવર ઇબ્લિસ,
આલિવર દુઃખ અથવા તેના દુર્ગુણ માટે ગમેતેવા નામથી તેને બોલાવવામાં આવતો, પ-
ણ શેતાનના લક્ષણો તેનામાં એટલે દરજ્જે ન હતાં કે જ્યારે તેના સ્વામી બહુ ચિંતાજનક
સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો, અને શક્તિહીન થયેલો જણાતો હતો, તેવી એની વિચિત્ર
સ્થિતિમાં તેને માટે ઉપકારની લાગણી તેનામાંથી તદ્દન નાબૂદ થઈ ગઈ હોય.
થોડો વખત સુધી ગુપચુપ એક નોકર તરીકે સણગાર કરવાના મેજ પાસે પોતાના
સ્વામીની નોકરી બજાવ્યા પછી બાદશાહ તેને આવે વખતે છુટથી બોલવાની પરવાન-
ગી આપતો તેથી એ હુન્નરીને, આવીરીને બોલવાની મરજી થઈ ગઈ. “ ઇશ્વરના સેમ,
પ્રુદાવંદ, જાણે આપે લડાઈમાં હારખાધી હોય તેવા દુખાઓછે; પરંતુ હુંતો આપ
પ્રુદાવંદની પાસે આપો દિવસ હતો અને આવી બાહાદુરીથી રણસંગ્રામમાં બીજે
કોઈ પ્રસંગે મેં આપને લડતાં દીઠા નથી. ” બાદશાહે ઉપર જોઈ અને પોતાની હુમે-
શની બોલવાની રીતિ અને લડાણની વજ્રતા ધારણ કરી કહ્યું “ રણસંગ્રામ! મારા દાસ્ત
આલિવર, એમ કહે કે સાનની લડાઈમાં હું મેદાનમાં અછી રીતે સામો થયો; કેમકે મા-
રા બરગંડીવાળા પિત્રાઈ કરતાં, જે મશિ અનસાનને એજ કારણસર કેળવણી આપવામાં
આવેછે તેના સિવાય, બીજો વધારે હડીલો અને મસ્તીખોર જનવર હસ્તીમાં નથી. પણ
કાંઈ નહીં, હું એની સાથે બાહાદુરીથી દાવપેચ રમ્યોછું. પણ આલિવર મારી ખુશીમાં
લાગ લે કે પેલી બે રખડતી કાયની શાહઝાદીઓના સંબંધમાં અથવાતો લીજની બાબ-
તમાં મારી ચોજનાઓ **ફલાન્ડર્સમાં** પાર પડી નથી—તું સમજ્યો કે ? ” “ પ્રુદાવંદ
ખરેખર હું સમજતો નથી. આપની પ્રિય ગોઝવણો નિશ્ચય ગઈ તેને માટે આપને મુ-
બારકબાદી આપવી એ તો મારાથી નહીં બને; આવી રીતે આપની ઇચ્છા અને ધાર-
ણામાં ફરફાર થયો તેને માટે આપ કાંઈ કારણ બતાવો તો હું તેમ કરું.”

બાદશાહે કહ્યું “ એકંદર રીતે જોતાં એ બેમાંથી કોઈમાં પણ ફરફાર થયો નથી.
પણ ખરેખર, મારા મિત્ર ઠાકોર ચાર્લસને માટે જે કાંઈ હું પ્રથમ જાણતો હતો તેના
કરતાં વધારે આજે મારા જાણવામાં આવ્યું છે. વૃંધ ઠાકોર ફિલિપના વખતમાં જ્યારે
હું દુશનિકાલ થયેલો ફ્રાન્સનો પાટવી કુંવર હતો અને એ કાઉન્ટ ડી ચારલોઈ હતો
ત્યારે અમે સાથે દારૂ પીતા, શિકાર કરતા, રખડતા, અને ઘણાક જોખમ ભરેલાસાહસકર્મ
સાથે કરતા, અને તે દિવસોમાં જેમ મજબૂત બુધ્ધિનું માણસ સ્વભાવિક રીતે નબળી
બુધ્ધિવાળા ઉપર જય મેળવેછે તેવી રીતે હું એના ઉપર સત્તા બોગવતો હતો; પણ હવે એ
બદલાઈ ગયોછે. હવે તો એ હડીલો, હિમ્મતી, અહંકારી, તકરારી, સ્વછંદપણે વર્તનાર થઈ
પડ્યોછે. અને જ્યારે તેના દાવ સરસ આવે છે ત્યારે વાતને છેક સુધી તાણી જવામાં જરાપણ

અચકાતો નથી. જાણે હું, તપાવીને લાલચોળ કરેલાં લોખંડના સ્પર્શ કરતો હોઝીં તેવી રીતે માથું લગાડે એવી એની બાબતોથી આસ્તે રહી સટકી જવા મને ફરજ પડતી. કોયની રખડતી અમીરઝાદીઓ લીજ પહેલે તે પહેલાં સરહદ ઉપરના કોઈ જંગલી લુટારાના હાથમાં કદાચ આવી પડે એવો માત્ર મેં સંભવ દખાડ્યો તેટલામાં તો જાણે એના મનથી કોઈ પવિત્ર વસ્તુને બળત કરવાનો અપરાધ કર્યો હોય એવું તે ધારવા લાગ્યો. એ વખતે તેણે શું કહ્યું તે મારે કહેવાની કાંઈ અગત્ય નથી પણ એટલું જ કહેવું બસ છે કે તે પળે તારો મિત્ર દાદીવાળો વિલિઅમ, વિવાહથી ધનવાન થવાની તારી અને તેની ભત્રી ધારણામાં, પાર પડ્યો છે એવી રીતના સમાચાર આવતો મારું માથું સલામત રાખવું મુશ્કેલ થઈ પડત.”

“ખુદાવંદ, એ મારો દાસ્ત નહીં. મારો દાસ્ત નહીં તેમ એ યોજના પણ મારી ન હોય.”

બાદશાહે જવાબ દીધો ખરું, “આલિવર આવા વરરાજાને પરણાવવાની નહીં પણ મૂંઢવાની તારી ઝોઢવાણ હતી અને જ્યારે એ બાબતમાં તે સત્યતાથી પોતાના વિષેનો ઇશારો કર્યો ત્યારે તેણીને વાસ્તે એના કરતાં સારો વર તે ઇચ્છ્યો ન હતો; તથાપિ આલિવર જે માણસ તેને નથી પરણ્યો તેને ખરેખર ભાગ્યશાળી સમજવો; કેમકે જે શાખસ ઠાકોરની રજા વગર એના તાબાની જવાન અમીરઝાદી વેરે પરણે તેને વાસ્તે મારા નમ્ર પિત્રાઈએ નરમમાં નરમ શબ્દો વાપર્યા તે એ હતા કે એને હું ઊંચે લટકાવું અને એના કટકે કટકા કરું. તેના માનીતાએ પુછ્યું “લીજ શહેરમાં કાંઈ પણ ગડબડ થાય તેને વાસ્તે ખેશક એ તેટલીજ કાળજી રાખે છે, નહીં વારું?” “તેટલીજ બલકે તેથી પણ વધારે, અને તેમ તું સૈદેજ ધારી શકે; પણ જે વખતથી અહીં આવવાના મેં નિશ્ચય કર્યો તે વખતથી લીજમાં કાંઈ પણ બલવાની હિલચાલ થાય તેને હાલ તરત દાખી નાખવા માટે હું કાસીદા મોકળતો ગયો છું. અને મારા ખંતી અને ધામધૂમિયા મિત્રો જેઝલેઅર અને પેવીલીઅનને પણ મેં હુકમ મોકલ્યો છે કે મારા પિત્રાઈ અને મારી વચ્ચેની આ શુભ મુલાકાત પુરી થાય ત્યાં સુધી ચુપ બેસવું. આલિવરે કહ્યું “આપે જે વર્ગીન કર્યું તે ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે આ મુલાકાતથી વધુમાં વધુ આશા એટલી રાખી શકાય કે એથી આપની સ્થિતિ, હતી તે કરતાં વધારે ખરાબ નહીં થાય. ખરેખર જેમ બગલાએ પોતાનું માથું શિયાળના મોંમાં ઘાડ્યું અને પોતાના મુલાખ વાસ્તે ખુશી થયો કે માથું કરણ ન ગયું તેમ થયું જણાય છે. આમ છતાં જે બુધ્ધિવાન ફિલસુફે આવી આશા ભરેલી બાજી રમવા આપને ઉત્તેજન આપ્યું તેના આપ આભારી થયા હો એવું હજીતો હમણાજ મેં જોયું.” બાદશાહે તાણાથી કહ્યું “જ્યાં સુધી બાજી હરાઈ નથી ત્યાં સુધી કદી પણ નિરાશ થઈ તે મુકી દેવી નહીં; અને મારી બાબતમાં પણ એમજ થશે એમ ધારવાને મને કારણ છે. એટલુંજ નહીં પણ જો આ કીનાખોર દીવાનાનો ગુસ્સો ઉઠ્ઠેરવા જેવું કાંઈ ન બન્યું તો ફતેહ

મેળવવાની મારી ખાત્રીજ છે; અને ખચિત જોણે ચંચળાઈથી કાયની ખાનુઓને લઈ જવા માટે જે આડતિયાની જન્મોત્તરી મારી જન્મોત્તરીને આટલી બધી મળતી આવેછે કે મારા હુકમનો ઉલ્લંઘન કરી જે માર્ગે ડીલામાર્ક સંતાઈ રહ્યો હતો તે માર્ગે મુકી દઈ બીજાને માર્ગે લઈ મને ભયમાંથી બચાવ્યો તેવા જવાનને ચુંટી કાઢ્યો તે માટે હું કંઈ થોડો આભારી થયો નથી.” “ખુદાવંદ આપની આજ્ઞા એક કોરે મૂકી પોતાનીજ મરજી પ્રમાણે વર્તી આપની નોકરી કરે એવા આડતિયાઓ આપને ઘણા મળી આવશે.”

લુઈએ અગ્રીરાઈથી કહ્યું “નહીં, નહીં. આલીવર પેલા મૂર્તિપૂજક કવિએ આપણી જે ઇચ્છાઓ દેવતાઓ દ્વેષમાં કબૂલ રાખે છે તેવી ઇચ્છાઓ વિષે વર્ણન કર્યું છે તે તને ખબર નથી ? આ બાબતમાં વિલિઅમ ડિલામાર્કના સહસકર્મની ફતેહ, જે વખતે હું ખરગંડીના ઠાકોરની સત્તામાં છું, તેવા સમયમાં થઈ હોત તો તે ઉપલી ઇચ્છાઓ માહેલી થાત; અને એ બાબત મારા પોતાના ઇદમ વડે તેમ તેને ગેલીઓટી તરફથી ટેકો મળ્યાથી મેં અગમચેતી કરી હતી, એટલે કે ડીલામાર્કનું સાહસકર્મ નિશ્ચય જશે એ કંઈ મેં આગળથી જાણ્યું ન હતું, પણ સ્કાટિશ તીરઅંદાજે ઉઠાવેલું કામ મને લાભકારક રીતે પાર ઉતરશે એવું મેં આગળથી જાણ્યું હતું; અને તેજ પ્રમાણે, જો કે મેં ધાર્યું હતું તેથી જુદીજ રીતે, પરિણામ નિપજ્યું; કેમકે સિતારાએ સામાન્ય પરિણામ આગળથી ખતાવી દેછે પરંતુ તે કેવાં સાધનોથી પાર પડશે તે વિષે તેઓ કંઈ બોલતા નથી. અને એ સાધનો ઘણી વખતે આપણે ધારીએ અથવા ઇચ્છીએ તેથી ઉલટી રીતનાજ હોય છે પણ આલિવર તું તો તારા નામરાશી ખુદ શેતાન કરતાં પણ નરસ છે તેની સાથે આ ગુપ્ત બાબતો વિષે વાત શું કામ કરવી જોઈએ ? શેતાનપણ માનેછે અને ધૂજે છે પણ તું તો ધર્મની તેમજ શાસ્ત્રની બાબતમાં કાફરછો; અને તારા દહાડા પૂરા નહીં થાય ત્યાં સુધી તું એવોજ રહેવાનો; ને તારા દહાડાનું સેવટ, તારી જન્મોત્તરી અને સામુંદ્રિક ઉપરથી મારી ખાત્રી થાયછે કે ફાંસીના લાકડાથીજ થશે.”

આલિવરે આધીનતા સૂચક ઢબથી કહ્યું “અને જો ખરેખર તેમ થશે તો મારા રાજ્યસ્વામીના હુકમ બજાવવામાં જરા પણ આંચકો ન ખાતાં નિમકહલાલી ખતાવી તેને માટેજ એવો હુકમ કરવામાં આવશે.” લુઈએ પરાણે ખૂમ હસીને કહ્યું “આલિવર તો મને ઠીક સંભળાવી; અને હું સમજાઈ કહું છું કે તારું કહેવું સત્ય છે અને તે કહેવાને મેંજ તને ઉસ્કેર્યો. પણ તું જરા મને કહે કે આ માણસોની આગતા સ્વાગતામાં એવું કંઈ તને જાણાય છે જેથી તેઓની પેશાગાગત ખરાબર નથી એવો શક ઉત્પન્ન થાય !” “ખુદાવંદ આપ અને પેલો વિદ્વાન ફિલિપ્સ સિતારાઓ અને આકાશી ફોજ જોઈ ભવિષ્ય વર્તી છે, પણ હું તો, આ પૃથ્વી ઉપર ચાલનાર પાત્ર પ્રાણી, જે ચીજો મારા ધંધાની સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે ઉપરથીજ તર્ક ખાંધુંછું. મારા મત પ્રમાણે પોતાથી બહુ ચઢતી પદવીના અને મનપસંદ પેશાગા તરફ માણસો જે ખાસ અને

ચાંકસ કાળથી ધ્યાન રાખે તેવી રીતે આપની પ્રત્યે વર્તવામાં ખામી નેવું. લાગે છે. દાખલા તરીકે આજ રાત્રે હું થાકી ગયો છું એવું બહાનું કરી, ઠાકોર, આપ ખુદ-વંદને રૂકત ગતી સુધીજ વળાવી આવ્યા અને તે પછી આપને ઉતારા સુધી મૂકી આવવાનું કામ પોતાના ગૃહાધિકારીઓને સોંપી દીધું. જુઓ, આ ઝોરડીઓ ઉતાવળે અને બેદરકાર પણે સણગારેલી છે. આ પડદા વાંકોચુકો લટકેલા છે અને તેના એક ભાગમાં આપ જુઓ કે આ ચિત્રો ઉઘાં પાડેલાં છે. આમાં માથું નીચે છે અને ઝાડોના મૂળીમાં સૌથી ઉપર હોય એવી રીતે ઉગેલાં છે.”

“છટ, એ તો અકસ્માત અને ઉતાવળને લીધે છે એવી નજીવી ખાખતોની હું કંઈકાં દરકાર રાખું છું ?”

“ખુદ એ ખાખતો તો ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી પરંતુ ઠાકોરના ગૃહાધિકારી આ આપની તરફ કેવી માનની નજર રાખે છે તે એ ઉપરથી માલમ પડે છે. સત્ય માનજે કે જો તેની એવી મરજી હોત કે પ્રત્યેક ખાખતમાં બહુજ સંભાળ રાખી અંતઃકરાણથી પૂરેપૂરો આપને આવકાર આપવો તો એના માણસોની ઉત્કંઠાને લીધે એક દિવસનું કામ એક મિનિટમાં થઈ જતું,”—વાટકી અને કળસીઆ તરફ આંગળી કરી કહ્યું “આપના સણગારના સામાન રૂપા સિવાય બીજી ધાતુનો ક્યારે હતો ?”

બાદશાહે પરાણે હસી કહ્યું “વતું કરવાના વાસણો વિષે તે જે છેલી ટીકા કરી તે તારા ખાસ ધંધાને એટલી તો લગતી છે કે તેમાં કોઈ વાંધો લઈ શકે નહીં.—ખરું કહું છું કે જ્યારે હું દશનિકાલ થઈ આશ્રય લેવા નાસી આવ્યો હતો ત્યારે એજ ચાર્લસ, ફ્રાન્સના પાટવી કુંવર માટે રૂપાને હલકી ધાતુ સમજી મારે વારતે બોજન સોનાના રકાબીઓમાં પિરસવા હુકમ કરતો; અને હમાણા હું ફ્રાન્સનો રાજા છું ત્યારે એ ધાતુ વાપરવા હું નાલાયક હોઉં તેમ સમજે છે. ચિતા નહીં, આલિવર આપણે પથારીએ જઈએ. આપણો નિશ્ચય થઈ ચુકેલો છે અને આપણે તેને અમલમાં પણ લાવ્યા છઈએ. હવેતો જે બાજીની શરૂઆત કરી છે તે બહાદુરીથી રમવી એજ માત્ર રહ્યું છે. હું જાણું છું કે બરગંડીના મારો પિત્રાઈ બીજા જંગલી ગોધાઓની પેઠે જ્યારે હુમલો કરવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે પોતાની આંખો બંધ કરે છે. **બરગાસમાં** ગોધાઓ નો ખેલ કરનારાઓને આપણે જોયા તેઓની માફકજ મારે માત્ર એ પળને માટે ખોટી રહેવું જોઈએ; એની ઉધ્ધતાઈ અને એના અકળામણને લીધે એ મારે વશ થઈ જશે.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

લ ૬ કો.

ગયું પ્રકરણ તેના મથાગાને અનુસરીને ગત અવલોકન રીતે ધારી આપ્યું છે, જેથી વાંચનારને પૂર્ણ રીતે માલમ પડે કે ફ્રાન્સનો રાજા કેવી રીતે ધારણા સફળ થશે એવું વર્તીરા ઉપરથી માની લઈ, તેમ પોતાની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિને ભરોસે રહી, ઠાકોર ઉપર સહેલાઈથી ફાવી શકીશ એમ ધારી ક્ષેત્રે ભરેલા અને આકરા સ્વભાવના શત્રુના કબજામાં પોતાનું અંગ સોંપવાના જે વિચિત્ર નિશ્ચય કર્યો તેથી પરસ્પર તેઓ કેવી સ્થિતિમાં હતા. એ નિશ્ચય બીજાં કોઈ કારણથી નહીં સમજવાય તેવો, વળી તે તોફાની જમાનામાં નિયમસર અપાયલાં અભય વચનો બુઠાં પડેલાં તેના ઘણા દાખલાઓ બનેલા હોવાથી, ખહુ અવિચારી અને ઉછાંછળો હતો; અને ખરેખર લુઈના પિતાની સમક્ષ સલાહ સંપ જળવવા પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કબુલાત થયેલી તેવી મુસાકાત વખતે ઠાકોરના દાદાનું મૌન-ટીરોના પુલ ઉપર જે ખૂન થયું હતું, તેવી રીતની જો ઠાકોરની મરજી થઈ જાય તો, તે એક ભયંકર દાખલો હતો. પણ ચાર્લસની પ્રકૃતિ જો કે કરડી, ઉછાંછળી, અવિચારી, અને અડીઅલ હતી તોપણ બુસ્સાની પૂર ભરતીમાં નહીં હોય ત્યાં સુધી તે બેવચની અથવા ઘાતકી નહીં થતો. એ દૂષણો ઘણું કરીને થંડા સ્વભાવના માર્ગસોમાં હોય છે. કાયદા અથવા પરાણાગતના નિયમ પ્રમાણે જે વિનય અવશ્ય કરીને બાદશાહ પ્રત્યે બતાવવો જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વિનય બતાવવા તે શ્રમ લેતો નહીં. પણ તેમ વળી એ નિયમોની પવિત્ર હદનું ઉલ્લંઘન કરવા મરજી પણ નહીં બતાવતો બાદશાહના આવી પહેરંચ્યા પછી બીજે દહાડે સવારના ઠાકોરના આખા લશ્કરને હાજરી લેવા બોલાવવામાં આવ્યું; તે એવડું મોટું હતું અને તેના હથિયાર સરંજામ એવાં સરસ હતાં કે પોતાના મોઢા હરીફની આગળ તે સર્વે દખાડવાની તક મળ્યાથી કદાચ તે ખુશી થયો હશે. ખરેખર જે વખતે એક તાબેદાર તરીકે પોતાના ચક્રવર્તિ રાજાને આવશ્યક માન આપવા તેણે જે જાહેર કાર્ય કે આ લશ્કર માર્ગ પોતાનું નહીં પણ બાદશાહનું છે, ત્યારે તેના ઉપલા હોડનો વાંક અને તેના ચક્ષુની અભિમાન સૂચક નજર ઉપરથી માલમ પડતું કે બોલનાર એ શબ્દો માત્ર ખાલી માન દાખલ વાપરે છે અને તે સારી રીતે સમજે છે કે માર્ગ સુંદર લશ્કર કાંઈપણ અંકુશ વગર મારા પોતાના સ્વાધીનમાં છે અને તે જેમ બીજા કોઈ દિશાએ કૂચ કરી શકે તેમ પારિસની સામે કૂચ કરવા પણ તૈયારજ છે. લુઈને વધારે ખેદ એથી થયો હશે કે ઘણાક ફ્રેન્ચ અમીરો, ફક્ત નારમંડી અને પ્રિટેગનીના નહીં પણ ખુદ તેની સત્તા હેઠળના પ્રાંતોના, તે લશ્કરમાં શામેલ હતા. એ લોકો અસંતોષના વિવિધ પ્રકારના કારણોના લીધે બરગાંડીના ઠાકોરની સાથે મળી જઈ એકસંપ થયા હતા. પણ લુઈ પોતાની વર્તણૂકને અનુસરીને આ બંડખોરોની તરફ જરાએ લક્ષ ન બેંચાયું હોય તેવો દખાવ લાગ્યો. પરંતુ ખરું જોતાં તેઓને ખર-

ગંડીના કુંડમાંથી કેવી રીતે બુદ્ધ પાડી પોતાનામાં પાછા લાવવાના તરેહવાર સમ્બંધના વિષે મનમાં ચિંતન કરતો હતો, અને એવો ઠરાવ કર્યો કે એ કારણસર આલિવર અને બીજા આક્રમકોની મારફત, જેઓ ઘણા અગત્યના હતા તેઓના મન-ખાનગી રીતે માખી જોવશવવા; અને તે પોતે પણ બહુશ્રમથી પણ સાવધ પણે ઠાકોરના મુખ્ય કારભારીઓ અને સલાહકારોને પોતાના પક્ષમાં લેવા પ્રયત્ન કરતો; અને એ કારણસર તેઓ ની વારંવાર સ્નેહથી ખબર અંતર પુછતો, ચાંચળાઈ ભરેલી ખુશામદ કરતો, મોકળે હાથે બક્ષીસો આપતો અને તેની સાથે એમ કહેતો કે તમારા અમીરી સ્વભાવના સ્વામીની વફાદારીથી તમે જે નોકરી કરો છો તેમાંથી તમને છુટા પાડવા નથી માંગતો; પણ ફ્રાન્સ અને બરગંડી વચ્ચે સલાહ જળવવામાં તમે મદદ આપો તે માટે આ હેતુ બહુ ઉત્તમ છે, અને બેહુ દશ અને તેના રાજ્યકર્તાઓના કલ્યાણનું સાધન થઈ પડે તેવો છે. આવો મહાન અને બુદ્ધિશાળી બાદશાહ ખૂબર પુછે એજ એક મોટી લાંચ હતી. વાએદાઓ અને પાધરી રીતે અપાતી બક્ષીસો જે તે વખતના શિરસ્તા પ્રમાણે બરગંડી અને હન્નુરીઓને સંશય વગર માન્ય કરવાની રજા હતી, તેથી તો બહુ વધારે અસર થતી. જંગલમાં ભૂંડશિકાર દરમ્યાન, ઠાકોર તો જે બાબતમાં શું થાયલો હોય પછી તે કામની કે મોજ મઝાહની બાબત હોય, તેની ઉપરજૂ પૂરું ધ્યાન આપવું એવી તેની રીતિ હોવાથી, જે વખતે તે શિકારના શોખમાંજ મચી રહ્યો હોય તે વખતે લુઈ, તેની સમક્ષતાથી સંકોચ રાખ્યા વગર, જેઓને વાસ્તે એવું કહેવાતું કે તેઓના કહેવા ઉપર ચાર્લસ વજન આપતો હતો, તેઓની સાથે ખાનગીરીતે અને દરેકને નાખા નાખા મળી વાતચિત કરવાની તક મેળવતો અને તેઓમાં હમબરકોર્ટ અને કામિનિસને તે ભૂલી ગયો ન હતો. આ બે નામાંકિત પુરૂષોને મોટી મોટી આશાઓ ખતાવતો તેની સાથે તેઓનાં વખાણ કરવા પણ ચુકતો નહીં. એકની આયુધ્ય કારીગરી અને શૂરપણ અને બીજાની એટલે કે તે વખતના ઉધરતા ઇતિહાસ કર્તાની વિદ્વતા, બુદ્ધી અને ઉંડી સમજ શક્તિની પ્રસંશા કરી, ખુદ ઠાકોરને પોતાની કળાથી કુસલાવવાનું ન બન્યું તો આવી રીતે ચાર્લસના પ્રધાનોને પંડે ખુશ કરવાની અથવા (જે વાંચનારને પસંદ હોય તો) બળ કરવાની તક મેળવવી તેજ કદાચ રાજા પોતાની મુલાકાતનો મુખ્ય હેતુ ધારી આવ્યો હોય. ફ્રાન્સ અને બરગંડી વચ્ચે એટલો અતલગનો સંબંધ હતો કે બરગંડીના ઘણા ખરા અમીરોની આશાઓ અથવા તો ખરેખરા લાભની વાત ફ્રાન્સમાં રહેલી હતી અને તે લુઈની કૃપાથી પાર પડે અથવા તેની અકૃપાથી નાશ મામે. આવી પ્રકારના તેમજ બીજા પ્રકારના પ્રપંચમાં કુશળ હોવાથી પોતાની ચુકિતઓ પાર પડે તે માટે અવશ્યનું હોય તો બહુ ખરચાણ હોવાથી, અને પોતાની દરખાસ્તો અને બક્ષીસો ને બહુ રૂકું દખાય એવું રૂપ આપવામાં પ્રવિણ હોવાથી, બાદશાહ, જેઓ અભિમાની હતા તેઓને લાભની વાતો દખાડી ખુશ કર્યા અને જેઓ ખરેખરા અથવા ડોળઘાણુ સ્વદેશભક્તિમાન હતા તેઓને ફ્રાન્સ અને બરગંડી બંનેનું હિત એમાં ર-

હેલુ છે એવી રીતના દખીતો ઉદ્દેશ ખતાવી રાજી કર્યા. વળી દરેક આસામીના ખા-
નગી લાલની વાત સાંચાના છુપા ચક્રની માફક, જો કે તે નજરથી દુર રાખવામાં આ-
વતી, તોપણ તેથી કાંઈ જોવી તેવી અસર થતી નહીં. એનું કારણ એ કે તે દરેક માણ-
સને અનુકૂળ આવે એવી લાલચ આપતો અને તે ચોગ્ય રીતિથી દાખવતો. જેઓ એટલા
અભિમાની હતા કે પોતાનાં હાથ લાંબો કરવાને અચકાય તેઓની ખાંચમાં બક્ષીસો રડી
દતો; અને તેને ભરોસો હતો કે એ બક્ષીસ ઝાકળની માફક આવજા વગર ધીમે રહી
ઉતરી હતી તોપણ મોસમ વખતે શુભેચ્છા રૂપી કે કદાચ શુભકાર્ય રૂપી પ્રબળ પાક,
બક્ષીસ આપનાર વાસ્તે નિપજાવ્યા વગર રહેશે નહીં. ટુંકામાં, બરગંડીની દરબારમાં
ફ્રાન્સને લાભકારી થાય તેવો વગ સ્થાપવા લાંબો વખત થયો તેણે તૈયારી કરી રાખેલી
હતી તોપણ લુઈની પોતાની જાતી કોશેશથી બેશક જે તેણે આગમજથી ખબર મેળવી
હતી તે ઉપરથી સૂચના લઈ, તેના આડતિયાઓ વરસોના વરસવેર લાંબગડ કરી જે
ટલું કરી શક્યા હતા તે કરતાં વધારે તે થોડા કલાકનો અંદર કરી શક્યા. હજી એક
માણસની ખામી હતી જેને રાજા ખાસ રીતે રાજી રાખવા ઇચ્છાતુર હતો; અને તે
કાઉન્ટીકેવિસિઅર હતો. **પ્લેસીસમાં** તે એલચી દાખલ આવ્યો હતો તે વખતની તે
ની દ્રઢ વર્તણૂકથી લુઈને ગુસ્સો લાગ્યો ન હતો પણ તેને ઓરખી ખની શકે તો પોતા-
ના કરી લેવા મનમાં ધારી રાખ્યું હતું. જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે એ અમીર એકસો લા-
લાદાર લઈ વિલિઅમડીલામાર્ફ અને તેની અસંતોષી રૈયતની સામે નજર પડેતો ધર્મા-
ત્રિકારીની મદદ આપવા પ્રેબેન્ટ સરહદ ભાણી ગયો છે ત્યારે તે જરા નારાજ થયો.
પણ તેણે પોતાના મનને દિલાસો આપ્યો કે એ લશ્કર ત્યાં ગયાથી અને જે વિશ્વાસુ
કાસિદાને સમજાવતી આપી તેણે મોકળ્યા હતા તેથી કરીને તે પ્રદેશમાં કવખતની ખલ-
લ થતી અટકશે, કેમકે તેણે આગળથી જાણી લીધું કે ત્યાં જો કાંઈ ગડબડ થઈ તો
તેની હાલની સ્થિતિ ખુબ જોખમકારક થઈ પડશે.

એ પ્રસંગે બપોરનો વખત થયો ત્યારે મોટી શિકારી ટાળીઓની રીત પ્રમાણે દર-
બારના માણસો જંગલમાં જમ્યા. આ ગોઠવાણુ એ વખતે ઠાકોરને ખાસ કરીને મન ગમતી
હતી કેમકે એમ નહીં થાત તો રાજા લુઈને વિવેક પ્રમાણે રીતસર સન્માનપૂર્વક આ-
વકાર આપવાની જરૂર પડત અને તે વિવેક ટુંકો કરવાને એ ઇચ્છતો હતો. ખરેખર આ
જાણુવા ચોગ્ય પ્રસંગે એક ખાખતમાં મનુષ્ય પ્રકૃતિ વિશે રાજાને જે જ્ઞાન હતું, તેમાં
તે જરા ચુકી ગયો. તેણે એમ ધાર્યું હતું કે ઠાકોર પોતાના ચક્રવર્તિ તરફથી આવી રી-
તની કૃપા દ્રષ્ટિ અને વિશ્વાસની અંધાણી મળ્યાથી રાજી રાજી થશે; પણ તે ભૂલી ગ-
યો કે ફ્રાન્સના તાજ તરફની તાબેદારી, ચાર્લસ જેવા એક બળવાન, ધનાઢય, અને અ-
ભિમાની રાજ્યકર્તાને ખેદ અને બળાપો ઉપજાવે તેવી હતી, અને ખચિત એની નેમ
હતી કે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરવું. બરગંડીના ઠાકોરની દરબારમાં રાજાની
પધરામાણીથી, તાબેદાર તરીકેની આધીનતા અને **જગીર સીરશતા**ને અનુસરીને

માનં અકરામ આપવાની એ રાજ્યકર્તાને ફરજ પડી હતી. પણ આવા તુંદ મિઝાજનો રાજ્યકર્તા જે, દરેક અવસરે ખની શકે તેટલી રાજની સ્વતંત્ર સત્તા ધારણ કરતો, તેને એમ કરવાની ફરજ પડ્યાથી પોતાના મોભો તે આછો થઈ ગયલો સમજતો જો કે લીલી જમીન ઉપર ધનુ ગલેનો આવજ નિકળતાવાર પીપોને ખુલ્લા મુકવામાં આવ્યાં અને એક જંગલમાં થતાં ખાણની સઘળી સ્વતંત્રતા સહિત ખાણ થયાથી ઘણાક ઉપચાર કરવા નહીં પડ્યા પણ એજ કારણથી સાંજના ખાણની વખતે હમેશના કરતાં વધારે સંસ્કાર કરવા અવશ્યનું થઈ પડ્યું. એ કારણ માટે આગળથી હુકમો અપાઈ ચુક્યા હતા. અને પેરોન પાછા વળતાં, પોતાના જે ભયંકર તાબેદાર, **બેલજમ હાલંડ** અને **યુરોપના** સૌથી માતખર ભાગો ધરાવતો હતો તેની દાલતને ચોગ્ય રીતનાં દમામ અને વૈભવ સહિત ખાણ તૈયાર કરેલું હતું. ઉંચા પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ભોજનથી ભરેલો સોના અને રૂપાની રકાબીઓથી લાઘેલી એક લાંબી મેજની મોખરેની જગાએ ઠાકોર ખિરાજો હતો અને તેના જમાણા હાથ ઉપર એથી પણ વધારે ઉંચી જગાએ રાજકીય પેશાણને બેસાડવામાં આવ્યો. પછવાડે એક ખાણ ઉપર ગ્વેલડ્રીસના અમીર મેજ ઉપર મુખ્ય પિરસનાર અને ભાગ પાડી આપનાર તરીકે ઉભો હતો; અને બીજા ખાણએ તેના મસ્ખેરા લીંગ્લેરીઓ હતો જે હમેશ તેની સાથે ન સાથેજ રહેતો; કારણ કે દરબારી મસ્ખેરાઓ અને લૌઆ વાસ્તે તે જમાનાનાં લોકોને જે શોખ હતો તે ઠાકોરને હદ કરતાં ઉપરાંત હતો. તેઓનું ગાંડુંધેલું બોલવું તેને ખડુ પ્રિય લાગતું. જેવી ગમત, એનાથી ચતુર પણ આછી ભલમનસાઈવાળો સમોવડિયો ઉંચી કિસમના માનવીઓનાં દૂષણ “ખુધિવાન લોકોની મૂર્ખાઈ અને બહાદુર લોકોનું હિચકારાપણું.” નેઈ મેજવતો તે ગમત, એ ઠાકોર પોતાના જેવા ઉતાવળિઆ સ્વભાવના માણસોની પેઠે મસ્ખેરાના મનમાંથી નિકળતા વિચિત્ર ફાંટાઓથી, મેજવતો. જે એક ઇતિહાસ કર્તાનું કહેવું ખરૂં હોય તો, લુઈ એક વખત મહા કબ્જ પામતો પરિતાપ દર્શક ભક્તિમાં ગુંથાયલો તે વખતે પોતાના ભાઈ **હેનરી કાઉન્ટ આવ ગાયખને** ઝેર દવાની ખાખત કબ્જલ કરી દેતો હતો એવામાં કોઈ દરબારી મસ્ખેરાએ એનું કહેવું છાત્રી રીતે સાંભળી લીધું અને તે બીજે દહાડે ભર કચેરીમાં જાહેર કરી દીધું આથી લુઈ દરબારી મસ્ખેરાઓના ટોળટપ્પાંથી ભરી પુરી પામ્યો હતો એવું આપણે ધારી શકીએ. પરંતુ હાલને ટાંકણે ઠાકોરના માનીતા મસ્ખેરાની ખબર અંતર પુછતાં તે બુલ્યો નહીં; અને તેના હાંજર જવાબ માટે શાખાશી આપવા ચુક્યો નહીં. અને એમ કરવાનું વિશેષ કારણ એ હતું કે તેને માલમ પડ્યું કે સાધારણ મસ્ખેરાના ઘેલા ગાંડા બોલવામાંથી જે કોવાડાના ઘા જેવી આનક મળી આવે છે તેના કરતાં એના બોલવામાં વધારે ચતુરાઈ છે. ખરૂં પુછો તો લીંગ્લેરીઓ કાંઈ જેવો તેવો મસ્ખેરા નહોતો. તે ઉંચા કદનો સુંદર દખાવનો અને પોતાના ધંધાથી પ્રતિકૂળ રીતે ઘણી કસરતોમાં કુશળ હતો. શિકાર વખતે અથવા લડાઈમાં તે હમેશ ઠાકોરની સાથેજ રહેતો અને મોન્ટલેરીના બુધ્ધ વખતે જ્યારે

ચાર્લસને ગળામાં જખમ થયેલો હતો અને એક ફ્રેન્ચ નાઈટ તેના ઘોડાની લગામ ધરી તેને બંદીવાન કરે તેવો સંભવ હતો, એવે અતિ જખમને ટાંકે એ મસ્ખરાએ આ ચઢી આવનાર ઉપર એવો તો જશભર હુમલો કીધો કે તેને પાડી નાખી પોતાના સ્વામીને મુક્ત કર્યો; પરંતુ તેને એમ ભાસ્યું કે આ બનાવથી જે નાઈટ અને અમીરો ઠાકોરનું રક્ષણ તેને સોંપી આપ્યા ગયા હતા તેઓને અદખાઈ લાગશે અને નકામા વેરી થઈ પડશે, તેથી તેણે એક તાલ કરી સ્તુતીને પાત્ર થવા કરતાં હાસ્યને પાત્ર થવા વધારે પસંદ કર્યું. લગાઈ વખતે તેણે જે પરાક્રમો કર્યા હતાં તેનું વર્ણન કરતાં, ગર્વથી એવી તો હીંગો મારી કે ઘણા ખરા માણસોએ એમ ધાર્યું કે ચાર્લસને બચાવવાની વાત પણ તેની બીજી વાતોના જેમ કલ્પિત હશે. અને એનું નામ **લીગલોરીએ** એટલે બડાઈ કરનાર પડ્યું તે એ પ્રસંગે પડ્યું; અને ત્યાર કેડે સદા એ નામથી ઓળખાતો હતો.

લીગલોરીએને ભપકાદાર વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં પણ તેના ધંધાની એંધાણીઓ ચાલુ રેવાજના કરતા તેના અંગ ઉપર થોડી હતી. તેનું માથું મુઠેલું ન હતું પણ તેને તો લાંબા મુચ્છાદાર વાળ હતા જે તેની ટોપીની અંદરથી નીચે ઉતરી તેની કાતરીને ઠીક ઠીક કરેલી દાઢીની સાથે મળી જઈ તેના ચેહરાને એવી રીતની શોભા આપતા કે તેનાં લાચનમાં જે વિચાર શુન્યતા હતી તે નહીં હોત તો તેની શિકલ સોહામાણી ગણાત. મસ્ખેરાની ટોપી ઉપરજ ધંધાના એંધાણી દાખલ કલગી હોય છે તેને બદલે એના માથા ઉપર લાલરંગની મખમલની બડાર નીકળી આવેલી પટ્ટી હતી. અબનુસના સોઠા ઉપર હોયું હતું અને હસ્તુર મુજબ તેના ઉપર મૂર્ખનું માથું અને ગધેડા જેવા રૂપાના કાન બનાવેલા હતા. પણ તે એવા તો ખારીક કેતર કામના હતા કે દૂરથી જતાં તે બીજા કોઈ સોભાવાળા અધિકારસુચક દંડુકામાં ખપી ન્તય; તેના વસ્ત્રમાં તેનાં ધંધાને લગતી નિશાનીઓ એજ હતી. બીજી બધી રીતે એના પોશાક દરબારી કોઈ પણ અમીરના પોશાકની સરસાઈ કરે. તેની ટોપીમાં સોનાનો આંદ હતો. અને તેના ગળામાં સોનાની સાંકળી હતી; અને તે વખતના જવાન ઇશકી પુર્ણો જે પેહરવેશ પેહરતા તેના કરતાં એના પોશાકની રૂઢી કાંઈ વધારે વિલક્ષણ નહોતી.

આવા પુરૂષ પ્રત્યે ચાર્લસ, અને પોતાના યજમાનને જોઈને, લુછ પણ ઝિયાસ્ત વખતે, વારંવાર વાત વિનોદ કરતા. અને લીગલોરીએના જવાબથી તેઓને જે ગમત પડતી તેથી બન્ને મોટે મોટે હસતા.—ચાર્લસે મસ્ખેરાને પુછ્યું આ ખાલી જગાઓ કોની છે?”

“ચાર્લસ, વારસાના કાયદા પ્રમાણે, એ બેહુ ઉપર કદી નહીં, તો તેમાંથી એક ઉપર તો, મારો હક પોંહયે છે.”

“છોકરા, કેવી રીતે તારો હક પોંહયે છે?” “એવી રીતે કે એ જગાઓ હમબર-કોર્ટ અને કોમીનીસની છે, અને તેઓ ખાજ ઉરાડવા જતાં પોતાના વાળને લુગ્ગી ગયા છે; જેઓ મૂગને મેજ ઉપર જોવા કરતાં, સમડીને હવામાં ઉડતી જોવાનું વધારે પસંદ કરે છે

તેઓ ૧ મૂર્ખની સાથે સગપણ ધરાવે છે, અને એ સગપણની રૂએ, તેઓની જગમુ મિલકતના એક ભાગ તરીકે એ પુરસીઆ મને મળતી જોઈએ.”

“મારા મિત્ર એ તો જુની રસ વિનાની મસ્ખરી છે. પણ મૂર્ખ કહો કે શાણા કહો, અપરાધ કરનારા આવી પોંદ્યા છે”.

હાકોર બોલી રહ્યો એવામાં કોમીનીસ તથા હિમખરકોર્ટ પ્રવેશ કર્યો, અને બહુ રાજ્ય કરીઓ પ્રત્યે તાઝીમ બજાવી, જે જગાઓ તેઓને વાસ્તે ખાલી રાખેલી હતી ત્યાં ગુપચુપ થઈ બેઠા.

તેઓ તરફ ફરી, હાકોર બોલી ઉઠ્યો “જોહો, સાહેબો, તમે એટલે છે નિકળી ગયા અને એટલી વાર લગાડી તે ઉપરથી જણાવ છે કે તમારી ગમત કંતો બહુ સરસ નિવડી છે ને કંતો બહુ નરસ નિવડી છે. ફીલાપ હીકોમીનોસ તમે ઉદાસ કેમ જણાવો છો ? શું હિમખરકોર્ટ તમારી પાસેથી કંઈ બાર શરત છૂટી ગયા ? તમે તો કિલ્લુક છો; તમારે એવી નુકસાની વાસ્તે શોધ કરવો ન જોઈએ. સેન્ટ જ્યોર્જના સમ હિમખરકોર્ટ પણ તમારા જેવાજ ખિન્ન દેખાવ છે ? કેમ શું થયું છે તમને ? શું તમને શેકાર નહીં મળ્યો ? શું તમે બાઝ જોઈ આવ્યા ? અથવા શું તમારા રસ્તાની આંટા ફરી ગઈ ? અથવા તો શું જગતમાં ભૂત મળ્યું ? ખરેખર, ઉજ્જળીમાં નહીં પણ કોઈ પાયદશમાં આવ્યા હો એવા તમે દેખાવો છો !” આવી રીતે હાકોર બોલ્યો ત્યારે તમામ મંડળીની નજર હિમખરકોર્ટ અને કોમીનીસ તરફ ખેંચાઈ રહી હતી. તેઓના જતી સ્વભાવ તેઓ નહીં હોવાથી તેઓની ખિન્નતા અને ગમરાટથી એટલી અજાણી ઉત્પન્ન થઈ કે, આનંદ અને હાસ્યથી ઉમદા શરાબનો જે દાર આવી રહ્યો હતો તે ધીમે ધીમે બંધ પડી ગયો. અને ચુપચાપ પંથરાઈ રહી, અને કોઈ વિચિત્ર અને અગત્યના સમાચાર સાંભળવાની વધી રાખતા હોય તેમ લોકો એક ખીજના કાનમાં વાતો કરવા લાગ્યા.

હાકોરનો સાદ સ્વભાવિક રીતે કરડો હતો અને વળી મોટા ઘાંટાથી બોલ્યો “સાહેબો આ ચુપકીનો અર્થ શો છે ? કિલ્લતની અંદર જો તમે આવા વિચિત્ર દેખાવ અને તેથી પણ વિચિત્ર ચુપકી લાવતા હો, તો કાદવવાળી જમીનમાં બગલાને માટે અથવા તો રાનીમરઘા અને ઘુવડો માટે સુખેથી શોધ કર્યો કરો.” કામિનિસે જવાબ દીધો “મેહરબાન ખાવંદ જગતમાંથી અહીં અમે પાછા વળતા હતા એટલામાં અમને કાઉન્ટ આફ ટ્રેવિસિઅર મળ્યો.” હાકોરે કહ્યું એમ કેમ? **પ્રેબેન્ટમાંથી** એટલામાં પાછો વળી ચુક્યો! પણ ખસિત ત્યાં સઘળે શાંતી જોઈ હશે. હિમખરકોર્ટે કહ્યું “કાઉન્ટ પોતે આવીને અમઘડી આપની આગળ વર્ણન કરશે; અમે તો અધુરી સધુરી ખખર સાંભળીએ. હાકોરે કહ્યું આતે શું કેહવાય? કાઉન્ટ ક્યાં છે ? હિમખરકોર્ટે જવાબ દીધો “પોતાનો પોશાક બદલી હજીરમાં આવશે.” અગ્રીસે હાકોર બોલી ઉઠ્યો “પોશાક ! મારે એના પોશાકની

શી હરકાર છે? હું ઘાડું છું કે મને ચીડ ચડવાને માટે તમે એની સાથે સંપર્ક કર્યો છે.” કામિનિસે જવાબ દીધો અથવા ખુદ્દસી રીતે બોલીએ તો આપને એ સમાચાર ખાનગી સભામાં દેહવા એની મરજી છે.”

- ચાલેસે કહ્યું “અરે, અરે ! મારા સરદાર, બાદશાહ, અમારા સલાહકારોએ નોકરી બજાવવાનો એ રીતનોજ રસ્તો પકડ્યો છે. જે બાબત તેઓ ધારે કે અમારે સાંભળવા યોગ્ય ને ઉપયોગી છે તે જ તેઓના હાથમાં આવી ગઈ, તો જેમ એક ગથેડા ઉપર નવું જીન નાખ્યું હોય અને તે એ બોજાથી મગરૂર દેખાય તેવી રીતે તેઓ તેવી બાબત ઉપર ઠાવકું મોઢું કરી દે છે. કોઈ જઈને કહો કેવિસિઅરને કે તરત મારી આગળ આવે. તે લીજની સરહદ તરફથી આવ્યો છે અને અમે તો (એ સર્પ નામ ઉપર ભાર આપીને કહ્યું) એ માંતની સાથે કોઈ રીતના છુપો વેદેતાર ચલાવ્યો નથી જે આખી દુનિયા આગળ જાહેર કરતાં અચૂકાઈએ.”

સૌએ જોયું કે ઠાકોર એટલો બધો શરાબ પીધો છે કે તેથી એના સ્વભાવના જાતી હડીસીપણામાં વધારો થયો છે; અને જો કે ઘણાક ખુશીથી સૂચના કરત કે હાલના વખત સમાચાર, સાંભળવાનો નથી અથવા મસલહત કરવાનો નથી; પણ તેના જોશ ભરેલા સ્વભાવથી પૂરા વાકેફ હોવાથી વચમાં પડવાની હીમ્મત કરી નહીં અને કાઉન્ટ જે સમાચાર કહેવાનો હોય તે સાંભળવા આગર થઈ બેઠા. થોડો વખત ગુનવેતો તેના અરસામાં ઠાકોર બારણા તરફ આતુરતાથી જાણે બેઠેદ અધીરો હોય તેમ નિહાળતો રહેતો; અને પછાણાઓ પોતાની નિજાસા અને ચિતા સંતાડવા માટે મેજ ઉપર નજર રાખી બેઠા હતા. એ વખતે માત્ર લુઈ પૂર્ણ શાંતિથી બેઠો હતો અને વારા ફરતી મુખ્ય પિરસનાર અને મરખરા સાથે વાતચિત ચલાવતો હતો. આખરે કેવિસિઅરે પ્રવેશ કર્યો અને આવતાં વારજ તેના સ્વામીએ તેને ઉત્તાવજેથી સલામ કર્યો “ કાઉન્ટ સાહેબ, લીજ અને પ્રેમન્ટથી કેરી ખબર લાવ્યા છે—તમારા આવી પહોંચવાના સમાચારથીજ અમારી મેજ ઉપરથી આનંદ નાસી ગયો છે—અમે આશા રાખીએ છઈએ કે તમારા પોતાના આવવાથી તે પાછો અમને પ્રાપ્ત થશે.”

કાઉન્ટે દ્રઢ પણ દલગીર આવાજે જવાબ દીધો “મારા ખુદાવંદ અને સ્વામી જે હું ખબર લાવ્યો છું તે ઝિયાફતની મેજ ઉપર નહીં પણ કચેરીમાં સાંભળવા યોગ્ય છે.” “કહી નાખ જલદી, કદી શેતાન તરફથી સમાચાર લાવ્યો હોય તોપણ, કહી દે. પણ હું એ સમાચાર વિષે અટકળ કરી શકું છું—લીજના લોકોએ ફરીથી બલવો કર્યો છે.” કેવિસિઅરે બહુ ગંભીરતાથી જવાબ દીધો “હા ખુદાવંદ, તેઓએ કર્યો છે.

ઠાકોર બોલ્યો “જરા જુઓ જે બાબત તમે મને કહેવાને બીતા હતા તે મેં અટકલી લીધી— એ કમઅકલ શહેરીઓએ ફરીથી હથિયાર ઉચક્યાં છે; પણ ઠીક છે મારે વખતે એમ કીધું છે, કેમકે અમારા પોતાના ચક્રવાર્તી રાજની સલાહનો અમને લાભ મળી શકે. (લુઈ રાજ તરફ નમીને પણ ભરે ક્રોધસૂચક નજર કરી બોલતો) અને એઓ અમને શીખવે કે આવા બંડખોરોની સાથે કેવી રીતે વર્તવું. કેમ તારી કોથ-

બીમાં કોઈ વધારે ખબર છે ? કહી દે, અને પછી ધર્માધિકારીની મદદ તું આગળ શા માટે નહીં ગયા તેના ખુલાસો કર.”

“ખુદાવંદ વધારે સમાચાર મને કહેતાં ભારે પડે છે અને આપને તે સાંભળતાં દુઃખદાયક થઈ પડશે—મારી અથવા કોઈ પણ જીવતા શૂરવીરની મદદ એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્માધિકારીને કામ આવી શકત નહીં. ખંડખોર લીજના રહેવાસીઓ સાથે સંપ કરી, વિલિઅમ ડીલામાર્કે શાનવાદનો કિલ્લો લીધો છે અને તેના પોતાના દીવાનખાનામાં તેનું ખૂન કર્યું છે.” “તેનું ખૂન કર્યું છે”! એ શબ્દો ઠાકોર દિલગીરી સૂચક અને ધીમે આવળે બોલ્યો તે છતાં જે દીવાનખાનામાં તેઓ એકઠા મળ્યા હતા તેને એક છેડેથી બીજે છેડે સાંભળવામાં આવ્યા.”

“કેવેસિઅર, કોઈ ઉડતી અફવાથી તું ભુલાયો ખાય છે; એમ થવું અશક્ય છે.” ઠાકોરે કહ્યું “અફસોસ ! ખુદાવંદ, વિલિઅમ ડીલામાર્કને હાથે જ્યારે એ ખૂન થયું ત્યારે ફ્રાન્સના બાદશાહની સ્કાટિશ ગાર્ડના એક તીરઅંદાઝ ત્યાં હતો તેણે નજરો નજર દીકું અને તેની પાસથી મેં સાંભળ્યું છે.”

ઠાકોરે આવેશમાં ઉઠી, પગ અફાળી કહ્યું “અને બેશક આ ભયંકર અધમ કૃત્યમાં તે મદદ અને ઉસ્કેરાણી આપતો હશેજ.” ઠાકોરે પગ એવો જોરથી અફાળ્યો કે તેની આગળ જે પગ મુકવાનો બાબત મૂકેલો હતો તેના કટકે કટકા થઈ ગયા. “ગૃહસ્થો, આ દીવાનખાનાના બારાણાઓ બંધ કરો. બારીઓ પાણુ વાળી દો; કોઈ પણ પરદેશીને પોતાની બેઠક ઉપરથી ખસવા ના દો. અને જો તેમ કોઈકરશે તો તેનું મોતજ આવ્યું. મારા હન્નુરીઓ તમારી તલવારો ખેંચો.” એમ કહી લુઈ તરફ ફરી પોતાનો હાથ ધીમે અને ધારીને પોતાના હથીયારના હાથા ઉપર મૂક્યો તે વખતે બાદશાહનીડર, ખચાવની સ્થિતિ ધારણ કર્યા વગર, માત્ર એટલુંજ બોલ્યો “મારા ભણા પિત્રાઈ, આ ખબરથી તમારી ખુશી ડગી ગઈ છે.” ઠાકોરે ભયંકર ઘાંટાથી જવાબ દીધો “નહીં. આ ખબરથી જે ગુસ્સો મેં ઠંકાણા અને બનાવના નિર્મોલ્ય વિચારથી જોઈએ તે કરતા વધારે વખત મુઠી દાબી રાખ્યો હતો, તે વાળ્યો રીતે ઉસ્કેરાયો છે. તારા ભાઈના ખૂની, તારા પિતાની સામે ખંડ ઉઠાવનાર, તારી રૈયત ઉપર જીતમ કરનાર, વિશ્વાસઘાત કરનાર, બે વચની રાજા, આખરે જીત થયેલા ગૃહસ્થ, તું મારા કબજામાં આવ્યો છે, અને હું તેને વાસ્તે ઇશ્વરનો પાડ માનું છું.” રાજાએ કહ્યું “ખરું તો એ છે કે મારી મુખીઈના પાડ માન કેમકે માન્ટલેરી આગળ જ્યારે આપણે સરખી પાયરી ઉપર મળ્યા ત્યારે હું ધારું છું કે તમે હમાણા છો તેના કરતાં વધારે દૂર થવા ઇચ્છાનુર હતા.”

ઠાકોરે પોતાનો હાથ તલવારની મૂઠ ઉપરજ આલી રાખ્યો; પરંતુ જે દુશ્મને કોઈ પણ રીતે જીતેલો ઉસ્કેરાય તેમ સામું નહીં થયો, તેના ઉપર હાથ ઉચકતા અથવા

તલવારે ખેંચી કાઢતાં અચકાચો. દરમ્યાન, દીવાનખાનાની અંદર ખસે ગભરાટ પથરાઈ રહ્યો. ખારણાઓ ખંધ કરવામાં આવ્યા અને ઠાકોરના હુકમથી તેના ઉપર પહોર-ગીરો ખેસાડવામાં આવ્યા; પાંચ કેટલાક ફ્રેન્ચ અમીરો જે કે સંખ્યામાં થોડા હતા તોપણ તેઓ પોતાની જગ્યા ઉપરથી એકદમ ઉઠી પોતાના બાદશાહના ખચાવ માટે તૈયાર થયા. આર્લિયન અને કુનાયને લાચિસના કિલ્લામાંથી છુટા કરી બાદશાહ લુઈના રસાલામાં જોડી દવામાં આવ્યા હતા ત્યારથી લુઈ તેઓની સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યો ન હતો; તેમ છતાં એ ગડબડાટને મોખરે કુનાયને આવાજ સૌથી પહેલે સંભળાચો. તે ઠાકોર પ્રત્યે આવી રીતે બોલ્યો.—“ઠાકોર સાહેબ આપ ક્રાન્સના તાબેદાર છો, અને અમે તમારા ખરોણા ફ્રેન્ચમેન છઈએ તે વાત આપ વિસરી ગયા છો. જે અમારા બાદશાહની સામે એક પણ હાથ ઉચકાશે તો અમે નાસિપાસીની અંદર શું કરી શકીએ છીએ તેનાં પરિણામો ભોગવવા તૈયાર થજે; ખરું માનજે જેમ અમે ખરગંડીના શરાબની સાથે ઉજાણી કરી છે તેવીજ રીતે તેના લોહીની સાથે પણ કરીશું—મારા આર્લિ-અનના અમીર હિમ્મત રાખો—ને તમે ક્રાન્સના ગૃહસ્થો, હુનાયની આસપાસ આવો. અને તે કરે તેમ કરો.” તે ટાંકણું એવું હતું કે એક રાજાને, પોતાના માણસોનું પાણી જણાઈ આવે, અને તે ક્રિયા માણસો ઉપર નિસંશય આધાર રાખી શકે તે માલમ પડી આવે. લુઈની ખિદમતમાં જે થોડા ઘણા સ્વતંત્ર અમીરો અને નાઈટો હતા જેમાનાં ઘણા ખરા ઉપર તો તેણે માત્ર ગુસ્સોજ ખતાવ્યો હતો અથવા તો તેઓને તરછોડી કાઢ્યા હતા તેઓ આવાં જખરા લશ્કરથી અથવા તો ફટકાની શરૂઆત થઈતો તેઓનો નાશ નહી થશે એ વાતથી કરી ન જતાં તેઓ કુનાયની આસપાસ ઉતાવળે ગોઠવાઈ ગયા, અને તેની પછવાડે ચાલી મેજને મોખરે જ્યાં રાજ્યકર્તાઓ એક બીજાની સાથે તકરાર કરતા હતા ત્યાં ધસવા લાગ્યા. એથી વિરૂધ્ધ જેને લુઈએ કામે લગાડ્યા હતા, અને પોતાનાં હથિયાર બનાવી તેઓને લાયકની અને સ્વાભાવિક જગ્યામાંથી ઘસડી લાવી, તેઓને લાયકના નહી એવા અગત્યના ઓધાએ આણ્યા હતા તેઓએ હિચકારાપાણું અને ખેદરકારપાણું દેખાડ્યું; અને પોતાના મુરખીનું ગમે તે થાય તોપણ વચ્ચે પડી પોતાના ઉપર સંકટ લાવી ન મુકવા નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ પોતાની જગ્યાએ ગુપચુપ રહ્યા. એનાથી વધારે ઉદાર દિલની ટોળીના આગેવાન માન પામેલો લાર્ડ ક્રાઈડ હતો. તે કોઈ પણ નડતરની દરકાર ન કરતાં તેની ઉમરના પુરૂષથી વકી-ન રાખી શકાય એવી ચંચળાઈથી પોતાનો રસ્તો કરી ગયો અને રાજા અને ઠાકોરની વચ્ચે હિમ્મતથી પડ્યો. ત્યાં જઈ પોતાની ટોપી ઉતારી, જેમાંથી તેના સફેદ વાળ તેના માથાના એક બાજુ તરફ છુટી છુટી લટ થઈ ગયા—તેના ફિક્કા ગાલ અને કરોચલી વળી ગયેલાં ભવાં ઉપર રંગ ચઢી આવ્યો અને તેની વૃદ્ધ આંખ કોઈ શૂરવીર મિ-રાશપણાના આવેશમાં કોઈ હિમ્મત ભરેલું કામ કરવા ધારતો હોય તેમ તે તેજથી પ્રકાશવા લાગી. તેના ઝલ્લો એક ખલા ઉપર નાખેલો હતો અને તેના ચાળા ઉપરથી એમ

માલમ પડતું કે તેને પોતાની ડાબી બાંયની આસપાસ વિદ્યાગવાની તૈયારીમાં હતો અને પોતાના જમાણા હાથમાં તલવાર હતી તે બાહાર કાઢી માત્ર એટલું બોલ્યો “મં એમના પિતા અને દાદા માટે લડાઈ કરાં છે અને હું એન્ટ એન્ટરના સમપાઈ કહું છું કે પરિણામ-ગમે તે થાશે, આ બારીક વખતે હું એને મુકી દઈશ નહીં.”

જે બનાવનું વર્ણન કરતાં અમને થોડો વખત લાગ્યો તે ખરેખર રોશની વેગે બની ગયું; કેમકે ડાકોરે ધસકીસૂચક અંગસ્થિતિ ધારણ કરી કે લાગણીના કાર્કર્ડ તેની અને જેના ઉપર તે વેર લેવાનો હતો તેની વચ્ચે આવી પડ્યો; અને ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થો બને તેટલી ઝડપથી એકઠા થઈ તેજ જગ્યા તરફ ધસતા હતા. ડાકોર હજી સુધી પોતાની તલવાર હાથમાં ધરી રહ્યો અને કતલેઆમ માટે સકેત આપતો હોય એવો દેખાવો. એમ જો બનત તો નબળી ટોળીવાળા ખચિત કપાઈ જત પાણુ એટલામાં ટ્રેવેસિઅર જોશબંધ આગળ વધ્યો અને રણસીંગાના આવાજની માફક મોટેથી બોલ્યો “મારા ખરગંડીના ડાકોર સહિબ આ શું કરો છો તેથી સાવધ થાઓ ! આ આપનું દીવાનખાનું છે—આપ બાદશાહના તામેદાર છો !—ત્યારે આપના મહેમાનનું લોહી આપના જે રાજાને માટે તખ્ત ઉપરું કર્યું છે અને જ્યાં તે આપની રક્ષા તજો આવ્યો છે તેનું ખૂન ના રેડો. તમારા ખાનુદાનની આમર ખાતર એક લયંકર ખૂનનું વેર તેથી પાણુ નરસા ખૂનથી લેવા યત્ન ના કરો.” “ટ્રેવિસિઅર આઘો ખસી જત, મારા પૈરને અવસમાં આવવા દે.—મારા માર્ગથી આઘો ખસ ! ધ્વિરી કોપના જેમ, રાજાઓના કોપથી ડરવું જોઈએ.”

ટ્રેવિસિઅરે દ્રઢપણે જવાબ આપ્યો “હા પાણુ જ્યારે ઈશ્વરી કોપની પેઠ તે જાજવી હોય ત્યારેજ. આપનો જે જુસ્સો ગમે એવા વાજવીપણાથી ઉચ્કેર્યો હોય, તેને, મારા સ્વામી, હું વિનંતી કરું છું કે, વશમાં રાખો.—અને તમે મારા ક્રાન્સના અમીરો જે ઠેકાણે સામું થવું મિશ્વા છે તે ઠેકાણે જે કૃત્યથી કાપાકાપી થવાનો સંભવ છે તે નહીં કરવાની તમોને ભલામણ કરું છું.” આવે લયંકર વખતે પાણુ લુધ્ધે પોતાના મનનું સ્વસ્થપાણું જાગવી સંખ્યું. તેને રોડેલાઈથી માલમ પડ્યું કે જે કચ્છઆની એક વખત શરૂઆત થઈ તો જોડમાં ને જોડમાં જેવી જગમગ થશે તેવી સુસેહ જગવાઈતો પછી થવાનો આજો સંભવ, તેથી તે બોલ્યો “ટ્રેવિસિઅર કહે છે તે ખરાખર છે; મારા પિત્રાઈ આરલિઅન, માયાણ કુનાય અને તમે મારા વિશ્વાસુ કાર્કર્ડ એટલી ઉતાવળથી માફું લગાડી નાશ અને કાપા કાપી થવાનું કારણ ના આપો. અમારો પિત્રાઈ ડાકોર પોતાના એક નજીકના અને પ્રિય મિત્ર લીજના માન પામેલા ધર્માધિકારીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી તપી ગયા છે અને તેના ખૂનથી જેમ એમને દિલગીરી લાગે છે તેમ અમને પાણુ લાગે છે. જુની અને કમનસીબે ઈર્ષાની તાજી બાબતો બન્યાથી જે અપરાધને અને અંતઃકરણથી વિક્કાલીએ છઈએ તેને અમોએ ઉત્તેજન આપ્યું હોય એવો એમને શક

જાય છે. અમારો યજમાન જો આ સ્થળે અમારું ખૂન કરે, અમે જે એમના રાજા અને સમૂહ છઈએ તેને આ હુબદાયક બનાવમાં અમારી શામિલગીરી છે એમ ખોટો વિચાર લઈ જઈ મારી નાખે તો તમારો હિલચાલથી આપણા હુકમો કાયદા થવાને બદલે ઉલટો ગેરકાયદા થાય; માટે કાફલ તમે વેગજે ઉભા રહો. કદાપિ આ મારો છેલ્લોજ શબ્દ હોય તોપણ હું બાદશાહ તરીકે બોલું છું અને તામેદારીની વડી રાખું છું—વેગજે ઉભા રહો, અને જો જરૂર હોય તો તમારી તલવાર પણ સ્વાધીન કરી દો. હું તમને એમ કરવાને હુકમ કરું છું, અને તમારી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી તામે થવાને તમે બંધાયલા છો. કાફલ પાછો હટી જે તલવાર તેણે અડધી બહાર કાઢી હતી તે માનમાં પાછી નાખી બોલ્યો “ખરૂ, ખુદાવંદ તમે કહો છો તે ખરૂં હશે; પણ હું મારી આખરના સમ-ખાઈ કહું છું કે મને જે ત્રણ કુંડીને દશ વર્ષ થયાં છે તેને બદલે જો તેટલાજ મારી પા-સે મારા બહાદૂર સાથીઓ હોય તો, આ ફક્ત જવાનો, જેઓએ શોતાનો સાંકળો લગા-વી છે અને ટોપીઓમા તરેહવાર ભપકાદાર રંગ સહિત એવાણાઓ લખેલી છે તે-ઓની શુધ્ધિ ઠેકાણે લાવું.” ડાકોરે ઘણો વખત સુધી એકી નજરે જમીન ઉપર ટગ મગ જોયા કર્યું અને પછી વળમાં કહ્યું “કેનિસિઅર તમે ડીડ ક્યો છો. આ માહારા-જાવિરાજ, અમારા માનવંતા અને સ્નેહી પરોણા જોડે જે બંધનથી અમે બંધાયલા છઈએ, તેના, ગુસ્સા અને ઉતાવળથી અમે પ્રથમ ધાર્યું હતું તેવી રીતે, નિવેડો લાવી-એ તો અમારી પ્રતિજ્ઞાને કસંક લાગે. અમે એવી રીતે વર્તવું કે આખું શુરપ અમારા કૃત્યનું વાજબીવાદું કમૂલ રાખશે. ફ્રાન્સના ગુહસ્થો, તમે મારા અમલદારોને તમારાં હાથયાર સોંપી દો. તમારા સ્વામીએ સુલેહના કરારના ભંગ કર્યો છે અને તેથી તેના વધારે લાભ લેવાને એને હક્ક નથી. તથાપિ તમારી આખર સંબંધી લાગણીઓ ન-કચવાએ તે માટે અને એમની પદ્વી, જે એમણે લખવી છે, અને એમનું કુળ જેને એમ હો લાંછન લગાડ્યું છે તે ધ્યાનમા લેતાં અમે અમારા પિત્રાઈ લુઈની તરવાર માંગતા નથી.

કુનાયે કહ્યું “જ્યાં સુધી અમારા રાજાની સલામતી વિષે અમારી ખાત્રી નહીં થાય,—એમની છંદગી અથવા એમના અંગને કાંઈ ઈજા નથી પહોંચવાની એવી ખાત્રી નહીં થાય,—ત્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ પોતાના હથિયાર આપી દશે નહીં અથવાતો આ દિવાનખાતનું મૂકી જશે નહીં.” કાફલ બોલી ઉઠ્યો “ફ્રાન્સના બાદશાહના અથવા તો એમના વડા કાનસટેબલના હુકમ સિવાય સ્કાટિશ ગાર્ડનો કોઈ પણ માણસ પોતા-ના હથિયાર મૂકી દશે નહીં.”

લુઈએ કહ્યું “બહાદૂર કુનાય અને તમે મારા વિશ્વાસુ કાફલ તમારી ઉત્કંઠાથી મને લાભ થવાને બદલે ઉલટી હાણી થશે. તમારા મિથ્યા અટકાવ કરતાં મારી પોતાની બાબતના વાજબીપણા ઉપર હું વધારે વિશ્વાસ રાખી શકું છું; કેમકે તમે સામા થશો તો મારા શ્રેષ્ઠ અને સાથી બહાદૂર પુરૂષો નકામા કમાઈ

જશે—તમે તમારી તલવારો આપી દા. ઉંચા કુળના ખરગંડીઓને જોયો આવી માન ભરેલી જનમીનગીરી કબુલ રાખે છે તેઓ તમારો અને મારો બેહુનો ખચાવ કરવાને વધારે સમર્થ થશે—તમારી તલવારો આપી દા—હું, તમને એ હુકમ કરું છું” આ ભય ભરેલા ખારિક સમયે લુધએ દ્રઢતા અને વિચાર શક્તિની ચોખ્ખાઈ દખાડી પોતાના જીવ ઉગાર્યો. તે જાણતો હતો કે ખરેખરી ઝપાઝપી નહીં ચાલે ત્યાં સુધી ઠાકોરનો જીવ જીવે. નરમ પાડવામાં હાન્ય થયલા ઘણા ખરા અમીરો મદદ કરશે; પરંતુ જે એકવાર સામાન્ય કાપાકાપી ચાલુ થઈ તો તે પોતે અને તેની સાથે જે થોડા માણસો હતા તેનું તત્કાળ મરાણું નિપજશે. એમ પણ કહેવું જોઈએ કે તેના કદા શત્રુઓએ પણ કબુલ કરીું કે એની વર્તણૂકમાં હલ કાપાણું અથવા નીચપાણું કાંઈ નહીં હતું. તે ઠાકોરનો જીવ જીવે વધવા દેવાથી દૂર રહ્યો, પણ જેમ તેના ગુસ્સાને તુચ્છ કરી નહીં ગણ્યો તેમ તેનાથી બીજો હોય એવો પણ જાણ્યો નહીં; અને જેમ જેમ શૂરો પુરૂષ કોઈ દીવાનાના ધમકીદર્શક ચાળા તરફ નજર કરે તેવી રીતે સ્વસ્થ અને એકાગ્રચિત્તથી તેની સાંભે જોતોજ રહ્યો. જાણે તેને ખાતરી હોય કે મારી દ્રઢતા અને શાંતપણું દીવાનાપાણાના ગુસ્સા ઉપર પણ બેમાણુન રીતે મજબૂત અંકુશ તરીકે કાર્ય કરશે.

ફાર્ડને બાદશાહનો હુકમ થયાથી પોતાની તલવાર ફેરિસિયર આગળ ફેંકીને કહ્યું “હ્યો આ, અને શોતાન તમને એ લાભકારી કરે. જે હકદાર માલિક એ રજાવીન કરે છે તેની આબરૂને ધક્કો પહોંચતો નથી કેમકે અમને વાજબી છૂટ અપાઈ નથી.” જેમ કાંઈ જીવંતમાં આવ્યાથી ખરાબર તેનાથી બોલી શકતું ન હોય તેમ બાંગા તુટા આવ્યાથી ઠાકોરે કહ્યું “ગૃહસ્થો સખર કરો; તમારી તલવારો રહેવા દા. તે નહીં વાપરવા તમે વચન આપો છો એટલુંજ ખસ છે.—અને જ્યાં સુધી અધમ કર્મ અને ખૂનને દેડો આપવાનો બાબતના બદલાથી મુક્ત થાઓ નહીં ત્યાં સુધી, લુધ તમારે પોતાને મારા બંદીવાન તરીકે સમજવું જોઈએ. એને લઈ જાઓ અને અંત હરબાઈના ખુર્જની અંદર લઈ જાઓ. એના રસાલાના છ ગૃહસ્થો; એને પસંદ પડે, તે એની ખિદમતમાં આપો,—ફાર્ડ સાહેબ, તમારી ગાર્ડ કિલ્લો મુકી દેવો જોઈએ; અને તેમને માન સહિત બીજા ઠેકાણે ઉતારો આપવામાં આવશે; દરેક ઉર્ધ્વસેતુને ઊંચકી દેવો; અને દરેક સરતા દરવાજાને ઢાળી દા. શહેરના દરવાજાઓ ઉપર ત્રણ ઘણી ચોકી મૂકો—તેનીના જમાણા હાથ તરફના તરતો પુલ છે તેને ખેંચી લો. મારા કાળા વિલુનોની ટોળીને કિલ્લાની આસપાસ મૂકો, અને દરેક ચોકી ઉપર પહોરગીરો ત્રણ ગણા રાખો; પાયદળ અને ઘોડેસવાર રોન ફરનારાઓને હુકમ કરો કે રાત્રિ વખતે દર અડધે કલાકે, અને દિવસ વખતે દર એક કલાકે શહેરની આસપાસ રોન ફરતા રહે;—જોઈશું દિવસના એ ટોળીની જરૂર પડે છે કે નહીં. કેમકે આ બાબતમાં અમને કદાચ ઉતાવળ પગલું ભરવું પડે એમ દખાવ છે.—જો તમારી જાંઘનીની કદર સમજતા હોતો લુધ ઉપર ખરાબર ચોકસી રાખજો.” એમ કહી ક્રોધ અને અકળામણના આવેશમાં મેજ પરથી ઉઠી ગયો, બાદશાહ તરફ વૈરસૂચક નજર કરી

૧ હેનાલ લીજ અને નામરના રહેવાસીઓ વિલુન કહેવાય છે.

અને ચોરડામાંથી નેશબંધ નિકળી ચાલ્યો.

બાદશાહે દબ્બબાથી ચોમેર નજર કરી કહ્યું “ગૂંડચ્યો, પોતાના મિત્રના મૃત્યુથી નિ-
પજતા ખિદને લીધે તમારો ઠાકોર હાંફો હાંફો બની ગયો છે. હું આશા રાખું છું કે,
નાઈટ અને અમોર તરીકે તમારી ફરજ તમે વધારે સારી રીતે સમજે છો અને તેથી
એમના રાજના અંગ સાથે વિશ્વાસઘાત કરી એ કાંઈ બચાવદસ્તી કરે તેને તમે ટોકો આપ-
શો નહીં”

આ સમયે દરેક દિશાએથી લશ્કર ખોલાવા માટે ગત્રીઓમાં પડઘમ વાગવાના અને
રાણસિંગાં કુંકવાના આવાજ સંભળાતો હતો. કેવિસિઅરે કહ્યું અમે બરગંડીની પ્રજા
છઈએ અને તેવી રીતે અમારી ફરજ અમારે બજાવવી જોઈએ તોપણ અમારા સ્વામી
અને આપની વચ્ચે સંપ અને મૈત્રી રહે તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં અને એમને અરજ
કરી સમજાવવામાં અમે કસૂર રાખીશું નહીં; દરમ્યાન એમની આજ્ઞા અમારે પાળવી
જોઈએ આ બીજા અમીરો અને નાઈટો નામાંકિત ડયુક આફ આર્લિયન, બાહાદુર કુનાય
અને શુરા લાર્ડ ક્રાઈડને વાસ્તે મગરૂરીથી દરેક રીતે સંઘવડ કરી આપશે. મારે પોતાને
રાજ્યગૃહાધિકારી તરીકે રહેવું જોઈશે; અને પ્લેસિસમાં આપે જે પરોણાગત કરી હતી
તે યાદ કરતાં આપને જેવા માનથી લઈ જવા મને ઈચ્છા થાય તે કરતાં જુદીજ રીતે
આપના ઉતારાની ચોરડીઓમાં આપને મારે લઈ જવા જોઈશે; ઠાકોરના હુકમ મુજબ
ગમે તે છ ખિદમતગારો આપ પસંદ કરી લો. બાદશાહે ચોતરફ જોઈ ક્ષણવાર વિચાર
કરી કહ્યું “ત્યારે આલિવર, મારી લાઈફ ગાર્ડમાંથી બાલેટ્ટે નામના સિપાહીને,
તેની પાસેથી તમારી મરજી હોય તો હથિયાર લઈ લો—ટ્રીસ્ટેનહુરમાઈટ અને તેના બે
હાથ નીચેના માણસોને, અને મારા ખરા વફાદાર અને વિશ્વાસુ ફિલસુફ માર્શિઅસ ગેલિ-
ઓટીને પસંદ કરું છું.” કેવિસિઅરે કહ્યું “દરેક રીતે આપ ખુદાવંદની મરજી રાખવામાં
આવશે.” પુછગાછ કરી ક્ષણવાર રહી તે બોલ્યો “મને ખબર મળી છે કે ગેલિઓટી હાલ ત-
રત પોતાના કોઈ રંગીલા સોબતો સાથે જમવા બેઠો છે પણ એને તરત બોલાવી મંગાવી-
શું. બાકી બીજાઓ તો આપના હુકમને તત્કાળ તાબે થશે.” બાદશાહે બોલ્યો “અ-
મારા પિત્રાઈની પરોણાગતથી જે નવું મકાન અમારે માટે તૈયાર કર્યું છે ત્યાં એને મોક-
લજો. અમે જાણીએ છઈએ એ મકાન બહુ મજબૂત છે અને માત્ર એટલીજ આશા રા-
ખીએ છઈએ કે તેટલેજ દરજ્જે સલામતી ભરેલું હોય.” દીવાનખાનામાંથી નીસરતાં કાઉન્ટ કે-
વિસિઅર અને લીજ્લોરિઓ લુઈની પાછળ ચાલતા હતા તે વખતે લીજ્લોરિઓએ કાઉન્ટને
જરા દૂર લઈ જઈ કહ્યું “લુઈ રાજાએ પોતાના ખિદમતગારોની પસંદગી કીધી તે જોઈ
કે ?” કાઉન્ટે જવાબ દીધો “હા મારા આનંદી સાથી એમાં તારે વાંધો લેવા જેવું શું છે.” ?

“કાંઈ નહીં, કાંઈ નહીં; માત્ર એટલું જ કે અતિ ઉતકૃષ્ટ ચુંટણી કરી છે!—એક નીચ, પાછા હજમ—એક ભાકુતી સ્કાટિશ ગળાકાપુ—એક મુખ્ય જલાદ અને તેના બે-મદદનીશો, અને એક લુચ્ચો ધુતારો. કેવિસિઅર, હું તમારી સાથે ચાલીશ, અને એ લોકોને તમે કેવી રીતે બોલાવી મંગાવો છો તે કળા જોઈ ઠગ વિધાના મારે ઘડો લેવો જોઈએ. ખુદ શેતાન પણ આવું મંડળ ભાજ્યેજ એકઠું કરી શકે અથવા તો તેઓના એથ સરસ પ્રમુખ ભાજ્યેજ થઈ શકે.” પછી મજબૂત ગાર્ડ સાથે લઈ પરંતુ વિવેકમાં ખામી ન આવે તેવી રીતે કાઉન્ટ બાદશાહને લઈ જતો હતો તે વખતે સર્વ તરેહની છૂટ પામેલો મસ્ખેરો મિત્ર રીતે કાઉન્ટનો હાથ પકડીને તેની સાથે ચાલતો હતો.

પ્રકરણ ૨૮ મું

અનિશ્ચય

ચાલીસ લશ્કરી માણસો ઉઘાડી તલવારો અને બળતી મસાલ લઈને બાદશાહ લુઈના વળાવા તરીકે અથવા ખરાબર બોલીએ તો ગાર્ડ તરીકે, પેરોનના ટાઉનહાલમાંથી થઈ કિલ્લા તરફ જતાં, સાથે ચાલ્યા; અને જેવો તે આ મજબૂત પણ અધેર અને ભયંકર કિલ્લામાં દાખલ થયો તેવો જ જે ચેતવાણી **ફ્લારેન્સના** કવિએ દાખખના દરવાજા ઉપર લખેલી વાર્ણવી છે તે ચેતવાણી જાણે તેના કાનમાં ચીસ પાડી કહી હોય તેવો તેને આવાજ સંભળાયો કે “**સર્વ આશાઓ પાછળ મુકી આવવો.**” આપણે સેંકડો બલકે હજારો આસામોઆને વગર કારણે અથવા નજીવા શક ઉપરથી સર્વ આશા અને સ્વતંત્રતા છિનવી લઈ ભોંયની અંદર તેણે જે અંધારી કોટડીઓમાં ઘોંચીદીધા હતા તે વિષે જો બાદશાહને ખ્યાલ આવ્યો હોય તો કદાચ તેના મનમાં પરિતાપનો કાંઈક ઝણઝણાટ થયો હોય ખરો. ફિક્કો ચંદ્રમાં જે આગળી રાત કરતાં વધારે ઝાંખો હતો તેની સામે મસાલોના ભારે ઝગઝગાટ અને રાતી તેમાંથી નીકળતી ધુમાડવાળી રોશની જે એ અસલી ઈમારતની આસપાસ પંથરાઈ રહી તેથી આ જખરો **ડાનજાન**ને અર્થ હર્ષિટને ખુર્જ કહેવાતો તેના પડછાયો વધારે કાજો પડતો હતો. ગઈ રાતે બ્રાંતિસૂચક ભાવી પ્રેરાણથી લુઈએ જે ઈમારત તરફ નજર કરી હતી તે એજ હતી અને તેનોજ વાસી થવાને તેના નસીબમાં સરજાયું હતું તેના છકી ગયલા જાગીરદારના ક્રોધ ભરેલા સ્વભાવથી કરીને આ ગુપ્ત રહેઠાણની અંદર જે કાંઈ તે જીલમ ગુજારે તેના ભયપણ જોડાયેલો હતો. જેવો તે ચોક ઓળંગી આવ્યો તેવોજ એકાદ બે લોથ જેના ઉપર ઉતાવળે લશ્કરી ડગલો નાખવામાં આવ્યો હતો તે બાદશાહની નજરે પડયાથી તેની દુઃખદાયક લાગણીમાં વધારો થયો. થોડાજ વખત પછી, એ લોથો સ્કાટિશ

માઈના કપાઈ થયલા તીરઅંદાઝોની લોધો છે એવું અને માલમ પડી આવ્યું અને તે વિષે ફેવેસિઅરે ખબર કરી કે તેઓને આપના ઉતારા આગળ પોહોરો ભરવાનું સુકી દેવા હુકમ થયેલ તેમાં તેઓએ તકરાર લીધી તેથી ઠાકોરના વેલુન બાડી ગાર્ડ અને તેઓ વચ્ચે ઝગડો થયો, અને તેઓને બેઉ તરફના અમલદારો શાંત પાડે તે પહેલાં કેટલાક જાણ કપાઈ ગયા.

આ ઉદાસી ઉપજવે એવા દખાવ તરફ જોઈ બાદશાહ બોલ્યો “અરે મારા વિશ્વાસુ સ્કાટો જો તેઓની સાથે તેટલીજ સંખ્યાના માણસો હોત તો આખું ફ્લાન્ડર્સ તો શું પણ ખરગંડીમાંથી પણ તેઓની ખરોખરી કરવા શૂરવીરો મળી શકત નહીં” બાન્ને ફ્રે રાજની ખિદમતમાં પછવાડેજ ચાલતો હતો તેણે કહ્યું “હા ખુદાવંદ, બળીઆના બે ભાગ. એવા થોડાજ માણસો હશે જેઓ બેની સામે ટક્કર લઈ શકે; હું પોતે ત્રણ માણસ સામા હોય ત્યાં સુધી દરકાર ન કરું; પરંતુ ખાસ ચોકી ઉપર હોઈ તો પછી ગમે એટલા હોય તેની દરકાર કરવી ન જોઈએ. બાદશાહે પાછળ જોઈ કહ્યું “મારા અસ્લી મિત્ર તું છો કે? ત્યારે તો હજી એક વફાદાર લોક મારી સાથે છે ખરો.” આલિવરે ધીમે સાદ કહ્યું “આપને સલાહ આપવા અથવા તો આપની શરીર સંબંધી નોકરી બજાવવા આપનો એક વફાદાર મંત્રી પણ આપની સાથે છે.” ટિસ્ટન હરમાઈટ કઠોર અવાજથી કહ્યું “આપણે બધા વફાદાર છઈએ; કારણ કે જો આપ ખુદાવંદને એ લોકો કતલ કરે તો આપણામાંથી એવા કોઈ નથી જેને તેઓ વધારે વખત (કદી આપણી મરજી હોય તો પણ) જીવવાદે.” લી-ગ્લોરીઆને એન ન પડવાથી તે આ મંડળીમાં ઘુસી આવ્યો હતો તે બોલ્યો “વફાદારી માટે ખરી શારીરિક જતમીનગીરી જેને હું કહું છું તે આ ખરી.” ફરમ્યાન ત્યાંના ઉપરી નોકરને ઉતાવળે બોલાવવામાં આવ્યાથી તે આ જખરા ગાથિક કિલ્લાના દરવાજાની ચાવી ખૂબ શ્રમથી ફરવ્યા કરતો હતો અને આખરે ફેવિસિઅર સાથેના માણસોની તેને મદદ લેવી પડી; જ્યારે તેઓ તે ઉઘાડવામાં ફોટો પામ્યા ત્યારે છ જાણ મસાલ સહિત ઢાખલ થયા; અને એક સાંકડા અને વાંકવાળા માર્ગથી જવાનો રસ્તો બતાવ્યો. એ માર્ગ ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે પાછળ જે મેહેરાબ અને ખારીઓ ચણેલી હતી તેમાંથી ગોળાઓ રાખવા વાસ્તે બાંકાંઓ પાડેલાં હતાં. આ માર્ગની છોડે અને મળતી જગતી ઘાટની એક સીડી હતી ત્યાં પથરાની મોટી મોટી શિલાઓ અને તે જેમ તેમ હથોડાઓથી નાની મોટી કાપેલી પડી હતી. આ ઉપરથી ચઢતા એક મજબૂત લોખંડનું ખારણું આવ્યું ત્યાંથી થઈને તે ડાનજનના મોટા દીવાનખાનામાં તેઓ દાખલ થયા. આમાં બહુ ઝાંખી રોશની હતી અને જો મસાલોનું અજવાળું ન હોત તો તદ્દન અંધારા જેવું દખાત. બે ત્રણ વાગલાઓ અને બીજા અશુભ પક્ષીઓ આ અસાધારણ અજવાળું જોઈ જંગી ઉડ્યા અને આમ તેમ મસાલોની સામે જાણે હમણા તે ચોલવી નાખશે એવી રીતે ઉડવા લાગ્યા. તે ઉપરી નોકરે વિનયથી બાદશાહ પાસેથી માફ માંગી કે મને એટલી આચ્છીતી ચેતવાણી મળી કે એ દીવાનખાનાને ખરાબર વ્યવસ્થામાં સુકી નહીં શક્યો; ખરું પુછો તો આજ વીસ

વર્ષ થયાં આ ઝારડો વપરાયો નથી અને તે પહેલાં પણ ચાર્લસ ૧મી સિમ્પલ રાજના વખત પછી કવચિતજ વાપરવામાં આવતો એવું મેં સાંભળ્યું છે.”

હું પ્રતિશબ્દ કરી બોલ્યો ‘ચાર્લસ ધી સીમ્પલ’ રાજ ? હવે હું એ ખુંજની તવારીખ બાણું છું એ રાજના દગલબાજ જાગીરદાર હરખર્ટ અહીં એનું ખૂન કર્યું હતું એવું અમારા ઇતિહાસપરથી માલમ પડે છે. પેરોનના કિલ્લાને લગતી કંઈ વાત મારા મનપર હતી એવું હું બાણું છું તો પણ એ બનાવ મને યાદ આવી શક્યો નહીં. ત્યારે આ જગ્યાએ મારા પહેલાં થઈ ગયેલા રાજનું ખૂન થયું હતું કે ?” તે બુદ્ધિ નોકર જેમ કોઈ બેઠમિયા બાણવા જોગ ચીજ બતાવવા આતૂર હોય તેમ ઉતાવળેથી પાસે આવી બોલ્યો “નહીં ખુદાવંદ, આ ઠેકાણે નહીં; બરાબર આ ઠેકાણે નહીં પણ આપણી મુવાની ઝારડીમાંથી જરા આગળ જે બાજુની ઝારડીમાં જવાય છે ત્યાં એ ખૂન થયું હતું.” તેણે દીવાનખાનાને ઉપરે છેડે એક ખિડકી ઉઘાડી; આમાંથી મુવાના ઝારડીમાં જવાનું હતું જે અમલી ઇમારતોની રૂઠી પ્રમાણે નાના હતો પરંતુ એજ કારણ માટે જે વિશાળ દીવાનખાનામાંથી તેઓ પસાર થઈ આવ્યા હતા તેના કરતાં વધારે આરામ આપે એવો હતો આ ઠેકાણે બાદશાહની સઘવડ માટે કાંઈક ઉતાવળેથી તૈયારી કરી રાખેલી હતી. પડદા ઉપાડી લેવામાં આવ્યો હતો અને ઘણો વખત સુધી તે નહીં વપરાયેલી અને કિટાયેલી સઘડીમાં વસ્ત્રો વહેંચેલાં હતાં અને તે વખતના દસ્તુર મુજબ જેઓ તે કિલ્લામાં રાત ગુજરવાના હતા તેઓને માટે એક ગોદડી બીછાવેલી હતી. તે વાચાળ બુદ્ધ માણસે કહ્યું “આપના બાકીના નોકરોને માટે દીવાનખાનામાં પથારી કરાવીશું. પણ ખુદાવંદ મારે કહેવું જોઈએ કે એ વિષેની ચેતવાણી બહુ થોડી મળી; આપ ખુદાવંદની મરજી હોય તો જુઓ આ પડદાની પાછલ નાની બારી છે અને તેમાંથી થઈને દિવાલની અંદરની બાજુએ એક નાની સરખી જુની કોટડીમાં જવાયછે ત્યાં ચાર્લસને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો; નીચેથી આવવાના એક છુપો માર્ગ છે જ્યાંથી થઈને એના મારાઓ દાખલ થયા હતા. અને ખુદાવંદ આપની નજર હું આશા રાખું છું કે મારા કરતાં સારી છે તેથી આ પાટીઆની જમીન ઉપર જો કે એ કૃત્ય પાંચસો વર્ષ ઉપર થયું હતું તોપણ હજી લોહીની નિશાની આપના જવામાં આવશે, તે આવી રીતે બોલતો હતો તે દરમ્યાન જે પાછલા દરવાજા વિષે તેણે વાત કરી હતી તે ઉઘાડવા ફાંફ મારતો હતો એવામાં બાદશાહ બોલ્યો “વૃદ્ધ માણસ રહેવા દે જ્યાં સુધી એક નવી કહાણી તને કહેવાને થાય અને તાજું લોહી દેખાડવા થાય ત્યાં સુધી થોડો વખત રહેવા દે.—મારા કેવિસિઅરના અમીર તમારો કેવો મતછે?” “ખુદાવંદ હું એટલોજ ઉત્તર આપી શકું છું કે પ્લેસિસના તમારા પોતાના કિલ્લાની અંદરની કોટડીઓ આપને સ્વાધીન છે તેવીજ રીતે આ બે અંદરની કોટડીઓ પણ આપને સ્વાધીન છે અને તેનો બાહારનો ખચાવ કરવા તપાસ રાખનાર કેવિસિઅર છે જે નામ ઉપર દગલબાજ અથવા ખૂનરેણથી કોઈ કાળે કાળો દાઘ થયો નથી.” “પરંતુ જેઝારડી

વિષે આ વૃદ્ધ માણસ બોલે છે તેના છુપા માર્ગ વિષે શું કહો છો ?” આ શબ્દો બા-
દશાહુ ધીમા અને ચિંતાદર્શક આવજાથી બોલ્યો અને તે વખતે એક હાથથી કેવેસિ-
અરની ખાંચ મજબૂત ધરી રાખી અને બીજા હાથથી ખારણાની ખારી દખાડી.

કેવેસિઅરે કહ્યું એ તો આ વૃદ્ધ માણસનો ખ્યાલી વિચાર હશે, અથવા તો એ
જગ્યાને લગતી કોઈ અસલી અને મુખ્યાંધ ભરેલી દંતકથા હશે.” એમ કહી તે નાની
ચોરડીનું ખારણું ઉઘાડવા જતો હતો એટલામાં લુધએ કહ્યું “નહી, કેવેસિઅર, નહીં; તમા
રી આખર પૂરતી રીતે ખાત્રીપૂર્વક છે.—પણ કેવેસિઅર તમારો ઠાકોર મારી સાથે શું
કરવા માગે છે? મને લાંબો વખત સુધી કેદી તરીકે રાખવો એવી આશા તો રાખતો ન હો
ય અને—ટુકામાં, કેવેસિઅર મને તારો અભિપ્રાય કહે.” કાઉન્ટે કહ્યું “ખુદાવંદ, ખરગંડીનો
ઠાકોર, પોતાના નજીકના સગા અને મિત્રના અંગ ઉપર જે ભયંકર ઘાતકીપણું કરવામાં
આવ્યું, તેનું વેર એ કેવી રીતે લેશે એ તો આપ ખુદાવંદને વિચારવાનું છે અને આ-
પના સંઘેસા લઈ જનારાઓએ એમાં ઉસ્કેરાણી કરી છે એમ માનવાને એમને કેટલે દ-
રજે વાજબી કારણ છે તેનો માત્ર આપજ કહી શકો; પરંતુ મારો સ્વામી અમીરી સ્વભાવ
નો છે અને કોઈપણ રીતના છુપાં કાવત્રાં કરવાને સરજેલોજ નથી. જે કાંઈ તે કરશે તે ઘોળે
દિવસે અને બેઉ પ્રજાની સમક્ષ કરશે. અને હું માત્ર એટલુંજ વધારે કહી શકું છું કે
તેની આસપાસ જે સલાહકારો છે તેમાંથી એક સિવાય બીજા બધાઓની એવી ઇચ્છા છે
કે અમારા ઠાકોરે એ બાબતમાં નમતા ઉદાર દિલ તેમજ ન્યાયથી વર્તવું જોઈએ.” લુધને
જાણે કોઈ દુઃખદાયક યાદગીરીથી બહુ અસર થઈ હોય તેમ કેવેસિઅરનો હાથ પકડી
કહ્યું “અરે! કેવેસિઅર, જે રાજ્યકર્તાની પાસે તેના કોઈ જુસ્સાઓની અસરથી
રક્ષણ કરવાને સલાહકાર છે તે કેવો સુખી છે! તેના રાજ્યનો ઇતિહાસ જ્યારે વાંચવામાં
આવે છે ત્યારે એવા સલાહકારોના નામ સોનેરી અક્ષરે વંચાય છે.—નેક કેવેસિઅર, તારા
જેવો કોઈ સલાહકાર મારી પાસે હોત તો હું કેવો ભાગ્યશાળી થાત!”

લીજ્જારીઓએ કહ્યું “જો એમ થાત તો એવાઓને જેમ બને તેમ જલદીથી દૂર કરવી
આપ પ્રયત્ન કરત.” લુધ પાછો ફરી કેવેસિઅર પ્રત્યે જે અસરકારક ઢપથી બોલતો હતો-
તે બદલી નાખી આનંદની પ્રકૃતિ ધારણ કરી બોલ્યો બોલો ફિલસુફ સાહેબ તમે અહીં છો કે ?
તમે અમારી પુઠે આવ્યા છો ! ” હા સાહેબ જે ઠંકાણે મૂર્ખ બાદશાહી લિખાસમાં આગળા
બોલે તે ઠંકાણે ફિલસુફ પચરંગી વેશ પહેરી પછવાડે ચાલવું જોઈએ.”

“સુલેમાન સાહેબ તમારા બોલવાનો હું કેવો અર્થ લઉં ? શું તું એવું ઇચ્છે છે કે આપણી
પરસપર સ્થિતિ બદલીએ.” ?

“નહીં, મારા સમ હુંતો નહીં બદલું. જો સામા સો રૂપિયા આપો તોપણ હું તેમાં નહીં કરું.”

“કેમ, એમ શામાટે? રાજ્યકર્તાઓની સ્થિતિ જોતાં હું ધારું છું કે તને મારા રાજ તરીકે હું સંતોષથી કબુલ રાખું.” “હા ખુદાવંદ, પણ સવાલ એ છે કે આપની બુદ્ધિએ અહીં આ આપને ઉતારો આપ્યો તે ઉપરથી વિચાર કરતાં કદાચ આવા જઠરથન રાખી મને શરમ-વવાનું કારણ થઈ પડે.”

કાઉન્ટ આફ કેવિસિઅરે કહ્યું “ચુપ, ગંધેડા તારી જખાન હદ કરતાં વધારે હાલે છે.”

બાદશાહે કહ્યું “કાંઈ નહીં; એની છબ જેમ વળે તેમ વળવા દેવી. જેઓએ વધારે સમજવું જોઈએ તેઓની મૂર્ખાઈ જેની હાસ્યકારક બાબત બીજી હું જાણતો નથી; લે આ સોનાનો થેલી, મારા હાથ દોસ્ત; અને તેની સાથે આ સલાહ પણ યાદ રાખ કે એવી મોટી મૂર્ખાઈ કદી ન કરવી કે બીજા લોકો કરતાં પોતાને વધારે હથેલી સમજવો. મારા ઉપર એટલી મહેરબાની કર કે મારા નજીબી વિષે પુછગાછ કરી તેને અહીં આ તરત મોકલી દે.” મરખરાએ જવાબ દીધો. “ખુદાવંદ અચુક હું તેને મોકલીશ; અને તે મને ક્યાં મળશે તે હું જાણુ છું; કેમકે ફિલસુફો તેમજ મુખ્યાઓને ખબર હોય છે કે ઉમદા શરાબ ક્યાં મળે છે.” હુઈએ કહ્યું “આ વિદ્વાન પુરૂષ તમારા પહેરોગીરોમાંથી પસાર થઈ જાય તેને માટે કેવિસિઅર તમો બંદાબસ્ત કરશો એવી હું વિનંતી કરું છું.” “બેશક તેને દાખલ થવા દઈશું. “પણ મને જાણાવતાં દલગીરી લાગે છે કે મને એવો હુકમ છે કે આપ ખુદાવંદના ઓરડામાંથી કોઈને જવા દેવો નહીં. સલામ, ખુદાવંદ. હું થોડી વારમાં બાહારના દીવાનખાનામાં એવી તૈયારી કરીશ કે જેથી જો સાહેબોને તેમાં રહેવું છે તેઓને વધારે સઘવડ થાય.” “કાઉન્ટ સાહેબ, તમો તેઓના વાસ્તે આટલી તસ્દી ના લેતા; તેઓ એવા છે કે જેઓને કબૂત ન ગણકારવાની ટેવ પડેલી છે; અને ખરું કહું છું કે હું ગેલીઓટીને જોવા ચાહું છું તે સિવાય આજ રાત્રે બીજા કોઈની સાથે સંવેષો ચલાવવા નથી જોઈ તમને મળેલા હુકમને બાંધ આવે.” કેવિસિઅરે જવાબ આપ્યો કે મારા સ્વામીના એવો હુકમ છે કે આપ ખુદાવંદના ઓરડાનો કબજો આપને પૂર્ણ આપવો.

“કાઉન્ટ કેવિસિઅર, તમારા સ્વામી (જેને હું મારો સ્વામી કહું તેમાં વાંધો નહીં આવે) તે બહુ કૃપાળુ છે. મારો મુલક વિસ્તારમાં કાંઈક ટુંકો થયો છે કેમકે હજારોમાં એક જુનું દીવાનખાનું અને એક સુવાની ઓરડી સિવાય બીજા કાંઈ કબજો રહ્યો નથી, તોપણ જો પ્રજા ધરાવવાનું હું હાલ અભિમાન કરી શકું તેને વાસ્તે તો પુષ્કળ છે.”

કેવિસિઅર રજા લઈ ગયો તે પછી તરતજ પોહરેગીરો પોતપોતાની જગ્યાએ જતા, અને તેઓને અમલદારો તરફથી હુકમ મળતો તેમજ જો પોહરા ઉપરથી મુક્ત થય

તેઓ. ઉતાવળે પગલાં ભરતા તેનો આવાજ સાંભળવામાં આવતો અને સૌ શાંત થઈ રહ્યું; અને જે એક પુરો આવજ તેઓને કાને આવતો તે ધીમી વહેતી સોમનદિ કિલાની દીવાલને તળેથી નીચાણમાંથી જતો તેનો ધુધવાટ હતો. લુધએ પોતાના રસાલાને કહ્યું. “મારા સાથીઓ, દીવાનખાનામાં જાઓ. પણ ત્યાં પડી રહી ઊંઘ કાઢતા નહીં. તૈયાર થઈને રહેજો કેમકે આજ રાત્રે કાંઈ અગત્યનું કામ હજી બજાવવાનું છે. આ હુકમ સાંભળી બીજાઓ જ્યારે સુવાના ઓરડામાં દાખલ થયા ત્યારે આલિવર અને ટ્રિસ્ટન દીવાનખાના માં ગયા. ત્યાં ખાલેકે અને કોટવાલના બે માણસો રહ્યા હતા તેઓએ જોયું કે જેઓ ખહારની ખાનુએ હતા તેઓએ રસ્તા ઉપર રોશની કરવા અને તાપણી માટે પુરતાં લાકડાં મુકેલાં હતાં અને પોતાના ડગલાને શરીરનો આસપાસ વીંટી જમીન ઉપર ઉદાસી અને બેચેનીસૂચક સ્થિતિમાં બેઠેલા હતા. આલિવર અને ટ્રિસ્ટનને એથી સારો પ્રધો નહીં સૂજ્યાથી તેઓએ પણ એમજ કીધું, અને તેઓ જે વખતે દરબારમાં સુખચેનમાં હતા તે વખતે કદોપણ મિત્ર નહીં હોવાથી આ વિચિત્ર અને અચિંતી આકૃત વખતે એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખવા એક-સરખી રીતે નારાજ હતા તેથી એ આખું મંડળ ઉદાસી અને ચુપ-કીમાં બેઠું હતું. દરમ્યાન તેઓનો સ્વામી પોતાના ખાનગી ઓરડામાં એકાંતપણે એવી વેદનાઓ સહન કરતો હતો કે તેના હુકમથી જેઓને દુઃખ પોહાંચેલું હતું તેનું સાદુ વળી રહે. તે ઓરડામાં આમ તેમ બેચેનીમાં કરતો વારંવાર ચુપ થઈ ઉભો રહેતો અને પોતાના હાથ ભીડતો અને જે વ્યાકુળતા, જાહેરમાં રહેહમદીથી દાખી શક્યો હતો તે હવે ખાહાર પાડવા લાગ્યો; આખરે થંભી જઈ પોતાના હાથ મરડી જે ખારી તે બુઢા ના-કરના કહેવા પ્રમાણે ઓરડામાં તેનાથી આગળ થઈ ગયલા રાજાનું ખૂન થયું હતું તેની સામે થઈ ઉભો અને રફતે રફતે પોતાની લાગણીઓને ભાંગા તુટા આત્મ-સંવાદથી જાહેર કરવા લાગ્યો. “ચાર્લ્સ ધી સિમ્પલ—ચાર્લ્સ ધી સિમ્પલ! અગિયારમાં લુધ વિષે પછીની પ્રજા શું કહશે જેનું લોહી ઘાણું કરી થોડાજ વખતમાં તારા દાઢને તાજાં કરશે? મૂર્ખો લુધ—ગાંડો લુધ—દિવાનો લુધ, એ બધા વચ્ચે મારી અત્યંત બેવકુફી દર્શાવવા માટે બહુ નરમ છે. અરે હું કેવો બુદ્ધિહીણ મૂઢમતિનો માણસ કે લીજના ઉધ્ધત રહેવાસીઓ જેઓને, ખોરાક જેમજ બલવો સ્વભાવિક છે, તેઓ શાંત રહેશે આઈની-સનો જંગલી હેવાન એવો જે જુલમી અને લોહીનો તરસ્યો પોતાની હેવાનીયત ખસ-લતમાં પલવાર પણ અટકી રહેશે—એક જંગલી ગોધાને દલીલથી કારણો બતાવી અસર કરી શકીશ. એવી અજમાયશ કર્યા વગર બરગંડીના કાકોરની સાથે એજ રીતથી સમ-જાવી લાલ કાઢીશ—એવું મેં ધાર્યું. પરંતુ તે લુચ્યા મશિંઅસને છટકવા દઈશ નહીં. એ બધું એના થકી અને પેલા નીચ પાદરી, ધિક્કારયોગ્ય બેલ્યુથી થયું છે. જે કદી હું આ ભયમાંથી ઉગરી શકું તો મુખ્ય પાદરીની ટોપી એના માથા ઉપરથી ફાડીને કાઢી લઉં; જે કદી તેમ કરતાં તેની ખોપરી પણ સાથે ખેંચાઈ આવે તો ભલે! પણ

તે બીજા દગલખાજ મારા હાથમાં છે—એ ઊંઠ વૈકું કરનાર, રાજદાથી કામ, કાઠી લેનાર, તારાઓનું અવલોકન કરનાર, જુઠી જુઠી વાતોને ઉભી કરનાર ધુતારો, જેણે મને બંદી-વાન કર્યો અને તેની સાથે મૂર્ખ બનાવ્યો તેને શિક્ષાએ પોહચાડવા હું હજી બાદશાહી શક્તિ અને ચોરડી રૂપી શેહનશાહત ધરાવું છું! ગ્રહોના સંયોગ! હા સંયોગ ખરો ત્રણ વખત બાફેલું મેઢાનું માથું જે મુખમાં ભરેલું કહેવું કદાચળ માને તે હું સમજી ગયો એમ ધારવામાં મેં પૂરી યેવકુદ્દી કરી. પરંતુ આપણે હમાણાંજ નેઘથું કે એ સંયોગે ખરેખર શું સૂચવ્યું હતું. પણ પ્રથમ તો મારે ભક્તિ કરવી.

ભક્તિ કરી પોતાનું અંતઃકરણ ચોખ્ખું કરી (અથવા ખરાબર બોલીએ તો જેમ ગોરની ઉપર ચુનો લગાડી સફેદ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે બહારથી શુદ્ધ કરી) બાદશાહે દીવાનખાનાના બારણાની બહાર ડોકું કાઢી લીખાલાફે ને ચોરડીની અંદર બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું “મારા ભત્રા સિપાહી તે લાંબી મુદત સુધી મારી નોકરી બજાવી છે પણ તારા દરજ્જામાં થોડોજ વધારો થયો છે. અહીં આપણે એવી સ્થિતિમાં છઈએ કે હું છવું અથવા મરું એ બેહુના સંભવ છે પણ એક કૃતધની માણસ તરીકે અથવા તો બની શકતું હોય તો કોઈ દાસ્ત કે દુશ્મન ને બદલો આપ્યા વગર મરી જવા ઇચ્છતો નથી. હવે મારે એક દાસ્તને ઇનામ આપવાનું છે એટલે કે તને અને એક દુશ્મનને ચોખ્ખી શિક્ષા કરવી છે, અને તે દુશ્મન પેલો નીચ દગાખોર લુચ્ચો મારિંઅસ **ગેલીચારી** જેણે જુકું સમજાવી ઠગાઈ કરી જેવી મતલબથી કસાઈ દોરને કસાઈવાડામાં લઈ જાય તેવી રીતે મારો નાશ કરવાની દ્રઢ મતલબથી મારા કદા વેરીની સત્તામાં લાવી મને સપડાવ્યો.” બોલાફે કહ્યું “જેકે દેખાવમાં જરા ડોંગો છે, તોપણ લોકો કહે છે કે લડવામાં એ શૂરો છે તેથી એ બાબત ઉપર હું એને યુધ્ધામંત્રણ કરીશ. ખરગંડીના ઠાકોર શૂરવોરોના એવા તો સ્નેહી છે કે થોડા વખતમાં અમને મેદાન પડવાની રજા આપશે એવી મારી ખાત્રી થાય છે; અને જો તે વખતે આપ જીવતા હશે અને એ તમારો જોવા સ્વતંત્ર હશે તો આપની તરફથી એની સાથે લડતાં આપ . મને, જોશો અને એ ફિલસુફ ઉપર જેવું વેર લેવા આપનું અંતઃકરણ ઇચ્છે છે તેવું વેર હું લઈશ.”

હું તમારી બહાદુરી અને તમારી વફાદારી માટે જશ આપું છું પરંતુ આ દગલ-ખાજ લુચ્ચો લડવામાં બહુ શૂરો છે અને હું મારા બહાદુર સિપાહીની જીંદગી જોખમમાં નાખવા ઇચ્છતો નથી.” “પ્રદાવંદ જો એના કરતાં પણ સરસ માણસની સામે થવા હું હિમ્મત નહીં કરું તો હું બહાદુર સિપાહીજ નહીં. એક જાડો આળસુપાડો જેણે આખી જીંદગી લખવા વાંચવામાં ગુજરેલી અને હું કાળા અક્ષરને કૂટીમારું તેવો જો એનાથી બીહીજાઉં તો કેવું રૂકું દેખાય

“ ગમે તે હોય તે છતાં ખાલાફે મારી એવી ઇચ્છા નથી કે તને જોખમમાં નાખુ
અમે એ દગલખાઝને હુકમ કરી તેડાવ્યા છે; અમારી એવી ઇચ્છા છે કે જેવી તને તક
મળે, કે તરતજ એની સાથે બાજી પડવું, અને એના હૃદયની અંદર ફટકો મારવો—તું
સમજ્યો કે ? ” “ હું સમજ્યો તો ખરો, પરંતુ, ખુદાવંદ, એ બાબત મારા ચાલુ મહાવરાથી
તદન જુદીજ છે. હું, આપને માટે કતરો મારવો હોય તો, તેને પણ માત્ર જોશ ભરેલો
હુમ્મો, દોડ, અથવા તો એવોજ કોઈ અવસર હોય તે સિવાય મારી શકું નહીં.

ખચિત, તારું હૈયું કોમળ છે એવો તો દાવો કરવા માંગતો નથી ? તું ઘેરા
અથવા હલ્લા વખતે અગ્રેસર થયો છે અને હું સાંભળું છું કે કઠણ હૈયા અને ખૂની
હાથથી જે મજા અને કાયદા મેળવી શકાય છે તેને વાસ્તે તું અતિ આતૂર રહે છે.”

“ મારા સ્વામી આપના દુશ્મનોના હાથમાં તલવાર હોય તો હું તેમનાથી કદી
ડરતો નથી, અથવા તો તેમના ઉપર દયા ખાતો નથી; અને કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરવો
એતો મરાણીઆ થવાની બાબત છે અને તેની અંદર જે જોખમો છે તેથી માણસનું લોહી
એવું ઉઠાવી આવે છે કે કલાક બે કલાક સુધી તો તે શાંત પડે નહીં—હલ્લો કરી રહ્યા
પછી લૂંટ ચલાવવાની વાજબી છૂટે હું જેને કહું છું તે એ. ઇશ્વર અમ ગરીબ સિપાહી
એ ઉપર દયા કરે—જેઓ પેહેલાં બચથી ગાંડા બની જાય છે અને પછી જયના મદવડે
તેથી પણ વધારે ગાંડા બની જાય છે. જે એ નજીમી, દગલખાઝ હોય તો એને
દગલખાઝનું મોત જોગવવા દો—હું એમાં કોઈ રીતે વચ્ચે પડવાનો નથી. આપની પાસે
કોટવાલ અને તેના બે માણસો બહાર છે તેઓ મારા જેવા ખાનદાનના એક સ્કાટીશ
ગૃહસ્થ-કરતાં એ કામને વધારે લાયક છે.”

“ તમે ઠીક કહેા છે પણ એટલું તો તારે કરવું જોઈએ કે વચ્ચે કાંઈ હરકત આવી
પડે તેના અટકાવ કરવો; અને મારી એ સૌથી વાજબી ટેપ અમલમાં આવે તેના વાસ્તે
તારે તપાસ રાખવી.” “ આખું ખેરાન સામે થશે તોપણ હું તેમ કરીશ. ખુદાવંદ, જે
બાબત વાજબી છે એવું મારા અંતઃકરણને સમજતી શકું તે બાબતમાં મારા પ્રજા ધર્મ
વિષે આપે શંકા રાખવી નહીં; અને હું ખાત્રીથી કહું છું કે એ અંતઃકરણ મારી પોતાની
સગવડ માટે સારીપેઠે મોકળું રાખ્યું છે—એટલું હું જાણું છું કે આપને ખાતર મેં એવાં
કેટલાંક કૃત્ય કર્યાં છે, જે બીજા કોઈના ખાતર કરવા કરતાં મારા પોતાના ખંજરથી મર-
વાનું પસંદ કરું.”

“ તે કહેવાની હાલ જરૂર નથી; ધ્યાન રાખ જ્યારે ગેલિઆટીને દાખલ કરવામાં
આવે અને બારણું બંધ કરવામાં આવે ત્યારે તારું હથિયાર ઘેરી એરડોની અંદરની
ખાત્રીએ બારણા આગળ ચોકી કરવી અને કોઈને પણ અંદર ઘુસવા ન દેવો; એટલુંજ

તારે કરવાનું છે. જા અને કોટવાલને મારી પાસે મોકલ.”

ખાલાફે હુકમ મુજબ ઓરડી છોડી ગયો અને થોડી મિનિટ પછી ટ્રિસ્ટન હરમાઈટ દીવાનખાનામાંથી દાખલ થયો. ખાદશાહે પૂછ્યું “દાસ્ત ભલે આવ્યો; આપણી સ્થિતિ વિષે તું શું ધારે છે?” “જે ઠાકોરના તરફથી માફીના હુકમ નહીં આવે તો, જે માણસોને મોતની ટેપ મળેલી હોય તેઓના જેવી સ્થિતિ આપણી છે.” ખાદશાહે ભયંકર અને ખિદ્દામણા હાસ્યથી કહ્યું “માફી મળે કે ન મળે જેણે આપણને આ ફાંસામાં સપાડ્યો તેને બીજી દુનિયામાં આપણે વાસ્તે મકાન લેવા કાસિદ તરીકે મોકલવો. ટ્રિસ્ટન, તે બહાદુરી ભરેલાં ન્યાયના કામો ધણા કર્યા છે—પરંતુ તે જે છેલ્લું કામ બજાવ્યું તોજ બધું બજાવ્યું; અંત સુધી તારે મારે મદદ કરવી જોઈએ.” ટ્રિસ્ટને કહ્યું “ખુદાવંદ, હું કરીશ; હું જોકે સાદો માણસ છું તોપણ નિમકહલાલ છું. આ મકાનની અંદર અથવા બીજે ક્યાં હું મારું કામ બજાવીશ; અને જ્યાંસુધી મારામાં હૈયાતીનો દમ છે ત્યાં સુધી આપનો શિક્ષા હેતુ માટેનો હુકમ વ્યર્થ જશે નહીં; અને આપે કરેલી શિક્ષાના ઠરાવ અક્ષરે અક્ષર આપ પોતાના તખ્ત ઉપર બેઠા હો તેવીજ રીતે બજાવવામાં આવશે; અને તેને માટે જો તેઓની મરજી હોય તો કલાક પછી ભલે મારું કામ પૂરું કરે, હું તેની દરકાર કરતો નથી.” લુઈએ કહ્યું “મારા પ્રિય સોબતી તારી પાસેથી બરાબર એટલીજ મેં વકી રાખી હતી. પરંતુ તને પુરતી મદદ મળી શકે એવું છે? દગલખાત બગવાન છે અને શરીરે પુબ છે અને ખચિત મદદને માટે ખૂબો મારશે. સ્કાટ તો માત્ર ખાણા ઉપરજ ચોકી કરશે અને એટલું પાણુ ભલું કે ખુશામદથી એનું મન રાજ કરી હું એટલું એને સમજાવી શક્યો; તેમ આલિવર, જુઝાઈ ખુશામદ અને જોખમ ભરેલી સજાહુ આપવા સિવાય બીજી ખાબતોમાં નકામો છે. હું ધારું છું કે ફાંસીનું દારકું બીજા કોઈના વાસ્તે વાપરે તેના કરતાં એ પોતેજ એક દિવસે એને પાત્ર થશે એવા વધારે સંભવ છે. તું ધારે છે કે કામ ત્વરાથી નક્કી થાય તેના વાસ્તે માણસો અને સાધનો પુરતાં છે? મારી સાથે ટ્રાઈએસચેલિસ અને પિટિએનડ્રી છે એ લોકો પોતાના કામની અંદર એવા પ્રવિણ છે કે ત્રણ જાણની અંદરથી એક જાણને એવી રીતે ફાંસી દે કે તેના બે સોબતીઓને કળજ ન પડે; અને અમે બધાએ આપ ખુદાવંદની જોકે મરવાનું નક્કી કરી રાખ્યું છે કેમકે અમે જાણીએ છીએ કે આપ કૂચ કરી ગયા એટલે અમારો દમ પાણુ પૂરો થઈ રહ્યો. પાણુ હાલનો આપણો કિયો શિકાર છે, મરજી હોયતો કહો. ખુદાવંદ, જે માણસ મારા કબજામાં આવવાના છે તેના વિષે ચોકસ રહેવા હું ઈચ્છું છું; કેમકે અવાર નવાર ખરા અપરાધોને બદલે જેણે આપને કાંઈ અપમાન આપ્યું નહીં હોય તેવા એક પ્રમાણિક મજૂરને લટકાવી મુકતો; અને તે વિષે આપે મને કોઈ કોઈ વખતે યાદ આપ્યું છે.”

“બરાક્સર, ખરું, ટ્રિસ્ટન. જાણ ત્યારે, અપરાધી થયેલો પુરૂષ મારિઅસ ગેલીઓટી છે. તું અમકી જાય છે, પરંતુ હું કહું છું તેમજ છે. એ લુચ્ચો મને આડું અવળું સમજાવી અહીં આપણે બધાને લાવ્યો છે જેથી કરીને બરગાંડીના ઠાકોરના હાથમાં આપણે આશ્રય વગર આવી ગયા.” “આપણે વેર લીધા વગર મુકવાના નથી. મારી છાંદગાનીનું એ છેલ્લું કૃત્ય હોય તોપણ એને સજ્જડ ડંખ મારીશ. કદી એક ક્ષણ પછી મારા કંઠકે કંઠકા થઈ જાય તેની હું ઘરકાર કરતો નથી.”

“તારામાં નિમક હલાલીના કેવો જુસ્સો છે તે હું જાણું છું સજ્જનોની પેઠેજ તું પણ તારી ફરજ બજાવવાને ખુશાલી સમજે છે. મધ્ય યુગના તત્વજ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે કે નેકી કરવી તેમાંજ તેનો બદલો રહેલો છે. પણ જ **પાદરીઓ**ને તૈયાર રાખ કેમકે બોગ થનાર પાસે આવે છે.” “મારા કૃપાળુ સ્વામી, શું આપની એવી મરજી છે કે આપની રૂબરૂમાં એ કામ થાય ?” લુઈએ એ માગણી નાકબૂલ રાખી પણ જેવો નજીબી ચોરડી છોડી જાય તેવોજ વખતસર હુકમ અમલમાં આવે તે માટે બરાબર સામગ્રી કરી રાખવી એવી કોટવાલને આજ્ઞા આપી પાદશાહે કહ્યું “કોટડી છોડી જાય એમ કહું છું તેનું કારણ એકે એ લુચ્ચાની મારે હજી એકવાર મુલાકાત લેવી છે, જોડિતો ખરો જે સ્વામીને એણે ફાંદામાં ફસાવ્યો તેની તરફ કેવી રીતની વર્તણૂક રાખે છે. મોત હુંકડું આવે છે તેના ભયથી એના લાલચોળ ગાલમાંથી રંગ ઉડી જાય અને જે એની આંખ જુડું બાલતી વખતે હાસ્ય કરતી તેને જાંખી પડતી જેવા હું ઈચ્છું છું. અરે એની સાથે જોણે એની ભવિષ્ય વાણીને ટેકો આપ્યો તેપણ હોય તો કેવું સાજું ! પણ જ આમાંથી ઉગારો થાય તો એ પાદરી સાહેબની કમબખતીજ સમજવી. **રોમ** પણ એને કવચિત્તજ બચાવી શકશે. કેમ, તું ઉભો શામાટે છે ? તારા માણસોને તૈયાર રાખ. એ સોદો અબઘડી આવી લાગશે. તે ધારતી ખાઈ ન આવે એમ નહીં બને એવું હું ઈશ્વર આગળથી માંગી લઉં છું, નહીંતો ખરેખર નિરાશ થવું પડશે. ટ્રિસ્ટન જ; જ્યારે કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે આવડું આજસ મેં તારામાં કોઈવાર જોયું ન હતું.” “સાચું, ખુદાવંદ આપ એમ કહેતા હતા કે તું જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉતાવળ કરે છે, મારી મતલબને બરાબર સમજતો નથી અને કોઈ ખોટાજ આસામી ઉપર કામ બજાવી આવે છે. હવે ખુદાવંદ આપની, ઈચ્છા હોય તો આપ જ્યારે ગેલીઓટીથી જુદા પડો ત્યારે કામ બજાવવું કે નહીં તે વિષે કાંઈમને સંકેત કહો. એકાદ બે વાર આપે વિચાર ફરવ્યો છે એવું હું જાણું છું અને અત્યંત ઉતાવળ માટે આપે મને ઠપકો પણ દીધો છે.” “અરે વહેમી હેવાન હું તને કહું છું કે મારો નિશ્ચય ફરવાનો નથી; પણ તારો શક દૂર થાય તે માટે કહું છું કે એ હરામખોરથી જુદા થતી વખતે જો હું એમ કહું કે “**ઈશ્વર આપણે માથે છે**” તો તારે કામ ચલાવવું પણ જો હું કહું **સમાધાની સાથે જાઓ** તો તારે સમજવું કે મેં મારો વિચાર ફરવ્યો છે.

જે બાબતો મારા ખાસ ધંધાથી એલાહેદીછે તેમાં મારું મગજ બહુ ઠાકે. સંખુર કરે, હું ફરીથી કહી જાઉં છું—જે તમે એને એમ કરાવો કે ‘સામાધાનીથી જાઓ’ તે મારે એનું કામ પૂરું કરવું. નહીં વાર ?

“ નહીં નહીં, મૂર્ખ નહીં. જે એમ કહુ તો તારે એને વગર હરકતે જવા દેવો; પણ જે એમ કહું કે ઈશ્વર આપણે માથે છે તો જે ગ્રહો જોવામાં એ આવે કુશળ છે તેની નજીક એ ત્રણવાર ઊંચો લાવી મુકવો.” “એમ કરવાના મારી પાસે સાધન હોત તો હીક.” “કાંઈ ચિંતા નહીં ગમે તો એને ઊંચો લાવી મુક, ગમે તો નીચો પાડી નાખ.” “પણ એનું શરીર—તેનું કેમ કરવું ?”

“ મને જરા જોવા દો. દીવાનખાનાની બારીઓતો બહુજ સાંકડીછે, પરંતુ આ બહાર નિકળી આવેલા ઝરખાથી કામ ચાલશે. આપણે એને સોમ નદીમાં ઉથલાવી મુકશું અને તેની છાતીની ઉપર કાગળ મુકી તેની અંદર આવી રીતનો લેખ લખીશું. ‘આદશાહના ન્યાયને વગર જકાતે પસાર થવા દેવો.’ ઠાકોરના અમલદારો હિમ્મત ચલાવે તો જકાત માટે ભલે એ ચારને પકડી લે.”

કોટવાલ લુઈની ઓરડી મુકી ગયો અને પોતાના બે મદદનીશને મોટા દીવાનખાનામાં તોપ વાસ્તે એક બાંકુ પાડેલું હતું ત્યાં મસલહત માટે બોલાવ્યા. એ ઉકાળે ટ્રાઈએસચેલિમે રોશની માટે દેવાલ સામે એક મસાલ ઉભી કરી, તેઓ ધીમે સાદે વાતચિત ચલાવવા લાગ્યા. આલિવર ઉદાસીમાં ગરકાવ થયેલો દેખાતો હતો તેથી તેઓ તરફ એનું ધ્યાન ન હતું અને લાંબેલાફે ભર ઊંઘમાં પડ્યો હતો.

કોટવાલે પોતાના જલ્લાદને કહ્યું “ સાથીઓ, તમે કદાચ એમ કાંઈ હોય કે આપણા ધંધાનો છેડો આવી રહ્યો, અથવા, આપણે એ કામ બજાવીએ તેના કરતાં બીજાઓ આપણા ઉપર એજ કામ બજાવે તેના વધારે સંભવ છે એવો ખ્યાલ તો તમારા મનમાં આવ્યોજ હશે. પણ મારા મિત્રો, હિમ્મત પકડો આપણા કૃપાળુ સ્વામીએ આપણા અધિકારને લગતું એક ઉત્કૃષ્ટ કામ આપણે માટે પાછળ રાખ્યું છે. અને ઇતિહાસમાં તમારે નામ અમર રાખવું હોય તો એ કામ તમારે બહાદુરીથી બજાવવું.”

ટ્રાઈએસચેલિમે કહ્યું “ વાત કેમ છે તે હું અટકળ કરી શકું છું. આપણો મુરખી અસલી રોમના કેસરો જેવો છે. તેઓ મહા સંકટમાં આવી પડે ત્યારે પોતાના ન્યાયને અમલમાં લાવનારા અધિકારીઓમાંથી કોઈ પંકાયેલા પુરૂષને પસંદ કરે છે જેથી કરીને તેઓના પવિત્ર અંગને આપણા ધંધાના કોઈ શિખાઉ અથવા બુલાચુકાની અનાડી કોશેશ

થી કબ્જ થતો અટકે. મૂર્તિપૂજકોમાં એ રવૈયા બહુ સાધારણ હતો પણ એક બહા કાથ લીક તરીકે મને મહા ધર્મી ખ્રિસ્તી રાજા ઉપર હાથ ચલાવતાં જરા સદેહ પોંદ્યો.”

પેટી એન્ડ્ર્યુએ કહ્યું “ભાઈ તુતો હમેશ એવા સંશયીજ રહી ગયો. ને એ પોતે પોતાને ફાંસીએ ચઢાવવા માટે હુકમ કરે અને વાઈન્ટ આપે તો હું નથી સમજતો કે આપણે તેમાં કેમ વાંધો લઈ શકીએ; કેમકે એ આપણી ફરજજ છે. ને રોમમાં રહે તેણે પોપની તાબેદારી કરવી જોઈએ. કોટવાલના માણસોએ પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ અને કોટવાલે બાદશાહની પાળવી જોઈએ.”

કોટવાલે કહ્યું “હુરામખોરો, ચપ કરો એ બાબત કાંઈ બાદશાહના અંગ સંબંધી નથી; એતો માત્ર પેલા યુનાની મૂર્તિપૂજક અને જીદુગર માર્શિઅસ ગેલીઓટીને લગતી છે.” પેટીએનક્રુએ કહ્યું “ગેલીઓટી! એતો ઠીક છે. ને ને ખેલાડી મેં જોયા છે તેઓ બધા પોતાની જીંદગી તંગ દારણ ઉપર નાચવામાં ગુજરે છે અને અતે એકાદ દારણને છેડે છેવટ છલંગ મારીને છેવટને ઠેકાણે પહોંચે.”

ટ્રાઈએસચેલિસ ઊંચી નજર કરી કહ્યું “મને ચિંતા માત્ર એ થાય છે કે ગરીબ ખિચારો પોતાના પાપ કબૂલ કર્યા વગર મરી જવાના.” “ચુપ ચુપ એતો હડહડતો મૂર્તિપૂજક અને જીદુગર છે. પાદરીઓનું આખું મંડળ એને મુક્ત કરી શકે નહીં. ઉપરાંત ને એની મરજી એમજ થઈ ગઈ તો દાષત્રવાણગુરુ તરીકે ટ્રાઈએસચેલિસ તું એની ખિદમત કરી શકે, એવી શક્તિ તને ઈશ્વરે બક્ષેલી છે. પણ મારા મિત્રો વધારે અગત્યનું, તો એ છે કે રખેને તમને તમારા ખંજર વાપરવાં પડે, કેમકે તમારા ધંધાના મહાવરાની જોઈતી જોગવાઈઓ અહીં તમારી પાસે નથી.”

ટ્રાઈએસચેલિસે કહ્યું “ઈશ્વર ન કરે કે બાદશાહી આજ્ઞા થાય તે વખતે હું મારા હથિયાર રહિત હોઊં. સેન્ટ ફ્રાન્સિસનું દારકું હમેશ મારા અંગની આસપાસ હું રાખું છું તેને ચાવડુ કરી અને તેને દૂરને છેડે ખાસો મળતો ફાંસો કરી રાખું છું.” પેટી એનક્રુએ “કહ્યું અને મને પૂછતા હો તો મારી કોથળીની અંદર હમેશ એક નાનો લાકડાનો પોહોળો કકડો અને તેની સાથે કપ્પી રાખું છું; અને વળી કદાચ આપણે એવે ઠેકાણે પ્રવાસ કરીએ જ્યાં ઝાડો મળવાં મુશ્કેલ હોય અથવા તો બહુ ઊંચી ડાંખળી વાળાં હોય તો ત્યાં કપ્પી મહકમ ખેસાડવાને વાસ્તે સાથે એક મજબૂત પેચના ખીલો રાખું છું. આથી મને ઘણી સગવડ મालમ પડી છે.” કોટવાલે કહ્યું “ઠીક એથી કામ સારી રીતે ચાલશે. દરવાજાની ઉપર પેલું ભારવટીઊંછે તેમાં સ્કુથી તમારે કપ્પીને જડવી અને તેના ઉપરથી દારકું નાખવું. એ જગ્યા આગળ હું એને વાતે લગાડીશ એટલામાં તમારે એની હડપચી હેઠળથી ફાંસો ગોઠવી લેવો અને પછી ચટ”—પેટી એનક્રુ-

રૂએ કહ્યું “ પછી દારકું ઉપર ખેંચી લેવું અને પછી જે જે આપણા નળુમી આકાશની અંદર એટલે દૂર જરો કે પૃથ્વી ઉપર તેના પગ પાણુ કરશે નહીં.” દ્રાઈએસચેલિસે ધુમાડિયા તરફ જઈ કહ્યું “ આ ભણે માણસ આપણને કાંઈ મદદ નહીં કરશે ? આપણા ધંધાની જરા બેહોળી નહીં કરેકે ?” કોટવાલે કહ્યું “ અપ, નહીં. હજમ તો માત્ર ઇબ્ન પેહોચાડવાની યોજના કરી રાખેછે. અને તેને અમલમાં લાવવાનું કામ બીજાઓને સોંપેછે. અને પેલા સ્કાટો કામ ચાલુ થશે તે વખતે પોહરો ભરશે. એ કરતાં વધારે ભાગ લે એવી ચાલાકી કે હિમ્મત એનામાં નથી. **જેનુ કામ તેનાથી થાય.**

બંધીવાન રાજાએ ગેલીઓટીને જે ટીપ મારી હતી તેને અમલમાં લાવવા વાસ્તે આ લાયક જલ્લાદો અત્યંત ચંચળાઈથી એટલુંજ નહીં પણ પોતાની જોખમ ભરેલી સ્થિતિનું ભાન મધુર કરી દે એવી ધંધાને લગતી ખુશાલીથી તેઓએ કોટવાલ ના હુકમ મૂજબ કપ્પી અને દારકું ગોઠવી રાખ્યું અને જાણે મનમાં મગન થત હોય કે તે છેલ્લું કૃત્ય પણ તેઓની ગુન્જેલી જાંઘીને અનુસરતુંછે તેવું દેખાવા લાગ્યા. દિસ્ટેન હરમાઈટ સંતોષથી તેઓના કારભાર જોતો રહ્યો. પરંતુ આલિવરે તો તેઓની તરફ જરા પણ લક્ષ ન આપ્યું, અને હયુથોવીકલેસલી આ ધામધૂમથી જાગૃત થયે તેઓની તરફ નજર પડી તો, તે એમ સમજે કે એ કામ સાથે મારે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી અને તેને માટે હું કાંઈ જવાબદાર પણ નથી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

સાચું આળ.

લુઈએ માર્શિઅસ ગેલીઓટીને ખોળી કાઢવા માટે જે હુકમ આપ્યો (અથવા ખરાબર કહીએ તો અરજ કરી કેમકે બાદશાહ છતાં તે એવી સ્થિતિમાં હતો કે તે મરખરાને માત્ર અરજજ કરી શકે) તેને તાજે થઈ કામ કરી આપવામાં તેને કાંઈ મુશ્કેલી જણાઈ નહીં; કારણ કે પેરોનના જે સૌથી સરસ **ટાવરનમાં** પોતે વારંવાર જતો હતો ત્યાં ચાલ્યો. જે પ્રવાહી પદાર્થવડે બીજાઓની મગજ શક્તિ તેની પોતાની મગજ શક્તિની સમપાયરી ઉપર આવી રહે તેના તે ભારે શોકીન હતો. ત્યાં ગયો એટલે તેણે જાહેર દારૂ પીવાના એક આરડાના ખૂણામાં ગેલીઓટીને એક સ્ત્રી સાથે

ખૂબ વાત કરતો દીઠો. એ સ્ત્રીને એશિઆનો અથવા તો મૂર લોકોના જેવો પોશાક પહેરેલો હતો અને જેવો તે આવ્યો તેવીજ તે ઉડવા લાગી. તે બોલી “આ વાત ખરી છે એમ તમારે પકો ભરોસો રાખવો.” એમ કહી તે બીજા આરડામાં જુદી જુદી મેજ આગળ જે લોકોના ટોળાં બેઠાં હતાં તેઓની સાથે ભળી ગઈ. મરખેરાએ દખાવ દઈ કહ્યું “પિત્રાઈ ફિલસુફ, ઇશ્વર એક પહરેગીરને જેવો મુક્ત કરે છે તેવોજ તેની જગાએ બીજાને મોકલી દે છે; મૂર્ખી ગઈ કે હવે મૂર્ખો આવ્યો. હું તમને ક્રાન્સના લુઈને ઉતારે લઈ જવા આવ્યો છું.” માર્શિઅસે તેની તરફ ચંચળાઈથી નિહાળી જોઈ, જોકે અમે આગળ કહી ગયા તેમ એ મરખેરા બાહારના દખાવ ઉપરથી જાણી આવે તેવો એના પોશાક ન હતો, તોપણ તેને આગળી કાઢ્યો, અને કહ્યું “શું તું કારિડ થઈને આવ્યો છે?” લીગ્ગોરીઓએ જવાબ દીધો “હા સાહેબ અને જ્યારે એક શક્તિવાન માણસ પિદ્વાનને બોલાવવાની અરજ કરવા મૂર્ખને મોકલે ત્યારે તેમાં કાંઈક ખરાબી જેવું છે એવું તમારે નક્કી સમજવું જોઈએ. ગેલીઓટીએ કહ્યું “આવે મોટે વખતે અને આવી રીતના કાસિદ મને બોલાવવા આવતાં હું નાપાકું તો કેમ?” ગ્ગોરીઓએ કહ્યું “જો એમ કરો તો અમે તમારી સગવડ ખરાબર સાચવીશું અને તમને ઉપાડી જઈશું; કેવિસિઅરે એટલા માટે મારી સાથે અડધી કુંડી મજબૂત બહાદૂર ખરગંડીઅન ૧ ચોમેના આપ્યા છે; તેઓ ખારાણા આગળ ખોટી છે. તમારે જાણવું જોઈએ કે લુઈએ, જોકે ગંધેડો ખની પોતાનું તાજ અમારા કબજામાં આપ્યું તોપણ મેં અને મારા દાસ્ત ખરગંડીના ઠાકોરે તે લઈ લીધું નથી, પણ માત્ર કાનસ લગાડી થોડુંક છોલી નાખ્યું છે; અને જોકે તેનું કદ ઘટીને તારાટપકી જેવડું થઈ રહ્યું છે તોપણ હજી તે ચોખ્ખું સોનું છે. સ્પષ્ટ રીતે બોલું તો તેના પોતાના લોકોપર-તેમાં તમારો સમાવેશ થાય છે-તે હજી સર્વોપરી છે અને પેરોનના કિલ્લા માહેલા જુના દીવાનખાનાના એ મહા ધર્મિ રાજા છે અને ત્યાં તમે તામેદાર પ્રજા તરીકે તરતજ જવાને બંધાયલા છે.” માર્શિઅસ ગેલીઓટીએ જોયું કે છટકી જવું તો મુશ્કેલ છે તેથી લીગ્ગોરીઓ સાથે ચાલી બોલ્યો “સાહેબ હું તમારી સાથે આવું છું.” “હા સાહેબ એ તમે ડીક કરો છો, કારણ કે જેમ પીજરામાં રાખેલા કોઈ વૃક્ષ જુએ મરતા સિંહને તેના ખજખજ થઈ ગયેલા જડખાને કસરત આપવા માણસો અવાર નવાર એકાદ વાજરડી ધીમે ધીમે આવવા સારું અંદર ઘાંચી દે છે તેવી રીતની વર્તણૂક અમે અમારા સગા પ્રત્યે રાખીએ છઈએ.”

“શું તારા કહેવાને એવો હેતુ છે કે મારા શરીરને ઇજા પહોંચાડવા બાદશાહ ધારે છે?” “નહીં, એ વાત તો મારા કરતાં તમે વધારે અટકળી શકો; કેમકે રાત્રિ વાદળવાળી છે તોપણ મારી ખાત્રી છે કે તમે ધુમસની આરપાર તારાઓ જોઈ શકો છો. હું એ બાબત વિષે કાંઈપણ નથી જાણતો, બાકી મારી મા મને હમેશા શિખામાણ આપતી કે ઉદરીઆમાં

પકડાયેલા ખુદા ડિંદરની નજીક જતાં સંભાળ રાખવી કેમકે તે વખતે કરડવાને જેવો એ તત્પર રહેછે તેવો કોઈ વખતે રહેતો નથી.”

નન્નુમીએ વધારે સવાલો પુછ્યા નહીં. અને લીજ્જોરીઓ જ્યાંસુધી ફિલસુફને ખેંચેનતા કિલ્લાના દરવાજા આગળ પહેરેગારને હવાલે નહીં કર્યો ત્યાંસુધી મરખરાઓની રીતિ મુજબ કઠોર અને મૂર્ખાઈ ભરેલા વચનો મિશ્રકરી પોતાનું જંગલી ભાષણ સપાટા બધું ચલાવતોજ ગયો. ત્યાંથી એક ચોકીબાન પાસેથી થઈને બીજા ચોકીબાન આગળ એવી રીતે આખરે તેને હર્બેટના ટાવરની આંદર દાખલ કરવામાં આવ્યો. મરખરાએ જે માર્શિઅસ ગેલીઓટીને ઇશારા કર્યા હતા તે કાંઈ તેણે વ્યર્થ જવા દીધા નહીં. અને ટ્રિસ્ટેનના દખાવ અને તેની રીતભાત ઉપરથી એ બાબતને ટેકો મળતો હોય એવું કાંઈક એને નાણાવું. ટ્રિસ્ટેન જે ઢળથી તેને બોલાવ્યો અને બાદશાહના સુવાના ઓરડા માં દાખલ કર્યો તે કાંઈક હાનિચિંતક, ક્રોધદર્શક, અને અશુભસૂચક હતી. તે આકાશી પદાર્થોના પાણ બારીક અવલોકન કરનારો હોવાથી કપ્પી અને દારકું તેની નજર ચુકાવી શક્યા નહીં; અને તે વખતે દારકું હિલતું હતું તેથી તેણે અનુમાન કર્યું કે કોઈ ક તે ગોઠવવામાં રોકાયેલો હતો અને મારા આચિંતા આવવાથી તે થંભી રહ્યોછે. એ બધું એણે જોયું અને માથે ચઢી આવેલા ભયમાંથી છટકી જવા યુક્તિ સોચવા લાગ્યો, અને નિર્ણય કર્યો કે જે મારી કળા કામ નાલાગી તો, ગમે તે હુમલો કરવા આવે તેની સામે છેક સુધી બચાવ કરવો. આવી રીતે નિર્ણય કરી અને પોતાના નિશ્ચયને અનુકૂળ આવે એવો દખાવ અને તેવી ચાલ ધારણ કરી, માર્શિઅસ, લુન આગળ હાજર થયો. પોતાની ભવિષ્ય વાણી નિષ્કળ થઈ તેથી જરાપણ શરમાયા વગર અને રાજાનો ક્રોધ અને તેનાથી જે પરિણામ થવાનો સંભવ હતો તેથી ડરી ન જતાં પૂર્વ તરફના લોકોના રેવાજ પ્રમાણે બહુ નમી ને સલામ કરી ગેલીઓટી બોલ્યો “દરેક શુભ ગ્રહ આપ ખુદાવંદને અનુકૂળ થાઓ અને દરેક અશુભ નક્ષત્રની અસર મારા રાજકીય સ્વામીથી વેગળી રહો.”

બાદશાહ બોલ્યો “હું ધારું છું કે આ ઓરડાની આસપાસ નજર કર્યાથી અને તે કિચે સ્થળેછે અને તેના ઉપર કેવી રીતના ચોકી પહેરાછે તેના વિચાર કર્યાથી મારા અનુકૂળ સિતારાઓ બેવચની ઈર્ષાછે અને દરેક અશુભ સંયોગે મારી સાથે બની શકે એટલી ખરાબી કરીછે, એ વાત તમારી અકલમાં ઉતરશે ! માર્શિઅસ ગેલીઓટી, કેવી કેવી ખાત્રી આપી તું આ ઠેકાણે મને લલચાવી લાવ્યો તે યાદ કરી મને એક કેદી તરીકે અહીં જોઈને તું શરમાતો પાણ નથી ?” “મારા રાજકીય સ્વામી તને શરમ થતી નથી ? શાસ્ત્રમાં તું એટલો આગળ પડ્યોછે, તારી સમજ શક્તિ આવી તીવ્ર, તારો કદી બધું ન પડે એવો ઉદ્યોગ તેમ છતાં જેમ એક કાગડો હથિયારના સેહેજ ખડખડાટથી નાસી જાય તેમ તું દૈવની પેલેલીજ ધમકીથી પાછી પાની કરેછે ? જે ભેદાથી માનવી, વિકારો, આફતો, વેદનાઓ અને જીંદગી

ના બળાપાથી ઊંચેપદ ચઢી શકે તેવા ભેદમાં તું ભાગ લેવા માંગે છે અને વળી સંકટના પહેલા દબાણથી પાછો હટે છે, અને જે માન ભરેલા ઈનામ માટે ઉમેદવાર થઈ બહાર પડ્યો છે, તેના માર્ગથી કોઈ બીધેલા શરત રમનારની માફક છાયા જેવા અને અવસ્તુ માઠા બનાવથી ડરી જાય છે ?”

“છાયાજેવા અને અવસ્તુ ! તું કેવો નિર્લજ્જ ! શું આ બંદીખાતું અવસ્તુ છે ? શું મારા ધિક્કાર પામેલા દુશ્મન બરગંડીના ચોકીખાનોના હથિયાર, જેના ખાણખાણાટ તે દરવાજા આગળ સાંભળ્યો હશે, તે શું બધા પડછાયાન છે ? અરે દગલખાઝ, કેદખાતું, પદબ્રથથુ, અને છંદગીનો ભય એ જ નહીંતો બીજા ખરેખરા માઠા બનાવ ક્યા છે ?”

“અજ્ઞાન, અજ્ઞાન, મારા બ્રાતા, અને વહેમ એજ માત્ર ખરેખરી આફતો છે. ખરું માનજે, જે બાદશાહો ગમે એવા બળવાન હોય પરંતુ અજ્ઞાન અને વેહેમની અંદર જે ડૂબેલા હોય તો જે પંડિતો કેદખાનામાં પડ્યા હોય, ખરેખરી સાંકળોથી દબાયેલા હોય, તેના કરતી આજી સ્વતંત્ર છે. આ સાચા સુખનો તમને રસ્તો બતાવવો એ મારો ધર્મ છે અને મારા બોધને લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરવો એ તમારો ધર્મ છે.”

બાદશાહે કઠોરપણે કહ્યું “હા ! તું જે બોધ કરતો હતો તે આવી ફિલસુફી સ્વતંત્રતાનો રસ્તો દેખાડવા માટે કે ? તે જ મને ખોસિસમાં કહ્યું હોત કે ઉદારપણે તું જે મુલક વાસ્તે વાયદા કરતો હતો તે મારા પોતાના વિકરો ઉપર શેહનશાહી બોગવવી એજ છે; અને જે ફતેહ માટે તે મને ખાત્રી આપી હતી તે ફિલસુફીના અભ્યાસમાં મારી વૃદ્ધિને લગતી છે અને હું ઇટાલીના એક રખડતા ઊંઠવેડું કરનારના જેવો ભણેલો અને ડાહ્યો થઈશ, એવું જ ત્યાંજ મને તે કહ્યું હોત તો સાચું ! ખચિત આ માનસિક શ્રેષ્ઠતા, આખા ખ્રિસ્તિ રાજ્યમાં સૌથી સરસ તાજ બોયા વગર અને પેશનના અંધારી કોટડીઓના રહેશી થયા વગર એથી હલકી કીમત આપી મેળવી શકત. જાઓ સાહેબ, એમ નહીં ધારતા કે ચોખ્ખી શિક્ષાથી તમે છટકી જશો—**ઈશ્વર આપણે માયે છે.**”

“જોકે તમારી આંખે અધિકાર આવી ગયો છે તોપણ જે પ્રતિષ્ઠા તમારા તાજમાંના સૌથી ચળકતા હીરા કરતાં વધારે ચળકતી છે અને જે જોઈ ફ્રાન્સના રાજ્યનો વંશ ખાકની સાથે મળી જઈ વિસારે પડશે તે પછી પણ યુગોના યુગ સુધી દુનિયા હરત પામશે તે પ્રતિષ્ઠા ઉપર લાગેલો કલંક નિકળી ગયો છે એવું તારી નજરમાં નહીં આવે ત્યાંસુધી હું તમને તમારું બોગવું કરી લેવા પડતો મૂકતો નથી.

“બોલ ત્યારે તારા નફ્ટપણાથી મારી ધારણાઓ કે મારો મત બદલવાનો નથી; તોપણ બાદશાહ તરીકે કદાચ શિક્ષાકેરાવ ફરીથી કરવા પામું નહીં તે માટે હું તારૂં કહેવું સાંભળ્યા વગર તને શિક્ષા કરીશ નહીં. બોલ ત્યારે સત્ય બોલવું એજ તારા હકમાં લાભકારી છે એ તારે યાદ રાખવું. હું તારાથી ઠગાયો છું, તું ધુતારો છે, તારી ઢાંગી

વિદ્યા સ્વપ્નવત છે, અને આપણી ઉપર જે ગ્રહો ચળકે છે તેઓની છાયાનું પ્રતિબિંબ નદીમાં પડવાથી તેની ગતિને બદલવા એ છાયા અશક્ત છે તેમજ એ ગ્રહોની અસર આપણા પ્રારબ્ધ ઉપર ખિલકુલ થતી નથી એવું તું કબૂલ કર.”

નનુભીએ નિર્ભયપણે જવાબ આપ્યો “પેલા સુખદાયક તેજસ્વિ પદાર્થોની છુપી અસર તું કેમ જાણી શકે? તું જાણે છે કે એ માહેલો સૌથી નિર્બળ પદાર્થ એટલે કે ચંદ્રમા, (આ આપણી કંગાળ પૃથ્વીની સૌથી નજીક છે એટલાજ માટે સૌથી નિર્બળ) તે સોમ જેવા ગરીબડાં નાળાં ઉપર સત્તા નથી ભોગવતો, પરંતુ ખુદ મહાસાગર ઉપર. જેમ ગુલામ, કોઈ સુલતાનાના માત્ર ડોકું હિલવ્યાથી હુકમ માથે ચઢાવવા ખિદમતમાં રહે છે તેવીજ રીતે, તે, ચંદ્રમાનું બિંબ નાનું મોટું થાય છે તેમ પોતાના પાણીમાં વધ ઘટ કરે છે; એ સઘળું તું સમજે છે તેવું છતાં ગ્રહોની અસર પાણી ઉપર નથી થતી એમ બોલે છે એ વિચિત્ર છે. અને હવે, લુઈ, મારી અનુભવિત વાર્તાનો જવાબ આપવાની તારી વારી આવી છે. કોઈ મુખ ઉઠાડે સામી ભરતી અને સામો પવન ભોગવ્યા વગર સુકાની, વહાણને બંદરમાં કેમ લાવતો નથી એમ સમજી તેના ઉપર ક્રોધે ભરાય તેવો તું નથી? કબૂલ કર હા, તારા સહાસનું પરિણામ ફળીભુત થશે એવું હું તને બતાવી શકું. પરંતુ ત્યાં તને આણવો એતો માત્ર ઈશ્વરને હાથ છે; અને કદી તેના માર્ગ ખડખડો અને જખમ ભરેલો હોય તો તેને લીસો કરવો અથવા વધારે સલામતી ભરેલો કરવો એ શું મારા હાથમાં છે? હજીતો ગઈ કાલેજ તું કહેતો હતો કે પ્રારબ્ધની ગતિ બહુવાર આપણી ધારણાને વિરુદ્ધ જઈ આપણા લાભમાં ઉતરે છે; એ તારી ખુદ્દિ ક્યાં ગઈ?” બાદશાહે ઉતાવળે “કહ્યું તારા બોલવા ઉપરથી તારું અમુક જુઠાણું મને યાદ આવે છે. તે ભવિષ્ય વાણી કહી કે પેલો સ્કાટ મારી આખર અને મારા લાભ અર્થે પોતાનું સહાસ ફોટોહમંદીથી બચાવશે; અને તું જાણે છે કે તેનું પરિણામ એવું થયું છે જ્યાં એ બાબતના પરિણામથી ખરગંડીના ગાંડા ગોધાના ઉસ્કેરાયલા મગજ ઉપર એવી અસર થઈ છે કે મને જે હાણી થઈ છે તેવી હાણી બીજા કશાથી થઈ શકે નહીં. તારું કહેવું સ્પષ્ટ રીતે અસત્ય છે. એ બાબત વિષે તું અખાડા કરી શકે નહીં અને બેવકુફની માફક નદી વહી જશે એવી આશાએ સંતોષ પકડી કિનારા ઉપર વાટ જોઈ ઉભો રહેવા તું મને જે કહે છે તે વાત એ બાબતમાં તું લાવી શકે નહીં આ કોકાણે તારા ધંધામાં તે ભૂલથીપ ખાધી જે ભવિષ્ય વાણી પાધરી રીતે જુઠી કરી તેવી એક અમુક ભવિષ્યવાણી કહ્યાથી તે તારી નખજાઈ બતાવી છે. નનુભીએ હિંમતથી જવાબ આપ્યો “એ તદ્દન નક્કી અને ખરી ઠરશે એ ભવિષ્ય વાણી સત્ય ઠરશે તેના કરતાં જ્ઞાનનો અજ્ઞાન ઉપર વિશેષ જય હું ઈચ્છતો નથી. મેં તને કહ્યું હતું કે કોઈ પણ માન ભરેલા કામમાં એ વફાદાર નિવડશે, અને શું તે તેવો નથી નિવડ્યો? મેં તને કહ્યું હતું કે કોઈ કુબ્ધ સાહસ કર્મમાં મદદ કરવા તે અચકાશે, શું તે એવો નથી નિવડ્યો? જો તમને શક રહેતો હોય તો

જઈને પૂછે બોહીમીઅન હીરાદીન મગરેબીનને.” (આ ઠેકાણે બાદશાહ લજ્જન અને ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયો.) મેં તને કહ્યું હતું કે જે વખતે એ નિકળ્યો તે વખતના ગ્રહોના સંચોગથી એના શરીરને જોખમ થવાનું છે, અને શું તેના માર્ગે જોખમથી ધરાયલો ન હોતો ? મેં તને કહ્યું હતું કે એ સંચોગ, મોકલનારને લાભ સૂચવે છે—અને તે લાભ તને થોડા વખતમાં થશે.”

“થોડા વખતમાં થશે ! શું ફજેતી અને ક્રેદખાનારૂંપી એનું પરિણામ નિપજ ચુક્યું નથી ?” “ નહીં, પરિણામ હજી પાછળ છે. એ કાસિદ પોતાનું કામ બજાવવામાં જે વર્તણૂક ચલાવી છે તેથી તને જે લાભ પ્રાપ્ત થયેલો છે તે તું તારે મોઢે થોડા વખતમાં કબુલ કરશે.”

“ એતો અવધી થઈ. સારી નફ્ટાઈની એતો અવધી થઈ ઠગબાઝી ચલાવી સામું અપમાન કરે છે ! પાણુ નિકળ; એમ નહીં ધારતો કે મારું તે ખુશ કર્યું છે તેનું વેર તાર ઉપર લેવાશે, ઇશ્વર આપણે માથે છે. ગેલિયોટી જવા લાગ્યો. લુઈએ કહ્યું “ સખુર, તારી ઠગાઈ તું હિમ્મતથી છેવટ સુધી ચલાવી દે છે; હજી એક સવાલનો જવાબ તું કેવો દે છે તે હું સાંભળવા માગુ છું. અને તું બોલે તે પહેલાં વિચાર કરજે—તારી ઢોંગી કળાથી તારું પોતાનું મોત કિયે દહાડે થવાનું છે તે તું નિશ્ચય કરી શકે છે ? ” “ બીજા એક જાણના મૃત્યુનો સંબંધ લાવીનેજ હું કહી શકું.”

“ હું તારો જવાબ સમજતો નથી ” “ હે રાજન, જાણ ત્યારે મારા પોતાના મૃત્યુ વિષે હું માત્ર એટલુંજ નક્કી કહી શકું છું કે આપના મૃત્યુની ખરાબર ચોવીશ કલાક પહેલાં થશે.”

લુઈના ચેહરાનો રંગ ફરીથી બદલી ગયો અને તે બોલ્યો “ ખરે તું એમ કહે છે ? સખુર—સખુર— જઈશ નહીં—પલવાર થોભ—મારું મૃત્યુ તારા મૃત્યુની પછી એટલું જલદી થશે એમ તે કહ્યું ? ” ગેલિયોટીએ ફરી દ્રઢતાથી કહ્યું “ ચોવીશ કલાકની અંદર. પેલા ચળકતા અને ગુપ્ત ગ્રહો, જેઓ જીવ નહીં છતે, દરેક, પોતાની ગતિ ઉપરથી વાણીઓ ચરે છે તેમાં જે સત્ય ભવિષ્યવાણીનું એક અંશ માત્ર હોય તો એ વખતમાં આપનું મૃત્યુ થવાનું. આપ સુખચેનથી આરામ કરો એમ ઇચ્છી હું જાણું છું.”

“ સખુર, સખુર, જઈશ નહીં ” એમ કહી તેનો હાથ ધરી ખારણામાંથી લઈ ચાલ્યો. “ માર્શિઅસ, ગેલિયોટી, હું તારી સાથે માયાળુ સ્વામી તરીકે વર્ત્યું છું, તને પૈસાદાર કર્યો છે. તને મારો દાસ્ત કર્યો—મારો સોબતી, મારો શિક્ષક કર્યો છે; મારી આગળ ખુલી રીતે કહી દે. હું તને વિનંતી કરું છું. શું ખરેખર આ તારી વિદ્યામાં કંઈ છે ? શું આ સ્કાટને સોંપાયલું કામ મને ખરેખર લાભકારી થશે અને શું આપણી જીંદગીના માપ વચ્ચે આવો નિકટ સંબંધ છે ? કબુલ કર, મારા ભણા માર્શિઅસ, તું તો તારા ધંધાની યુક્તિને અનુસરીને બોલે છે. હું તને આજીજી કરું છું કે કબુલ કર, અને તેમ કીધાથી તારી ઉપર મારી જરાએ ઇતરાજ

થવાની નથી. મારી સ્થિતિમાં આવેલા માણસ આગળ સત્ય બોલવું, રાજાઓના રાજ્યોની કીમત સરખું છે, અને મારા સૌથી પ્રિય માર્શિઅસ, આ અમુલ્ય હીરાની આશા હું તારી પાસેથી રાખું છું.” “અને તે મેં આપની સમક્ષ ધર્યો છે, જો કે તેમ કરતાં આપ ક્રોધના આવેશમાં આવી મારા ઉપર તરાપ મારી મને ચીરી નાખો તેવું છતાં એ જોખમમાં હું ઉતર્યો છું.”

લુઈએ નરમ થઈ જવાખ દીધા “ગેલિયોટી કોણ હું? અફસોસ તું મારી સ્થિતિ ભુલી જાય છે, શું હું બંદીવાન નથી, અને શું મારે ધીરજ પકડવી ન જોઈએ? કેમકે જો હું ગુસ્સો કરું તો તેથી માફ માત્ર અસમર્થપણું દખાઈ આવે; ત્યારે તું ખરેખર મને કહી દે. શું તે મને છેતર્યો નથી? અથવા શું તારી વિદ્યા સાચી છે અને તે તું ખરી રીતે જાહેર કરે છે?” “હું જવાખ આપણું તેને માટે હું આપની માફી ચાહું છું કે માત્ર વખત, વખત, અને પરિણામ આપનો સદેહ દૂર કરશે. મેં જે આપને ખરેખર કહ્યું છે તે વિષે ફરી ફરી આપને ખાત્રી આપું એ બાબત, જે વિશ્વાસની પદ્ધતિ નામાંકિત જય મેળવનાર હંગેરીના ‘મેથ્યુસ કારવીનસ’ ના મંત્રમંડળમાં બોગવી છે, એટલું જ નહીં પણ ખુદ શહેનશાહના મંત્રગૃહમાં જે બરોસા લાયક ઓઘો મેં ધરાવ્યો છે, તેને અજાનવી છે. જો માફ કહ્યું આપ માન્ય ન કરતા હો તો હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે તે જોવા ખોટી રહો. જીવાન સ્કાટ વિષે જે મેં ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું છે તે એકાદ બે દિવસની સખુરીથી સાચું છે કે ખોટું છે તે જણાઈ આવશે. જો આપને પેલા કિવન્ટીન ડરવાર્ડની ધીટ વર્તણૂકથી લાભ ન થાય, અને તેપણુ ઘણો અગત્યનો, તો હું રિખાઈ રિખાઈ, અને મારા સાંધે સાંધા તુટીને જીવ થાય એવી રીતે કબૂત પામી મરવાને તૈયાર છું. પણ આવી રીતે મહાકબૂત પામી હું જો મરું તો આપને ચોગ્ય છે કે આપે દાષશ્રવણગુરુ ખોળી કાઢવો, કારણ કે જે પળે હું છેલ્લો હમ લઈશ તે પળ પછી આપને દાષ કબુલ કરવ અને પશ્ચાતાપ કરવા માટે માત્ર ચોવીશ કલાક રહશે.” લુઈ ગેલિયોટીને ખારણા તરફ લઈ ગયો તે વખતે તેના ઝભો ધરી રાખ્યો હતો અને ખારણું ઉઘાડી મોટે અવાજે બોલ્યો “એ વિષે કાલે આપણે વધારે વાતચિત કરીશું. મારા વિદ્વાન પિતા **સમાધાનીથી જાઓ—સમાધાનીથી જાઓ.**”

આ બોલો તે ત્રણ વખત ફરી ફરી બોલ્યો તેવું છતાં તેને ધાસ્તી લાગી કે રખે કોટવાલ મારી મતલબ સમજવામાં ચુક કરે તેથી નજીબીને તે દીવાનખાનામાં લઈ સાથે ચાલ્યો; જાણે તેને ધાસ્તી લાગી હોય કે રખે મારી પાસેથી છીનવી લઈ મારી નજર આગળ તેને મારી નાખવામાં આવે તેવી રીતે તેના ઝભો મજબુત ધરી રાખ્યો. **સમાધાનીથી જાઓ** એ માયાળુ વચન તે ફરી ફરી બોલ્યો એટલું જ નહીં પણ કોટવાલને ખાનગી સંકેત કરી કે નજીબી ઉપર કોઈ પણ રીતની હાથચાલાકી કરવાનો વિચાર પડતો મુકવો અને તે પછી તેણે તેના ઝભોને મુકી દીધો. આવી રીતે

માથે ચઢી આવેલા મહા ભયમાંથી કોઈ ખાનગી ખાતમી હાથ ચઢ્યાથી અને તેની સાથે હિંમત અને સમયસૂચકતા વડે ગેલિયોટી ખચી ગયો; અને આવી રીતે તે જમાનાના બાદશાહોમાં સૌથી શાણો અને ડસીલો રાજા હુઈ, સ્વાર્થી સ્વભાવ ઉપર વેહેમની અસર થયાથી અને તેનું મન ઘણાં ઘણાં કીધેલાં પાપ કર્મથી ભરપૂર હોવાથી માત્રના ભય ખાસ રીતે તેને ભયાનક લાગતો તેથી પોતાને કીના લેતાં લેતાં રહી ગયો. પરંતુ પોતાનું ધારેલું વેર મુકી જવાની ફરજ પડ્યાથી તેને ભારે દરદ લાગ્યું; તેના જે ચેલકાઓને ફાંસીનું કામ સોંપાયું હતું તે ચેલકાઓને પણ નાસીપાસી ઉપજી. એ ખાખત વિષે માત્ર લીખેલાકે બેદરકાર હતો; અને જેવી તેને ઉલટી રીતની આજ્ઞા આપવામાં આવી તેવાજ તે જે દરવાજે ચોકી ભરતો હતો તે મુકી દઈ થોડી મિનિટમાં ભર ઊંઘમ પડ્યો. બાદશાહ પોતાના શયનગૃહમાં આરામ કરવા ગયો તે પછી જે વખતે કોટવાલ પોતાના માણસો સાથે દીવાનખાનામાં સુવા ગયો, તે વખતે નજીમીના સુંદર ઘાટને તે તાકી તાકી જોતોજ રહ્યો; જેવી રીતે એક જખરા કુતરાના જડખામાંથી ખખરચી માંસનો કટકો પાછો ખુચી લે તે વખતે જેવી તેની નજર હોય તેવી રીતની એની નજર હતી અને તેના નોકરો પોતાના ખાસ મત ટુંકા ટુંકા વાક્યો વડે એક ખીજને દર્શાવતા ગયા. દ્રાઈએસચેલિસે લકિત ભાવનું ડોળ ઘાલી પોતાના સાથી પેટીએનડરને કાનમાં કહેવા લાગ્યો “ગરીબ ખીચારા અંધ થયેલા નજીમીએ શુભકારી સેન્ટ ફ્રાન્સિસના દારકાથી મરણ પામી પોતાના કેટલાક નીચ જાદુકર્મને માટે પશ્ચાતાપ કરવાની આ ઉત્તમ તક ખોઈ દીધી. ખરેખર મેં ધારી રાખ્યું હતું કે એના દુઃખી શરીરમાંથી દુબી શેતાનને હાંકી કાઢાડવા તેની ગરદનની આસપાસ સુખદાયક ફાંસો મુકવો.” પેટીએનડર બોલ્યો “અને મેં આઠ માણ ખોજથી ત્રેવડું વળેલું દારકું કેવી રીતે ખેંચાયછે તે જાણવાને આવો સરસ અવસર ખોચો મારા ધંધાના તે એક કીર્તિવંત પ્રયોગ થઈ પડ્યો હોત; અને તે ખુશમિઝાજી લડ ખુલે કેવા એનથી મરણ પામત !” આવી રીતે તેઓ કાનમાં વાતચિત ચલાવતા હતા તે વખતે માર્શિઅસે જે સગડીની આસપાસ આખું મંડળ બેઠું હતું તેની સામી ખાજીનો રસ્તો લીધો અને તેઓની તરફ વહેમની નજરથી તિરકસ જેવા લાગ્યો. પ્રથમ તેણે પોતાનો હાથ પોતાના પોશાકની અંદર નાખ્યો અને સંતોષપૂર્વક જોયું કે બેવડી ધારવાળું એક તેજ ખંજરનો હાથો સગવડથી તે કાઢી શકે તેમ રાખેલો હતો. અમે આગળ કહી ગયા તેમ જોકે તે જરા ડોંગો હતો તોપણ ખજવાન તાલીમખાજ અને હથિયાર વાપરવામાં હુશિયાર અને ચાલાક હતો. આવી રીતે જ્યારે તેને ધીરજ થઈ કે જે હથિયાર ઉપર આધાર રાખી શકે તે તૈયારછે ત્યારે પોતાના છાતીએથી ગ્રીક અક્ષરે લખેલો અને તેના ઉપર ગુપ્ત નિશાનીઓ કરેલી એવી રીતનો ચર્મપત્રનો એક કટકો કાઢ્યો અને તે સગડીમાં લાકડાં એકઠાં મુકી ભડકો કર્યો. આથી કરીને જે સઘળા આસપાસ બેઠા હતા અથવા લાંબા થઈ પડ્યા હતા તે સઘળાની

શિકલ તે જોઈ શક્યા. સ્કાટિશ સિપાહી ભર ઊંઘમાં જરાપણ હાલ્યા ચાલ્યા નગર જાણે પીતળનું પૂતળું હોય, આલિવરના ફિક્કો અને ચિંતાતુર ચેહેરા એક વખતે ઊંઘને દખાવ ધારણ કરતો અને બીજે વખતે જાણે કાંઈ ભીતરમાં વેદના થતી હોય અથવાતે જાણે કોઈ દૂરના અવાજથી જાગૃત થયો હોય તેવી રીતે પોતાની આંખો ઉઘાડતો અને માથું ઉતાવળે ઊંચું કરતો; કોટવાલના અસંતોષી જંગલી અને ૧ બુલડોગ જેવો દખાવ એવી રીતનો હતો કે જાણે મરજીમાં નિષ્ફળ થયો હોય, અડધો ધરાયલો હોય અને હજી શિકાર કરવાને આતુર હોય. પછવાડેની જમીન ટ્રાન્સએલિસના ભયંકર અને ઢોંગી ચેહેરાથી રોકાયેલી હતી; જાણે મનમાં ભક્તિ કરતો હોય તેવી રીતે તેની આંખો ઊંચે આકાશ તરફ હતી અને મસ્ખરો પેટીએનરૂં પથારીએ ગયો તે પેઢેલાં પોતાના સાથી ના આખા કાઠી પોતાને ગમત આપતો હતો. આ નીચ અને કમજાત માણસોની શિકલ વચ્ચે નજીમીના દખાવાવાળો દખાવ, તેનું કદાવર કદ, અને ત્વદનની કાંતી મુકાબલાથી ખડુ વધારે દખાતી હતી. જાણે કોઈ અસલી પુર્વ તરફનો ફિલમુક લુટારાઓના રહેઠાણમાં કેદ પકડાયો હોય અને પોતાનું સ્વતંત્રપણું મેળવવા કોઈ છનને મદદ બોલાવતો હોય એવી રીતનો તે દખાતો હતો.

આવી રીતે પેશનના કિલ્લામાં આવેલા કાઉન્ટ હરબર્ટના ટાવરમાં રાત્રિ ગુજરી ગઈ. જ્યારે ખામદાદની પેઢેલી રોશની તે અસલી ગોથિક કોટડીમાં દાખલ થઈ તે વખતે ખાદશાહે આલિવરને પોતાની રૂબરૂ તેડાવ્યો. ખાદશાહ તે વખતે રાત્રિપોશાક પેહેરી બેઠો હતો અને એક રાતની ચિંતાથી તેના ચેહેરાપર જે ફરફાર થયો હતો તે જોઈ તેણે પોતાની અજાણી દખાડી. એ ખાખત વિષે તે કાંઈક ચિંતા પણ દખાડત, પણ એટલામાં ખાદશાહ, ખરગંડીના દરબારમાં દાસ્તો મેળવવા તેણે જે આગળથી પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેની જુદી જુદી રીતોએનું વર્ણન કરવા લાગ્યો અને આલિવરને હુકમ આપ્યો કે ખહાર નિકળવાની જેવી તેને પરવાનગી મળે તેવોજ તેણે એજ પરમાણે વર્તવું. મનુષ્ય કૃત્યોપર જે જે કમાનાથી અસર થાયછે તે વિષે ખાદશાહના આવા સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અને તેની બુદ્ધિના ચોખ્ખાપણાથી આ જાણવા ચોખ્ખ મસલત દરમ્યાન જેવો તે ખંધો સલાહકાર હેરત પામ્યો તેવો આગળ કોઈ વખત હેરત પામ્યો નહોતો. બે કલાક પછી આલિવરને તેના સ્વામીએ જે જે કામ સોંપ્યાં હતાં તે બજાવવા તેને પરવાનગી મળી, અને લુધએ નજીમીને તેડાવ્યો. આ માણસ ઉપર તેના ફરીથી વિશ્વાસ બેઠો હોય, એમ જણાવું હતું તેથી કરીને તેની સાથે પણ એવીજ રીતે લાંબો વખત સુધી મસલત કરી. એ મસલતના પરિણામથી જે તેણે પ્રથમ વિશ્વાસ ખતાવ્યો હતો તેના કરતાં પણ તેના વધારે વિશ્વાસ બેઠો અને તેને હિંમત આવી. તેણે લુગડાં પેહેરી લીધાં અને કેવિસિઅ

રત્ની સવારની સલામનો સ્વસ્થ મનથી અંગિકાર કર્યો. આ સ્વસ્થભાગથી તે બરગંડી-ય ન અમીર વિસ્મય પામ્યા વિના રહ્યો નહીં, વિશેષ કરીને એટલા માટે કે ઠાકોર વિષે તેણે એમ સાંભળ્યું હતું કે તેણે કેટલાક કલાકો મનની એવી સ્થિતિમાં ગુળ્મચી હતા જેથી બાદશાહની સલામતી બહુ શકભરેલી થઈ હોય એવું દખાતું હતું.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

અનિશ્ચય.

લુઈએ તો બહુ ચિંતા અને ગભરાટથી રાત્રિ ગુળ્મચી, પરંતું ઠાકોરે ગુળ્મચી રાત એથી પણ અસ્વસ્થ હતી, કારણકે આવી રીતે પોતાના વિકારોને તેણે કદી વશમાં રાખ્યા ન હતા; તેતો હમેશ પોતાના જીવસાચોને નિરકુશ સ્વતંત્રતા આપી દેતો. તે જમાનાના સ્વૈયા પ્રમાણે તેના બે મુખ્ય અને માનિતા સલાહકારો ‘ડી હમ્બર કોર્ટ’ અને કામી-નીસ તેજ શયન ગૃહમાં સુતા હતા. એમને માટે ઠાકોરના બિછાના આગળ કોચ તૈયાર રાખેલા હતા. જે વખતે તેનું મન, દિલગીરી, જીવસો, વેર લેવાની ઇચ્છા, અને તેમ વળી આબરૂને બટો ન લાગે તેની દરકારથી (જેથી લુઈના મન ઉપર તેની હાલની સ્થિતિમાં વેર ન લેવું જોઈએ એવું તેના મન તરફથી આગસારો થતો) એવું તો આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું કે જેમ એક જવાળામુખીમાંથી ફાટતી વખતે જે કાંઈ તે પહાડની અંદર અનેક રીતની વસ્તુઓ પિગળી એકરસ થઈ બળતો હોયો બનીને બહાર આવે તેવી રીતનું હતું, તે વખતે તેઓની હાજરો અતિ અગત્યની હતી. તે પોતાના કપડાં ઉતારવા નહીં આપતો અથવા તો સુવા જવાની કોઈપણ રીતની સામગ્રી નહીં કરતો આખી રાત પોતાના જીવસાચોને અતિ જોશ ભરેલા બળતાને એકપછી એક બહાર કાઢતો કોઈ વખતે એવા તોરમાં આવી જતો કે જરાપણ અટક્યા વગર એવીતો ઝપઝપ અને બરાબર સમજાય નહીં તેવી રીતે પોતાના માણસોની સાથે વાત કરતો કે તેઓ બધાને ખીક લાગતી કે રખે એનું મગજ ખસી જાય. ઘણું કરીને લીજના ધર્માધિકારીનું ખુન થયું હતું તેના માયાળુપણા વિષે અને તેના ગુણ વિષે અને તેઓ વચ્ચે અરસપરસ જે હેત વહાલ

અને વિશ્વાસના સંબંધથી જે કાર્ય થયાં હતાં તે યાદ કરતો; તે એટલી હદ સુધી કે એકની વ્યવસ્થાથી એવોતો આવેશમાં આવી જતો કે પથારીમાં ઊઘા પડતો અને હચકાં અને આસુથી (જે તે દાખી દેવા યત્ન કરતો) જાણે હમાણાં રૂંધાઈ જશે એવો દેખાતો. પછી પલંગ ઉપરથી એકદમ ચમકી ઉડતો અને જુદીજ તરેહની ને વધારે ભયંકર મનની પ્રકૃતિ દેખાડતો; ઉતાવળે, સંબંધ વગરની ધમકીઓ આચરતો અને તેથી પાણુ આજી સમજાય તેવા કીના લેવાના સમ ખાતો, પગ જમીનપર અક્ષણતો અને પોતાની ટેવ પ્રમાણે સેન્ટ જર્જ અને સેન્ટ એન્ડ્રૂ અને જેઓને તે અતિ પવિત્ર સમજતો તેઓની સાંખ પુરવા માટે વિનંતી કરતો, અને કહેતો કે ડીલામાર્ક ઉપર, લીજના લોકો ઉપર, અને એ સઘળાનું જે મૂળે તેના ઉપર હું ઘાતકીપણે વેર લઈશ. બીજી ધમકીઓ કરતાં આ છેલ્લી ધમકી ગુઢાર્થે દર્શાવેલી હતી પરંતુ દેખીતું હતું કે તે બાદશાહના સંબંધમાં હતી; અને એક વખતે તો બાદશાહનો ભાઈ હયુકઆવખરગાંડી જે લુધના કદો દુશ્મન હતો તેને બોલાવી મંગાવવા પોતાના નિશ્ચય ખતાવ્યા એટલા માટે કે આ બંધીવાન રાજાને ફરજ પાડી તેને તાજ હવાલે કરાવવા અથવા તો તેને ઘણા કીમતી હક્ક કે જગીરો અપાવવી. બીજા દિવસ અને રાત્રિ પાણુ તેવીજ રીતે વ્યવસ્થા અને ફાંટા વાળા વિચારો અથવા ખરાબર કહીએ તો જુસ્સાના ઉપરા ઉપરી આવતા ઉભરાઓમાં ગુજરી ગઈ. ઠાકોર કોઈકેજ વખતે ખાતો પીતો, લુગડાં બદલતો નહીં અને ગુસ્સાથી જાણે તદ્દન ગાંડો બની જશે એવી તેણે વર્તણૂક રાખી. રફતે રફતે વધારે શાંત પડતો ગયો અને વખતે વખત પોતાના પ્રધાનો સાથે સલાહમસલત કરતો તેમાં મનસુબા ઘણા થતા પાણુ કાંઈ નિશ્ચય થતો નહીં. કામીનીસ ખાત્રીથી લએછે કે એક વખતે હયુક આફ નારમંડીને બોલાવવા કાળે એક કાસિદ સ્વાર થઈ કુચ કરવા તૈયાર થયો હતો. જો એમ બનતતો, બીજા દાખલાઓ એવા બન્યાછે, તેથી સંભવિત હતું કે ફ્રેન્ચ બાદશાહના દિવસો કેદખાનામાંજ અંકાઈ રહત. બીજે વખતે, ચાર્લસ ક્રોધ કરતાં કરતાં જ્યારે થાકી જતો ત્યારે જેમ કોઈ કેહર કરવા મનન કરતો હોય પરંતુ પકડો નિર્ણય કરવા હજી સમર્થ ન થયો હોય તેવી રીતે સ્તબ્ધ થઈ કરડો દેખાવ કરી બેસી રહેતો; અને બેશક તેની આસપાસ જે સલાહકારો હતા તેમાંથી કોઈએ પાણુ માત્ર એક ચિણુ ગારી ચુકીહોત તો ઠાકોર કાંઈને કાંઈ કેર કરી નાખત. પરંતુ ખરગાંડીના અમીરો, બાદશાહનું અંગ પવિત્ર ગણાયછે, તે સત્તાધિશાહે, તે વાત ધ્યાનમાં રાખી તેમજ લુધ ઠાકોરને શરણે આવ્યો હતો અને તેથી જો તેણે કાંઈ કરલ તો તે વિશ્વાસઘાત કહેવાત એ વાત ધ્યાનમાં લઈ ઘણા ખરા બધા જાણુ તેને સાધારણ ઈલાજ લેવા ભલામણ કરતા; અને હમખરકોટ અને ડી કામીનીસે હિમ્મત કરી રાત્રિ વખતે તેને ગળે ઉતારવાની જે તજવીજ કરી હતી તેજ દલીલો, જ્યારે તે સવારના જરા થંડી પ્રકૃતિમાં હતો ત્યારે, કેવિસિઅર અને બીજાઓ ઠસાવવા લાગ્યા. કદાચ એમ પાણુ હોય કે બાદશાહ પ્રત્યે

તેઓ જે ઉત્કંઠા ખતાવતા હતા તેમાં કાંઈ સ્વાર્થનો ભાગ રહેલો હોય. અને કહી ગયું તેમ, ઘણાઓએ બાદશાહની સખાવત આપી હતી; બીજાઓની કુન્સમાં મિલકત અથવા તો તેને લગતા કાંઈ દાવા હતા અને તેથી તેઓ જરા એનાથી દબાયલા રહેતા; અને એતો સિદ્ધ છે કે બાદશાહ પેરોનમાં દાખલ થયો ત્યારે જે ખજાનાથી ચાર ખચચરો લાઘેલા હતા તે દરબારીઓ સાથે ભાંજગડ ચલાવતાં, ખડુ ઓછો થઈ ગયો હતો. ત્રીજે દિવસે, કાઉન્ટઆફકેમ્પોએસો, ચાર્લસને સલાહમાં પોતાના પ્રખ્યાત મદદ કરવા આવી લાગો. એટલું લુઈ વાસ્તે ભલું કે ઠાકોર જ્યારે પ્રથમના આવેશમાં હતો ત્યારે તે આવી પહોંચ્યો નહીં; તે આવ્યો કે તરતજ અમીરના સલાહકારોની રીતસર સભા ખોલાવવાનાં આવી. આવે ખારીક સમયે કેવા ઉપાયો યોજવા તેના વિચાર માટે, તે, વાર્તામાં આવેલા પેલા **મુસાફર, સાય, અને કોહલાની** વાતમાં જે મતલબ છે તે મતલબથી આ પ્રસંગે કેમ જે સે જે પોતાના અભિપ્રાય આપ્યો. પોતાના કદા વેરીને કચરી નાખવો એવી જે કોહલાએ માગુસને સલાહ આપી હતી તે વિષે ઠાકોરને યાદ દેવાવું અને કહ્યું કે એવો લગ રી રીતે આવવાનો નથી. ઠાકોરને ક્રોધના આવેશમાં વારંવાર જે વિચાર થતો હતો તે વિચારને આ દરખાસ્ત અનુસરતી હતી તેથી તેના અર્થે ચન્ડવા લગતે જે કામનામે તત્તે કહ્યું “એમ પાણુ હોય કે શાનવાદમાં જે ખૂનરેઝી થઈ તે એના જ શરૂઆતમાં થઈ હોય એમ કદાચ ન પાણુ હોય; જે ખટ્ટો તેના ઉપર મુકવાનાં આ રહે તેના કામને તે પોતાને મુક્ત કરી શકે અને તેના કાવાદાવાથી આપના તેમજ આપના સહચારીઓના મુદ્દાનાં જે કાંઈ ગડબડ થઈ હોય તેને માટે એ ખટ્ટો આપ; જે ખટ્ટો ઉપર કાંઈ જમરા દેવામાં આવે તો તેમાંથી અતિ માઠાં પાણુ ન તિનજે એ નહીં છે અને તેનાં એક પારિણામતો એ થવાની ધાસ્તી છે કે પાછળથી જે પસંદ કરાય તેના લાભ લઈ અદ્રજ લોકો **નારમંડી** અને **ગાયન** પોતાના કમળનાં હાથે અને જે ભરકર લગતો કુન્સ અને ખરગંડી વચ્ચે સંપ થયાથી મુશ્કેલીથી સમાપ્ત થઈ છે, તે કામ તથા થાય. છેલ્લે મારે કહેવું જોઈએ કે મારો કહેવાનો હેતુ એવો નથી કે લુઈને તદ્દન છોડજ મુકવે; પણ તાત્પર્ય એકે બેઉ દશ વચ્ચે વાજખી રીતે કોલકરાર થાય તેવોજ માત્ર આ પ્રસંગનો લાભ લેવો અને ભવિષ્યમાં ખરગંડીની અંદર અંદરની સમાધાનીમાં ખલલ થઈ ન શકે, અને તે પોતાનું વચન પાળે એવી રીતની કાંઈ જમીનગીરી લેવી જોઈએ. હમખરકોર્ટ, કેવિસિઅર, અને બીજાઓએ કેમ્પો એસોની સખત દરખાસ્ત વિષે પોતાની નાપસંદગી ખતાવી અને એવો વિચાર ખતાવ્યો કે જે કામ કરવાથી પશોણાગતનો ભંગ થાય ને વિશ્વાસઘાત થાય અને ખરગંડીને માથે કલંક ચોટે તેમ કર્યાથી જે ફાયદા થાય તેના કરતાં **૧ દીટીથી** વધારે લાભ પ્રાપ્ત થશે, અને તે માન ભરેલું કહેવાશે. ઠાકોર આ દલીલો સાંભળતો તે વખતે સ્થિર નજરે જમીન તરફ જોતો હતો અને તેનાં ભયાં એવાંતો ગું-

૧ રાજ્ય ક્ષત્રાઓ વચ્ચે થયેલો સુલહેનો કરાર; તદ્દનામું.

થાઈ ગયાં કે સાથે મળીને એક સમુદ્ધ થઈ રહ્યો; પણ જ્યારે ફેવિસિઅર કહેવા. લાગો હું નથી ધારતો કે શાનવાહડમાં ને મહા કેર થયો તે વિષે લુઈ જાણતો હોય, અથવા એમાં તેની શામિલગીરી હોય, ત્યારે ચાલિસે પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું અને ગુસ્સાની નજરથી પોતાના સલાહકાર તરફ જોઈ કહ્યું “ફેવિસિઅર શું તમે પણ ફ્રાન્સના મુનાનો ખાણખાણ સાંભળ્યોછે કે ? હું ધારું છું કે જોવા આનંદથી સેન્ટડેનીસનો ઘટ વાગેછે તેવીજ રીતે એ સોનું પણ મારી મંત્રસલાઓમાં ગાળી રહ્યુંછે. શું એમ કોઈ કહેવાની હિમ્મત ધરેછે કે ફ્રાન્સમાં ને બખેડા થયા તેના ઉસ્કેરનાર લુઈ નથી ?” ફેવિસિઅરે કહ્યું “મારા માયાળુ સ્વામી, મારો હાથ સોના કરતાં પોલાદથી વધારે વાકેફ છે ફ્રાન્સમાં ને બખેડા થયા તે લુઈ થકી નથી થયા એમ હું માનતો નથી બલકે એ વિચારની હું એટલો વિરૂધ્ધ છું કે થોડાજ દહાડા થયા તેની ઉપર ભર કચેરીમાં વિશ્વાસઘાતના મેં આરોપ મુક્યાહતો અને આપના નામથી એમને યુધ્ધામંત્રણ કર્યું. બેશક આ બલવાનું મૂળ કારણ એના કાવાદવાછે, પરંતુ ધર્મોપકારીને મારી નાખવા તેણે મરજી ખતાવી હોય એમ હું માનતો નથી; કેમકે એના એક કાસિદ એ કૃત્યની વિરૂધ્ધ જાહેર રીતે લાખણ કર્યું હતું એમ મેં સાંભળ્યુંછે, અને જો આપ ખુદાવંદની તેને જોવાની ઇચ્છા હોય તો હું તે માણસને હાજર કરું.”

ઠાકોર બોલ્યો “અમારી ઇચ્છા હોય ! અમે વાજખી રીતે ચાલવા ઇચ્છીએ છઈએ તે વિષે તને કાંઈ શંકાછે ! અમે જ્યારે ક્રોધના અતિ આવેશમાં હોઈએ ત્યારે પણ વાજખી અને ખરેખરો ઇનસાફ કરનાર તરીકે જાણાયલા છઈએ. અમે પોતે કેન્ચ બાદશાહની મુલાકાત લઈશું; એણેને અમને નુકસાની કરીછે તેના પોતે અમે એના ઉપર આરોપ મુકશું અને એની પાસેથી અમે કેવો બદલો માગીએ છઈએ અને કેવી વકી રાખીએ છઈએ તે અમે પોતેજ એને જાણાવશું. જો આ ખૂનના અપરાધથી તે નિર્દોષ માલમ પડ્યો તો તેના ખીજા અપરાધ માટે બદલાની ગોઠવાણ સેહેલાઈથી થઈ શકશે; પણ જો તે અપરાધી માલમ પડ્યો તો કોઈ એકાંત મઠમાં પશ્ચાતાપની છંદગી, બહુ ચોગ્ય, બલકે દયા ભરેલી શિક્ષા નથી એમ કોણ કહી શકશે ? અને એથી પણ વધારે પાંધરું અને તત્કાળનું વેર જો લેવાયતો તે ઇપકા ભરેલુંછે એમ કહેવાની કોણ હિમ્મત કરશે ? નવોરના વખતની જરા અગાઉ અમે કિલ્લામાં જઈશું ત્યાં તમારા સાક્ષીને બોલાવજો. થોડી ઘણી કલમો અમે નોંધી રાખીશું અને તે માન્ય કરવાની એને ફરજ પડશે ; જો તે એમ નહીં કરશે તો એની કમબખ્તી સમજવી. ખીજા કલમોના આધારે તપાસ ઉપર રહેશે. સલા વિસર્જન થઈછે. અને તમને જવાની રજાછે. મને માત્ર મારો પોશાક બદલવોછે. કેમકે મારા અત્યંત કૃપાળુ બાદશાહની સમક્ષ આવીરીતે જવું એ ચોગ્ય કહેવાય નહીં.” ઠાકોર આ છેલ્લા શબ્દો ભાર મુકીને અને વળમાં બોલ્યો અને પછી આરડામાંથી ઉઠીને બહાર ચાલ્યો.

હમખરકોર્ટે 'કેવિસિઅર' અને 'કામિનિસને' કહ્યું "ખાદશાહની સલામતી, અને તેથી પણ વધારે ખરાબ એકે ખરગંડીની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર, ફક્ત પાસાના એક દાવ ઉપર રહેલો છે—હી કામિનિસ તું સત્વર કિલામાં જ—કેવિસિઅર અથવા મારા કરતાં તારી છબ વધારે સફાઈદાર છે. કેવું વાદળ માથે ચઢી આવ્યું છે, તે લુઈને સમજાવજે અને પછો ખચાવ કેવી રીતનો કરવો, તે એ પોતેજ સરસ રીતે સમજી જશે. હું આશા રાખું કે આ ખાડીખાડે કોઈમાં કાંઈ વધારો થાય એવું કહેશે નહીં. ખાનગી રીતે એને કેવા પ્રકારનું કામ સોંપાયું હોય તે કાણ જાણે છે? એથીજ ભય રહે છે."

કેવિસિઅરે કહ્યું "એ જવાન, ખહાદુર દખાય છે, પરંતુ એની ઉમર કરતાં વધારો શાણો અને સાવચેત છે. મને તેણે જ કાંઈ કહ્યું તે દરમ્યાન મને એમ જણાયું કે, જે કોઈ રાજકર્તાની નોકરી બજાવતો હોય અને તેના વિષે માનની લાગણીથી જેવી રીતે બોલે તેવી રીતે તે ખાદશાહની વર્તણૂક વિષે બોલતો હતો. હું ધારું કે ઠાકોરની સમક્ષ પણ એવાજ માનથી બોલશે. હું જઈ એને દ્રાવની જવાન અમીરઝાદીને ખોળી કાઢું."

"અમીરઝાદીને? તેના વિષે તો તમે એમ કહેતા હતા કે તેણીને હું સેન્ટ પ્રિડ્ગેટની જંગમશાળામાં મુકી આવ્યો છું." હા પરંતુ ઠાકોરના હુકમથી તેણીને ખાસ તેડું મોકલી બોલાવવાની ફરજ પડી અને તેણીને પાલખીમાં ઘેસાડીને અહિયાં લાવવામાં આવી છે. કેમકે ખીજ કોઈ રીતે મુસાફરી કરવા તે અશક્ત હતી. પોતાની ફાઈ લેડી હેમીલાઈનની કેવી દશા થઈ હશે અને પોતાને માથે કેવું સંકટ આવી પડવાનું છે તેના અનિશ્ચયથી તે અત્યંત દુઃખમાં ગરકાવ થયેલી, એવી તેની હાલત હતી. પોતાના સત્તાધીશ ઠાકોરના રક્ષણમાંથી તે નિકળી ગઈ એથી જંગીરી કરાર તોડ્યાનો અપરાધ કર્યો; અને તે વિષે દુનિયામાં એના કરતાં ખીજે કોઈ વધારે કાળજી ધરાવતો નહીં હશે."

લુઈને જ્યારે ખખર મળી કે જવાન અમીરઝાદી ચાર્લસને હાથ ચઢી છે ત્યારે નેતે વધારે ખેદ થયો, કેમકે જે કાવાદાવાથી લેડી હેમીલાઈન અને તેણીને પેરોન આવવા તે કુસલાવી લાવ્યો હતો, તે વિષે ખુલાસો આપતાં, ઝમેટ મઝબીનને ફાંસી દીધાથી, જે સાક્ષી નાખૂદ થઈ હતી તે હવે પુરી પડી શકે; અને તે ખૂબ સમજતો હતો કે ખરગંડીના ઠાકોરના હક્કની અંદર તેણે જે માથું ઘાલવાનું કર્યું હતું, તેના એવી રીતનો પૂરાવો મળ્યાથી હાલની સ્થિતિનો ખરાબર લાભ લેવાનું બહાનું ચાર્લસને મળી આવશે. એ બાબતો વિષે ખહુ ચિંતા જણાવી, લુઈ, કામિનિસ આગળ વાતચિત કરવા લાગ્યો અને તેની તીવ્ર અને રાજદ્વારી કામમાં કસાયેલી બુદ્ધિ, કેવિસિઅરની લડાયક, જંગલી અને કઠોર રીતિ અથવા તો હમખરકોર્ટનો કરડો સ્વભાવ, એ બે હુ કરતાં, રાજને વધારે અનુકૂળ લાગી. તેણે પોતાના બવિચ્છ ઇતિહાસ કર્તાને કહ્યું "મારા ભલા મિત્ર કામિનિસ, રાજની મંત્ર

સભામાં આ લોખંડના હાથવાળા લશ્કરી માણસોએ દાખલ થવું ન જોઈએ પણ જે કંઠાણે બાલા અને સોટા રહે તેની સાથે તે કોટડીમાં તેઓને પણ રહેવું જોઈએ. અરેબર, તેઓના હાથ આપણા ઉપયોગ વાસ્તે ખર્ચેલા છે પણ જે બાદશાહ તેઓના માથાનો ઉપયોગ, પોતાના દુશ્મનોની તલવારો અને સોટાઓ ઝીલવાની ટક્કરના કરતાં વધારે સારા કામમાં આણે, તે પેલા ખેવકુદ જેવા ગણાય જોણે પોતાની પ્રેમદાને જવાહીરની ગણેમાળાને બદલે કુતરાના ગળામાં પહેરવાની દારી બેઠે આપી. તારા જેવા સાથે, ફિલિપ-જેની આંખોમાં અપળતા પ્રકાશે છે, અને જેને તેજ નજર બક્ષેલી છે, જે વડે વેહેવારની બહારની સપાટી કરતાં તેઓ વધારે જોઈ શકે છે- તારા જેવાઓની સાથે બાદશાહોએ મંત્રમંડળીમાં મસલહત કરવી જોઈએ. એટલું જ નહીં પણ, પોતાના મનની ગુપ્ત વાતો, તેઓની આગળજ કહેવી જોઈએ. ડી કેવિસિઅર તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો હતો. તોપણ યુરપના સૌથી અકલમંદ બાદશાહની પ્રસંશાથી કુદરતી રીતે ખુશ થયા વિના રહ્યા નહીં. તે એટલો હરખાચો કે પોતાનો હરખ લુઇથી છાના રાખી શક્યો નહીં, અને તે રાજ્યએ જાણી લીધું કે મારા બોલવાની કાંઈક અસર તેના ઉપર થઈ છે.

તે બોલવા લાગ્યો “મને એવો એક ચાકર મળ્યો હોત કિંવા એવો ચાકર પ્રાપ્ત કરવા હું ચોગ્ય થયો હોત તો કેવું સારું ! તો આવી માઠી દશામાં આવી ન પડત; એમ છતાં પણ જે આવા એક અનુભવી કારભારીની સેવા મેળવવાના સાધનો દખતો હોયિતો આ સ્થિતિમાં પણ ઝાઝો દિલગીર થાઈ નહીં. ડી કામિનિસે કહ્યું “મારામાં જેવી તેવી બુદ્ધિ છે તે સઘળી મારા મહા ધર્મિ ખ્રિસ્તી બાદશાહ આગળ મોજૂદ છે, અને હમેશાં હકદાર સ્વામી ખરગંડીના ઠાકોર ચાર્લસ તરફ મારી રાજ્યભક્તિ જળવાઈ રહેતી હોય તે હૃદયુધી. લુઇએ અસરકારક રીતે કહ્યું “શું એવો છું કે તને તે વફાદારીમાં હરકત કરી ખોટો રસ્તો ચઢાવું ? અફસોસ ! શું મેં મારા એક તાબેદાર ઉપર હૃદયી ઉપરાંત ભરેસો રાખી પોતાને ભયમાં નથી નાખ્યો ? જાગીર સંબંધી કરારથી નિપજતા હકક ખરા ભાવથી માન્ય કરવામાં આવે એવું ઇચ્છવાને મારા કરતાં બીજા કોને વધારે કારણ છે ? અને મારી સલામતીના આધાર તેટલા ઉપરજ રહેલા છે. નહીં, ફિલિપ ડી કામીનીસ તમે ખરગંડીના ચાર્લસનીજ નોકરી કર્યા કરો, અને ફ્રાન્સના લુઇની સાથે સારી રીતની સમજુતી કરી આપણે તેથીજ એમની સેવા સૌથી સગસ બજાવી એમ કહેવાશે. એમ કર્યાથી તમે બેહુની સેવા બજાવશો અને તેમાંથી એકતો તમારો આભારી રહેશે. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે દરબારમાં તમારો પગાર બાજને મુખ્ય તાલીમ આપનારના જેટલો લાગ્યેજ છે. આવી રીતે યુરપના સૌથી બુદ્ધિશાળી સલાહ કારની અને બીજાગમ એક નિર્માલ્ય માણસ, જે સમડીઓનું પોષણ અને દવાદાર કરે

તેની સેવા એકજ ભાવે અપેછે અથવા બરાબર કહીએ તો બીજા કરતાં પહેલાની ઉતરતી પદવી ગણવામાં આવેછે. ક્રાન્સની ભૂમિ પુષ્કળછે અને તેના રાજા પાસે બહુ દ્રવ્યછે. ત્યારે મારા મિત્ર આ હીણું લગાડનાર એ સમાનતાને સરખી કરવા દો; અને તેમ કરવા નાં સાધન કાંઈ દૂર નથી તે વાજરવાની અને રસ્તો આપો. એમ કહી બાદશાહે પૈસાની એક વજનદાર કોથળી કાઢી. પણ તે જમાનાના બીજા ઘણાખરા હજુરીયાના જેવો હી કામીનીસ લાલચુ ન હતો તેથી તેણે તે લેવાની ના પાડી, અને કહ્યું “ મારા પોતાના સ્વામીના ઔદાર્યથી હું પૂર્ણ સંતોષ પામ્યો છું, અને હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે તમે જે મને બક્ષીસ આપો છો તે કબૂલ રાખ્યાથી તમારી સેવા બળવવાની જે મારી ઇચ્છા છે તેમાં કાંઈ વધારો થવાનો નથી.”

બાદશાહ બોલી ઉઠ્યો, “ કેવો વિચિત્ર માણસ ! શક્તિવાન અને વળી રૂશવત ન લે તેવા આ જમાનાના એક પુરા કારભારીને મને કોટી કરવા દો. સુંદર સોના કરતાં બુદ્ધિ વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે; અને ફિલિપ તું ખાત્રી રાખજે કે આ બારીક ટાંકણેજ કારભારી-ઓએ મારી બક્ષીસો માન્ય કરી છે તેઓની ભાકુતી મદદ કરતાં તારા માયાળુપણા ઉપર મને વધારે વિશ્વાસ છે. હું જાણું છું કે પ્રારબ્ધે અથવા સ્પષ્ટ બોલું તો મારી પોતાની મૂર્ખાઈએ તારા સ્વામીને જે તક આપી છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરવા તમે સલાહ આપશો નહીં.” “ નહીં ખોટો ઉપયોગ કરવા નહીં; પરંતુ બેશક તેનો ખરો ઉપયોગ કરવા.”

“કેવી રીતે અને કેટલે દરજ્જે, ? કંઈપણ બદલો આપ્યા વગર છટકી જવાની હું વકી રાખું એવો મૂર્ખ તો નથી; પણ તે વાજખી હોવો જોઈએ—વાજખીપણું સાંભળવા હું પેરોનમાં તત્પર છું તેવોજ પારિસમાં અથવા પ્લેસિસમાં પણ હતો.” “ માફ કરજો ખુદાવંદ, મારે કહેવું પડે છે કે પારિસ કે પ્લેસિસમાં વાજખીપણું એવા ધીમા અને નરમ આવાજથી બોલાતું હતું કે આપ ખુદાવંદને કાને પહોંચવા હમેશા ફતેહમંદ થતું નહીં; પરંતુ પેરોનમાં અવશ્યતાનો પડઘમ જેવો આવાજ તે ધારણ કરે છે અને તેથી તેનો નાદ સત્તાવાર હુકમના જેવો થઈ પડ્યો છે”

“કામિનિસ તમે તો અલંકાર વાપરો છો; અને હું તે સમજવાને વાસ્તે સુસ્ત અને જડ બુદ્ધિનો છું. મેહરબાની કરીને તમારા અલંકાર પડતા મુકો અને સાદાઈ પર આવી જાઓ. ઠાકોર મારી પાસેથી કેવી રીતની વકી રાખે છે. ?”

“મારા સ્વામી તરફથી કાંઈ દરખાસ્ત હું લાવ્યો નથી; ઠાકોર પોતાની મરજી આપને પોતેજ સમજાવશે. પરંતુ દરખાસ્ત તરીકે કેટલીક બાબતો મને સૂઝે છે તેને માટે જ આપે તૈયાર થઈ રહેવું. દાખલા તરીકે સોમ નદી ઉપર આવેલા આ શહેરો ઉપરથ

આપને દાવો ઉડાવવો પડશે. “એતો મેં આગળથી ધારી રાખ્યું હતું.” લીજના રહેવાસીઓ અને વિલિયમ ડી લામાર્ક સાથે આપને કાંઈ સંબંધ નથી એવું આપને જાહેર કરવું પડશે. “શીતાન અને રાઝખ સાથે મારે સંબંધ નથી તે કહેવાને જેવો હું તત્પર છું તેવોજ તત્પર એ બાબત કબુલ કરવામાં હું છું.” “હવેથી ફ્રાન્સ, ફ્લેમીંગ લોકોમાં બળવો જગાડવાથી દૂર રહે તે માટે ની જમીનગીરી કિલ્લાઓ સ્વાધીન કરવાથી અથવા બીજી કોઈ રીતે આપવી પડશે.”

“એક તાબેદાર પોતાના બાદશાહ પાસેથી જમીનગીરી માગે એ કાંઈક નવાઈ નેવી વાત છે. પરંતુ કાંઈ ચિંતા નહીં.” “આપનો નામાંકિત ભાઈ, જે મારા સ્વામીનો સહાયકારી અને મિત્ર છે તેને માટે કોઈ ચોગ્ય અને સ્વતંત્ર જગીર જોઈશે—નારમંડી કે રાંખેન—ખુદાવંદ આપના પિતાના બાનદાનની સાથે ઠાકોર સ્નેહ રાખે છે.”

“સ્નેહ એવો રાખે છે કે તેઓ બંધાને રાજ કરવા માગે છે. કેમ તારી સૂચનાઓ ની કોથળી ખાલી થઈ છે?”

“તદન નહીં. હકીકત આ કે પ્રિટેગનીને આપે જે થોડાજ વખત ઉપર રજાઓ હતો તે હવેથી મોકલ રાખશે. અને તે અને બીજા મુખ્ય જગીરદારોને સિક્કા પાડવાના હક્કની બાબતમાં આપ વાંધા ન લો એ પણ આપણને કબુલ કરવું પડશે.”

“અર્થાત, ટુંકામાં કહું તો, મારા જે જગીરદારો છે તેઓને રાજ બનાવી દેવા ફિલીપ સાહેબ હું મારા ભાઈનું ખૂન કરું એવું તો તમે ઇચ્છતા નહીં હો? મારા ભાઈ ચાર્લેસ વિષે તમને ખરાબર યાદ છે. જેવો તે ગાયનનો ઠાકોર થયો તેવોજ તે મરાણ પામ્યો—આ માતબર માંતો આપી દીધા પછી, **રોમ્સમાં** જે રાજ્યપદની ક્રિયા થાય છે, તે અને ઊંચા છત્ર નીચે બેસીને જમવું, તે સિવાય **શાર્લીમેનન** વંશજ અને પ્રતિનિધિની પાસે બાકી શું રહેશે?”

“એ એકાંત રાજ્યપદમાં આપને એક સોબતી કરી આપી, એ બાબત વિષે આપની ચિંતા દૂર કરશું. અમારા ઠાકોર જોકે હુમાણાં સ્વતંત્ર રાજના ખેતાબનો દાવો કરત નથી તોપણ ફ્રેન્ચરાજ પ્રત્યે જે આધીનતા બતાવવી પડે છે તેમાંથી ભવિષ્યમાં મુક્ત થવા માગે છે. એમની એવી મરજી છે કે પોતાનું જે ઠાકોરપદ દર્શક તાજ છે, તેના ઉપર મહેરામ કરી દઈ તેના ઉપર એક સોનાનો ગોળો મુકવો કે પછી તેમનો મુલક સ્વતંત્ર હો એવું દખાય.”

લુઈ ચમકીને અને હુમેશના કરતાં વધારે જોસો ખતાવીને બોલી ઉઠ્યો “ખરે જાંદીના ઠાકોર, જે પ્રતિજ્ઞા લઈ ક્રાન્સનો તાબેદાર થઈ રહેલા છે, તે આવી હિંમત કેમ કરી શકે? જે માગણીથી ચુરપના દરેક કાયદા મુજબ તેની જગીર તેની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે તેવી માગણી કરવા હિંમત કેમ કરે છે?” “જગીર છીનવી લેવાની શિક્ષા અમલમાં લાવવી જરા મુશ્કેલ છે. આપ ખુદાવંદને માલમ છે કે જગીરી કાનુન વિસારે પડ્યો છે. અને બરાબર તે પ્રમાણે અમલ કરવાનું ખુદ શેહેનશાહતમાં પડતું મુકાબું છે; અને જગીરદાર તથા સત્તાધીશ જેમ લાગ શકે તેમ પોતાની પરસપર પદવી સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે; ઠાકોરના ફલાનડર્સમાં જે તાબેદારો છે તેમની વચ્ચે આપ પડ્યા તેથી મારો સ્વામી કદી આગ્રહ કરે કે હવે પછી ક્રાન્સને તેમ કરવાનું કારણ ન મળે તેટલા માટે હું મારા સ્વતંત્રતાની વૃદ્ધિ કરું છું તો એ વર્તણૂક દોષ રહિત ગણી શકાય.” લુઈએ ઉડીને ઉદાસપણે અહીંથી તહીં આરડીમાં પસાર કરી કહ્યું “કામિનિસ ! કામિનિસ ! **પડ્યા ઉપર પાટુ** એ ક્યનનો લયંકર ઘડો આમાંથી મળી આવે છે. એમ તો તમારી કહેવાની મતલબ ન હોય કે આ બધી કઠોર શરતો વાસ્તે ઠાકોર આગ્રહ કરશે?” “મારી એવી તો મરજી ખરી કે એ વિષે તકરાર કરવા આપ તૈયારીમાં રહો.”

“પરંતુ હી કામિનિસ, જ્ય વખતે મધ્યમપાણું રાખવું એ તેના અંતના લાલ માટે અવશ્યનું છે. અને તે તારા કરતાં વધારે સારી રીતે કોણ જાણતું હોય?” “ખુદાવંદ, હું કહેવાની રજા લઉં છું કે પરાજય પામેલા મધ્યમપાણાની કીર્તિ ગાવાને તત્પર રહે છે એવો મારો અનુભવ છે. વિજયી તો જેમ બને તેમ ચતુરાઈથી **લાલ** મેળવવાની **ખુબી** વધારે સમજે છે.”

“વારૂ, અમે વિચાર કરીશું. પરંતુ હું ધારું છું કે ઠાકોર ગેરવાજબી પણે બગાટકાર થી મારી પાસેથી જે કાંઈ કાઢવવા માગે છે તેની હદતો આવી રહી હશે? હવે બાકી રહ્યું તે શું હોય? અને જે કદી કાંઈ રહ્યું હોય—કેમકે તારાં લવાં ઉપરથી એવું કાંઈક જાણાય છે—તો તે મારા તાજ સિવાય બીજું શું હોય? અને એ તાજ, જે ઉપર કહેલી માગણીઓ કમૂલ કરવામાં આવે તો પોતાનો સઘળો પ્રકાશ ખોઈ બેસે.” “ખુદાવંદ, બાકી જે કાંઈ કહેવાનું છે તે કેટલેક દરજ્જે ઠાકોરના પોતાના હાથમાં છે. તોપણ તે બાબત આપની સાથે અતલગનો સંબંધ ધરાવે છે તેથી કરીને આપની મંજૂરિયત મેળવવા એમની ધારણા છે.”

“અરે પ્રભુ ! એ શું છે? ફિલિપ જલદી બોલી દા શું મારી દીકરી એને મોજ માટે મોકલી દઈ અથવા બીજી કંઈ બેઆખરૂ ભરેલી બાબત મારી પાસેથી કઢાવવા માગે છે!” “ખુદાવંદ, બેઆખરૂ ભરેલી કાંઈ વાત નથી; માત્ર એટલું કે આપ ખુદાવંદનો પિત્રાઈ નામાંકિત હયુક આફ આરલિયન” બાદશાહ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો “અરે ! અરે !”

પરંતુ ડી કામિનિસ એ અટકાવની દરકાર કર્યા વગર બોલ્યો “ હુક આપ આરલિયન નો પ્રેમ જવાન અમીરઝાદી ઇસાબેલની સાથે બધાએ છે તેથી કાકેર પોતે ખુશી છે; અને તેવી રીતે આપ પણ એ વેવિશાળ વિષે મસન્નતા ખતાવશો એવી એમની ધારુણ છે. અને આ હકદાર અમીરી જોડાને એવી એક જાગીર બક્ષશો કે તે અમીરઝાદીની મિલકત સાથે જોડાયથી ક્રાન્સના એક ખાદશાહી વંશજ માટે ચોગ્ય, ભાયાત તરીકેની જવાઈ ગણાય.”

ખાદશાહે મહા મુશ્કેલીથી જે લાગણી દાખી રાખી હતી તે સમાવી ન શકતાં આકુળવ્યાકુળ થઈ જોશભેર પગલાં ભરી તે બોલ્યો “ નહીં, નહીં, કદી નહીં; એમ ખનવાનું નથી. તેઓને કાતર લાવવા દો અને હું જે ગમારને આવો ખાસી રીતે મળતો આવ્યો છું તેની માફક મારા વાળ ભલે કાતરી લે! ભલે તેઓ મઠ અથવા તો ગોર તેઓ મારે વાસ્તે ખુલ્લી મુકે; ભલે તેઓ લાલચોળ વાસણુ લાવી તેમાં મારી આંખોને ખેંચી કાઢે—ગમે તેમ થાઓ પરંતુ આર્લિયન મારી દીકરીની સાથે જે વેહવિશાળ કર્યું છે તેના ભંગ કરવા દઈશ નહીં અથવા તો જ્યાં સુધી એ જીવતી છે ત્યાં સુધી એને ખીજ પરણવા દઈશ નહીં. ” “ ખુદાવંદ, જે દરખાસ્ત થઈ છે તેની વિરૂધ્ધ આવી રીતે જોશભેર આપનું મન વાળો તે પહેલાં આપે ખ્યાલ કરવો જોઈએ કે તેના અટકાવ કરવાનું આપની પાસે સામર્થ્ય નથી; ખડક, ઉપરથી પડતો હોય, તે જોઈ તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન, વ્યર્થ છે, એમ સમજ દરેક ડાહ્યો માણસ ખસી જાય.”

“પરંતુ ખહાદુર પુરૂષતો હતી ન જતાં તેની નીચે ડટાઈ જવાનું પસંદ કરે છે. ડી કામિનિસ આવા વીવાહથી મારા રાજ્યને કેટલું મોટું નુકસાન થાય, કેવો ભારે નાશ થાય, તેના તમે ખ્યાલ કરો. મારે માત્ર એકજ નખજો દીકરો છે અને તેના પછીના વારસ આ આરલિયન છે તે જરા યાદ કરો. આ લગનથી મારા કુટુંબની ખન્ને શાખાઓ ખડુ મુખદાયક રીતે ભળી જાય છે તેથી ધરમમંડળે એ સંબંધ વાસ્તે પોતાની હા ભણી છે.—એ સઘળી ખાખતોનો વિચાર કરો અને વળી એમ પણ વિચાર કરો કે એ લગન મારી આખી જીંદગીની પ્રિય ચોજના થતી આવી છે—મેં એ માટે યુક્તિઓ લગાડેલી છે, લડાઈ કરી છે, એને માટે તક જોતો આવ્યો છું, એને માટે પ્રાર્થના કરી છે, અને એને માટે પાપ પણ કર્યો છે. ભાઈ, જરા વિચાર કરો, વિચાર કરો; આ મારી સ્થિતિ ઉપર દયા લાવ જેમ ઇબ્રાહીમ પેગંબરના એક પુરા દીકરાને ખદ્દલે ભોગ આપવા માટે એક મેઢો મુકવામાં આવ્યો હતો તેવીજ રીતે એ ચોજનાને ખદ્દલે ખીજે કોઈ ભોગ તારૂં ચંચળ મગજ ઝટ શોધી કાઢી શકશે કેમકે એ ચોજના પેગંબરના દીકરા જેવીજ મને વહાલી છે. ફિલીપ દયા લાવ, કદાચ ખીજ નહીં જાણે, પણ તુંતો જાણતોજ હશે કે જે ચોજના માટે લાંબો વખતવેર વિચાર કરેલો, મહાશ્રમ લીધેલો, તેના નાશ થયાથી, સાધારણ માણસોને પોતાના કાર્યમાં નિશ્કળ

તાથી જે શાશુભગુર ખેદ થાય તેના કરતાં વર્ણન ન થઈ શકે એટલો વધારે ખેદ, બુધ્ધિ
વાન અને દીર્ઘ દ્રષ્ટીવાળા માણસોને, થાય. નિરક્ષણ થયેલાં ચાતુર્ય અને અક્ષણ થયેલાં
શાણપણાથી જે ખર્ચ એને કિંદુ દરદ લાગે તેથી તને કાળજી તો ઉપજવી જોઈએ—
મારે ધારતે તને કાંઈ લાગતું નથી ?” મારા ખુદાવંદ અને બાદશાહ. તમારો દુઃખી
હાલત ઉપર મને દયા ઉપજે છે અને મારા સ્વામી પ્રતે મારી જે ફરજ છે” —

લુઈના જાણે એકદમ જુરસો ઉઠેરાઈ આવ્યો હોય અને પોતાની લાગણીઓને
વશ ન કરી શક્યો હોય અને તેથી પોતે કેવી રીતની ભાષા બોલે છે તેની સંભાળ જાણે
ન રહી હોય એવી રીતે ખરેખર અથવા તો ફક્ત એમ દખાડવા માટે લુઈ બોલ્યો
“એનું નામ મારી આગળ ના લે. મરગડીનો ચાર્લસ તારી રાજ્યભક્તિને નાલાયકના છે;
જે પોતાના સલાહકારોને અપમાન આપે, તેઓને મારે અને જે પોતાના સાથી હાથ
અને વફાદાર મંત્રીને **જુતીમાં** ના ધિક્કાર ભરેલા નામથી બોલાવે તેનું નામ ના લે.”
ફિલિપ ડી કામિનિસ જોકે અકલમંદ હતો તોપણ પોતાની જાતી અગત્યતા વિષે તેને ભારે
કિંમત મત હતો. બાદશાહ વિવેકના ઉલ્લંઘન કરીને જાણે જુસ્સાથી તણાઈ જઈ બોલ્યો
હોય તે શબ્દો સાંભળીને એટલો તો વિસ્મય થયો કે કાંઈપણ જવાબ આપી શક્યો નહીં.
માત્ર ‘જુતીમાં’ એ શબ્દ ફરીથી બોલ્યા પગર તેનાથી રહેવાયું નહીં. “મારો સ્વામી ઠાકોર,
જખારથી સ્વામી કહેવા શીખ્યો છે ત્યારથી તેનીજ સોડમાં રહેલા તેના નોકરને આવી
રીતનું ઉપનામ આપે એ અશક્ય છે—અને તે પણ એક પરદેશી રાજા આગળ એતો
અશક્ય જ છે.” લુઈએ તરત જોયું કે જોઈતી અસર થઈ ચુકી અને દિલગીરીની ઘાટી (જે
કદાચ અપમાનકારક થઈ પડત) અને તેમ દયા પણ ન દર્શાવતાં (જે કદાચ ડોલ ઘાલવા
જેવું દખાવત) સાડી રીતે પણ દબદબાથી રાજા બોલ્યો “મારા ઉપર જે સંકટ આવી
પડ્યાં છે તેથી કરીને આગથી વિવેક ભૂલી જવાય છે નહિકાં જે વાત સાંભળવી તમને ના
ખુશકારક લાવી જોઈએ તે હું બોલત નહીં. પરંતુ જવાબ આપતાં એ બાબત અશક્ય છે
એવી રીતની તમે શંકા કરી એ બાબત મારી આખર ઉપર આવે છે. અને જો એ
ધિક્કાર ભરેલું નામ, જે ફરીથી બોલી હું તમારું દિલ દુઃખાવા માંગતો નથી, તે
પ્રથમ કેવે પ્રમંડે નિકળ્યું તે જાણાવતાં ઠાકોરે કહેવું પકડી હસીને જે વાત કહી તે હું ન
જાણાવું તો મારા ઉપર મુકાયેલા નિમિત્તનો જાણે મેં અગિયાર કર્યો તેવું થાય. જુઓ ત્યારે
આવી રીતે બન્યું : ફિલિપ ડી કામિનિસ, તમે તમારા સ્વામી ઠાકોરની સાથે શિકારે ગયા હતા;
અને શીકાર કર્યા ત્રી તે ઘોડા. ઉપરથી ઉતર્યો ત્યારે પોતાના ખૂટ કાઢવા તમને બોલાવ્યો,
પણ તમારા એકેરા ઉપરથી તેને એવું નહોતું કે આ હીણું લગાડે એવી સેવા બજાવ્યાથી
તમને કાંઈક જાતી શરસો લાગ્યો છે તેથી તેણે તમને બેસી જવાનો હુકમ કર્યો અને જે
સેવા તમે બજાવી હતી તેજ સેવા જાણે પોતે બજાવવા માંગતો હોય તેવો દખાવ દીધો;
પણ તમે એ બાબત ખરેખરી સમજી ગયા એમ જાણાયાથી તે ક્રોધે ભરાયો અને તમારો

એક ખૂટ જેવો તેણે કાઢ્યો તેવોજ તમારા માથા ઉપર, લોહી નિકળ્યું ત્યાં મુઠી, ઘાતકી રીતે માર્યો. પોતાના બાદશાહના હાથથી આવી રીતની સેવા સ્વીકારવી એ લોકને માટે કેવી બેઅરબી કહેવાય, કેવી ઉધ્વતાઈ, કહેવાય તે વિષે ઘણું ઘણું બોલવા લાગ્યો ; અને એ ઉપરથી તે પોતે અથવા તો જે મસ્ખરાને તેણે સર્વ રીતની છુટ આપેલી છે, તે લી ઝોરીયા **જુતીખાં**ના કઢંગા અને હાસ્યજનક નામથી તમને વારંવાર બોલાવે છે અને તેથી ઠાકોરને ખડુ મજા પડે છે. જ્યારે લુઈ આવી રીતે બોલતો ત્યારે તેને બેવડો છે આનંદ ઉપજતો એકતો એટલા માટે કે તેના જતી સ્વભાવ એવો હતો કે કોઈને પણ તાણાના કઠોર વખતથી બેદ પમાડવામાં તે મજા સમજતો. (જોકે આ પ્રસંગે તો વેર લેવા ખાતર તે એમ કરે છે એવી રીતનું કારણ ન હતું તોપણ) બીજું એટલા માટે કે ડી કામિનિસ ને બેરગંડીના પક્ષમાંથી ખેંચી ફ્રાન્સના પક્ષમાં લાવવા ડી કામિનિસની જોઈતી નસ તેણે શોધ કાઢી. જોકે આ અપમાન પામેલા હન્નુરીયાને જે ભારે ક્રોધ પોતાના સ્વામી પ્રતે ઉપજ્યો તેથી આગળ જતાં ચાર્લસની નોકરી મુકી દઈ લુઈની નોકરીમાં રહ્યો, તોપણ આ સમજેતો. ફ્રાન્સ તરફ પોતાને સ્નેહભાવ છે એવી રીતની માત્ર કેટલીક સામાન્ય સંકેત કરી અને બાદશાહ તેના કેવો અર્થ કરશે તે તે સારી રીતે સમજતો હતો. આ ઉત્કૃષ્ટ ઇતિહાસકર્તા પોતાના સ્વામી તરફ બેવડા થયા એવી રીતનો કલંક આ પ્રસંગે તેના ઉપર ચોટાડવો જો કે ગેરવાજબી છે તોપણ એટલું તો ખરું છે કે તે ચોરડીમાં ઘાખસ થયા તે વખતે લુઈ વાસ્તે તેના વિચારો હતા, તેના કરતાં વધારે લાભકારી થઈ ગયા.

લુઈએ જે સવિસ્તર વાત કહી તેથી પરાણે હસી તે બોલ્યો “ મેં એમ નહીં ધાર્યું હતું કે આવી નજીવી વાત ઠાકોરના મન ઉપર લાંબા વખત વેર રહી હશે અને એ વાત ફરીથી કહેવા યોગ્ય છે એટલો માત્ર તેમાં સમજ્યો હશે. ખૂટ ખેંચી કાઢવાની કાંઈક વાત હતી ખરી. આપ જાણો છો કે ઠાકોર જંગલી રીતની હાખાછના શો-કીન છે પણ એ બાબત હતી તે કરતાં એમણે વર્ણન કર્યું તેમાં કાંઈક અતિશયોક્તિ થઈ ગઈ છે. કાંઈ નહીં, હશે.”

“ હા, આ બાબત વિષે કાંઈ ખ્યાલ કરવો નહીં જોઈએ એ બાબત ઉપર આપણે એક પણ પણ થોભી રહ્યા એજ શરમ ભરેલું છે.— વાર્ ફિલીપ, આ મુશ્કેલ કારભારમાં હું આશા રાખું છું કે તમે ઉત્તમ સલાહ આપી ફ્રાન્સનું હિત કરવામાં તમને કાંઈ હર-કત નહીં હશે. હું સારીપેકે જાણું છું કે તમારી જો ઇચ્છા હોય તો આ ગુચ્છવાળા ભરેલી બાબતની આવી તમે મને આપી શકો.” “મારા પોતાના સ્વામી પ્રતે મારો જે ભક્તિભાવ છે તેને બાધ ન લાગે ત્યાં મુઠી હું મારાથી બનતી સલાહ અને સેવા બજાવવા તૈયાર છું.”

તે હનુરી ઘણાખરા એજ શબ્દ પ્રથમ બોલ્યો હતો પરંતુ હવે એ શબ્દ તે એવા બુદ્ધ વલગથી બોલ્યો કે પ્રથમના એના કહેવાથી લુધ સમજ્યો હતો કે ખરગંડી પ્રત્યે ભક્તિભાવ એ તે મુખ્ય વાત સમજેછે, અને હવે તેને સાફ માલમ પડ્યું કે પાતની ઢબ ફરવાઈ ગઈ છે. અને બોલનારે સલાહ માટેના પોતાના વચન ઉપર વધારે ભાર આપ્યું હતું અને એણે જે પ્રતિબંધ કહ્યો તે તો માત્ર વિવેક અને સત્યતા માટે હતો. બાદશાહ પાછો પોતાના આસન ઉપર બેઠો અને ડી કામિનીસને જખરીથી પોતાની પાસે બેસાડી આ કારભારીના વચનો જાણે દવવાણી હોય તેવી રીતે ચિત્ત ચોડી સાંભળવા લાગ્યો. ડી કામિનીસ ધીમા સાદથી અને અસરકારક રીતે બોલતો જેથી એમ જાણાતું કે તે ખરા ભાવથી બોલતો હતો વળી તે સાવધપણે તેમજ આસ્તે આસ્તે બોલતો તેથી એની એવી મરજી જણાતી કે બાદશાહ તેના પ્રત્યેક શબ્દમાં ખાસ અને નકકી અર્થ રહેલાં છે એમ સમજી તેના તોલ કરે અને તે ધ્યાનમાં લે. તે બોલ્યો “જે બાબતો આપના વિચાર માટે મેં સૂચવી છે, તે જોકે આપના કાનને કઠોર લાગે છે પરંતુ આપની સાથે જેઓ શત્રુવટ રાખે છે તેઓએ કઠોરની મંત્રસભામાં જે જોશ ભરેલી દરખાસ્તો લાવ્યા હતા તેને ખદ્દે એ રજી કરેલી છે. આપને મારે યાદ આપવાની જરૂર નથી કે અમારા સ્વામીને જોશ ભરેલી અને પાઘરી રીતે કરેલી સૂચનાઓ તરત સમજ પડે છે કેમકે જે ચોજનાઓ સલામતી ભરેલી પરંતુ ફરવાણી હોય તેના કરતાં જે ટુંકી અને જોખમ ભરેલી હોય તેને એઓ વધારે ચાહે છે.”

“મને યાદ છે એક વખતે બસો વાર દૂર એક પુલ હતો તે મુકી દઈ ફૂંપવાને જોખમ ખેંચી મેં એને તરીને નદી યોગંગતા દીડા છે.” “ખરું, ખુદાવંદ; જે શખ્સ પોતાના અધીરો જીભસો કાણુવાર તૃપ્ત કરવા પોતાના જીવની દરકાર કરે નહીં તે એજ રીતિથી વર્તી પોતાની ખરી સત્તામાં વધારો કરવા કરતાં પોતાનીઈ અજાણ તૃપ્ત કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે.”

“એ તમે કહે છો તે તો ખરેખર છે. મૂર્ખ માણસ ખરી સત્તાને ખદ્દે તેન છાયડાને ઝડપવા જાય છે. ખરગંડીના ચાર્લસ વિષે હું જાણું છું કે એ સઘળું કહેવું ખરું છે, પણ મારા પ્રિય મિત્ર, ડી કામિનીસ, એ સાધનો પરથી શું અનુમાન કરો છો ?” “મારા ખુદાવંદ એટલું જ કે જેમ કોઈ ચતુર ગણથી માછલાં પકડનાર એકજ વાગથી જખરી અને ભારે માછલીને આખરે જમીન ઉપર ખેંચી લાવે છે—જે માછલીને આમ તેમ રમત કરવા પુરતી છુટ ન આપતાં જે મછીમાર દારડું એકદમ ખેંચી રાખે તો એ કરતાં દસ ઘણું મજબૂત દારડું તોડી નાખે—તેમ જે બાબતો, કઠોર પોતાના માનને લગતી છે એવું સમજી બેઠા છે, તે બાબતોને કબુલ રાખી એમને રાજી રાખશે તો બીજી જે આજીવમતી દરખાસ્તો જે વિષે મેં ઇશારો કર્યો તેમાંથી આપ છટકી જશો; અને એ

છેલ્લી બાબતોમાં મારે આપને ખુશી રીતે કહેવું જોઈએ કે કેટલીક બાબતો, ફ્રાન્સ બહુ નબળું થઈ જાય, તેવી છે, તે એના લક્ષ અને સ્માર્ણ શક્તિ ઉપરથી ઉતરી જશે; અને તે ભવિષ્યની તકરાર તથા પાછળથી થતી સલામતી ઉપર મુક્તત્વી રાખવામાં આપ્યાથી કદાચ એમાંથી તદ્દન છટકી જવાય.” “મારા લગ્ન ફિલીપ, હું તમારું કહેવું સમજ્યો પણ હવે મુદ્દાની વાત ઉપર આવીએ. જેલી મુખદાયક દરખાસ્તોમાંથી હાકોરને અતિશય વહાલી કહ્યો જે ના પાડ્યાથી તે અનુદ અને અવશ થઈ જાય ?” “ખુદાવંદ હું કહેવાની રજા લઈશું કે એ દરેકે દરેક અને વહાલી છે જેથી કોઈને વિષે ના પાડેશો એટલીજ ખોટી છે; એમ તો આપને કરવુંજ ન જોઈએ અને મેં જે આપને આગળ દ્રષ્ટાંત આપ્યો તેને અનુસરીને જ્યારે હાકોર ફોબિના આવેશમાં આવી જતાખેર બોલે ત્યારે અને દારી છૂટ મુક્તી અને આપે તક જોવા ખોટી રહેવું, જે આપ સામાન થશો તો એના શુરસો જે ઘટી જાય છે, તે ખોતાની મેજે નાશ પામશે; અને પછી આપ જોશો કે એ સનેહી અને નરમ રેશમ જેવો થઈ જશે.

બાદશાહે વિચાર કરી કહ્યું “તોપણ કેટલીક એવી માગણી હોવી જોઈએ જે ખીલ્યોના કરતાં મારા વિચારને વધારે પ્રિય હશે. ફિલીપ, જે તે મને માલમ હોય તો—” “જે આમાંથી નહીંની પણ આપ વિરુદ્ધ થશો તો તે તેને સૌથી અગત્ય ની થઈ પડશે. તથાજ ખુદાવંદ હું એટલું કહી શકું કે જે આપ વિલિયમ ડીલા-માર્ક અને લીજના લોકો સાથે સંબંધ તોડી નહીં નાખશો તો દીટી થવાની જરાએ આશા રહેશે નહીં.”

“હું તમને કહી ચુક્યો છું કે હું તેમની સાથના મારો સંબંધ ના પાડીશ. એ લોકો ને તો એમજ કરવું જોઈએ; એ લુચ્ચાઓએ એવે વખતે બલવો જગાડ્યો છે કે જેથી મારી જીંદગી જોખમમાં આવી પડે.”

“જે કોઈ દારૂ હારખંધ પાથરી દઈ સજગાવે તેણે સમજવુંજ જોઈએ કે તરત લોકો થવાનો—પણ આપ માત્ર એમની સાથના સંબંધ ના પાડશો તે ચાલશે નહીં. હાકોર આપની પાસેથી એથી વધારે વધી રાખે છે કેમકે એ બસવો બેસાડી દવામાં આપની મદદની માગણી તે કરશે અને બલવાખોરોને આપની સમક્ષ તે સજ કરવા માગે છે.”

“ડી કામિનીસ આથીતો કદાચ મારી પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવે. ચાર્લસે નક્કી કરી રાખ્યું છે કે ફ્રાન્સ તરફથી કાંઈપણ મદદની આશા અથવા વચનથી જે તેઓએ હુલસડ કર્યું હોયતો ખરગંડીના વેર અને ક્રોધથી તેઓ કાંઈ ખચી નહીં શકશે એવું દખાડવું.”

“પરંતુ ફિલીપ, હું તમારી પાસે ચોખ્ખી રીતે બોલું છું કે જો આ બાબત મોં ઠીલ નાખી શકીએ તો લીજના આ ચંડાળો આ કાકોરની વિરુદ્ધ શું પોતાના બચાવ કરી શકે? એ લુચ્ચાઓ સંખ્યાબંધ અને મજબૂત છે. શું તેઓ પોતાના શહેરનું રક્ષણ એની સામે થઈ નહીં કરી શકે?”

“આપે જે ફ્રાન્સના હજાર તીરઅંદાજની મદદ આપવા વચન આપ્યું હતું તે મદદથી તેઓ કાંઈક કરી શકત પાશુ—” મેં તેમને વચન આપ્યું હતું. ! અફસોસ ! ભલા ફિલીપ, એમ કહેવાથી તમે મને જેર ઇનસાફ આપો છો.” ડૉ કામિનીસ બાદશાહના બોલવાની દરકાર ન કરતાં વચ્ચે બોલ્યો “પાશુ તે વગર—અને હાલને પ્રસંગે આપ તેની ત્રેગવાઈ કરી શકો તેમ નથી તેથી—એ શહેરીઓ પોતાના શહેરનો બચાવ કરવાની કેમ આશા રાખી શકે? ચાર્લસે સેન્ટ દાનના યુદ્ધ પછી એ શહેરના કોટમાં મોટાં મોટાં બાંકાં પાડ્યાં છે અને તે હજી સુધી સમાં થયાં નથી.” “કેવા અપિચારી મૂર્ખા ! જ્યારે તેઓએ પોતાની સલામતીને માટે આવી ગફલત કરી છે ત્યારે તેઓ મારા રક્ષણને માટે લાયક નથી. અસાધ્યો તમે આગળ—હું તેઓને ખાતર કાંઈપાશુ બાંધો લેનાર નથી.” “ખીલ બાબત મને ભય લાગે છે કે આપના મનને ચિંતા પેદા કરશે”—“અરે પેલા દાઝખી લગ્ન વિષે બોલવાની તમારી મતલબ જાણાય છે. મારી દીકરી જોત અને મારા પિત્રાઈ આરલીયન વચ્ચે જે વેવિશાળ થયું છે તેના ભંગ થવામાં હું મંજૂરીયત આપીશ નહીં. મારા અને મારા વંશ પાસેથી ફ્રાન્સનો બાદશાહો અખત્યાર છીનવી લેવામાં આવે તેવું એ થાય. કેમકે મારો નબજો દીકરો ફ્રાન્સનો વારસ એક ચિમલાઈ ગયલી કળીના જેવો છે જે વિનાશ કરમાઈ જશે. જોત અને ચોર્લિયનસ વચ્ચે લગ્ન કરવાની વાત દિવસ વખતે મારા વિચારમાં ભમે છે અને રાત્રિ વખતે મારા સ્વપનામાં આવે છે. ફિલીપ હું તને કહું છું કે હું એ વાત મુકી દઈ શકતો નથી. વળી મારે પોતાને હાથે મારી પોતાની રચેલી રાજ્યદારી ચોળનાનો, તેમજ જે જોકું એક બીજની સાથે ઉછેરેલું, તેના સુખના નાશ કરવા મને ફરજ પાડવી એ ઘાતકી પાડ્યું છે.” “શું ત્યારે તેઓ એક બીજ ઉપર એટલું બધું વફાલ રાખે છે?” “એમાંથી એકતો વફાલ રાખે છે. અને તે પાશુ જેને માટે અતિશય કાળજી રાખવા હું બંધાયેલો છું તે. ફિલીપ સાહેબ તમે તો હસો છો. પ્યારના બળને તમે માનનાર લાગતા નથી.” “નહી, નહી, ખુદાવંદ હું એ બાબતને એટલે સુધી માનું છું કે અમીરઝાદીની પ્રીતિ બીજ કોઈની સાથે બંધાઈ છે એમ તમને ધીરજ આપુ તો હજીક આફ આરલીયન અને ઇસાબેલની સાથે વિવાહની જે દરખાસ્ત થયેલી છે તે વિષે હા પાડો કે નહીં એમ પુછવા જતો હતો; કેમકે એ લગ્ન થાય તેના બિલકલા સંભવ લાગતો નથી.

બાદશાહ નીસાસો નાખી બોલ્યો “અફસોસ ! મારા પ્યારા અને ભણા મિત્ર, આવ
 મુઠ્ઠાના દિલ્લાસા તું કઈ કબરમાંથી ખેંચી કાઢે છે. ? તેની પ્રીતિ બીજા કોઈ તરફ ! હું
 પ્રીતિ ખરી ! ખરું પુછાયો તો આ કમખખતી ભરેલો બનાવ નહીં બન્યો હોત તો, નેકે
 આરસિયન મારી દીકરીને ઢિઢકરે છે તેવું છતાં તેની સાથે પરાણવાની ફરજ તેને
 પડી હોત. તમેજ અનુમાન કરો કે આવીજ રીતની આ છોકરી ઉપર ફરજ પાડયાથી તે
 તેના અનાદર કરે તેના કંઠસો થોડો સંભવ છે. ઉપરાંત, એ ફ્રાન્સના બાદશાહી ખાનદાન
 ના છે. અફસોસ ફિલીપ ! નહીં આવા આશકના માગાની સામે તે હુજ્જત લે તેના થોડોજ
 સંભવ છે. ફિલીપ ! સ્ત્રી જાત બહુ ચળિત અને ઢંગ વગરની છે.” “પ્રુદાવંદ, હાલની બાબતમાં
 આ જવાન માનુની હુજ્જત ભરેલી હિમ્મત આપ ધારો છો તે કરતાં વધારે છે. તે એક
 હુજ્જતી કબીલામાંથી ઉતરેલી છે. કેપિસિઅર પાસેથી જે એમ સાંભળ્યું છે કે જે જવાન સ્કવાયર
 મુસાફરી વખતે તેની ઘણી ઘણી સેવા બજાવી હતી તેની સાથે તેણીએ અલૌકિક પ્યાર
 બાંધ્યો છે.”

“અરે એતોં પેલો કવેનટિન ડર્બાડ મારી બાડીગાડનો તીરઅંદાજ કે ?”

“હું ધારું છું કે એ બેહુ લગભગ એકલાં પ્રવાસ કરતાં હતાં તેવાનાં અમીરઝાદીની
 સાથે તેને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો.” હવે મારે બીબી મરીયમ, સેન્ટ મારટિન, અને સેન્ટ
 જુલીયન, એદરેકની સ્તુતી કરવી જોઈએ ; અને વિદ્વાન ગેલિયોટી જેણે સિતારાઓ ઉપરથી
 શોધી કાઢ્યું કે આ જવાનનું પ્રારબ્ધ મારા પ્રારબ્ધની સાથે જોડાયેલું છે, તેથી તેને
 મોટું માન અને યશ ઘટે છે. જે એ કુમારિકાની પ્રીતિ એની સાથે એટલે દરજ્જે બં-
 ધાયલી હોય કે બરગંડીની ઇચ્છાને વશ ન થઈ જાય તો ખરેખર કવેનટીન મને અત્યુ-
 જ્ઞાની થયો છે.” “કેપિસિઅરે કહ્યું તે ઉપરથી હું એમ માનું છું કે તે પૂરેપૂરી હુજ્જતી
 યેશ એવું ધારી શકાય. ઉપરાંત ભણે હયુક આવ આરસિયન પોતે પણ, આપે જે
 ઇશારામાં એના વિષે કહ્યું, તેમ છતાં જે સુંદર પિત્રાણની સાથે લાંબા વખત થયો એનું
 વેવિશાળ થયું છે તેને ખુશીથી મુકી દશે નહીં.”

“છટ તમે મારી દીકરી જનને બિલકુલ જોઈ નથી. ધુવડ જેવી છે. ચાખખી
 ધુવડ જેવી છે. અને તેના થકી હું શરમિંદ થાઉં છું; પણ એ જે હાલથી થઈ એને
 પરાણશે તો ફ્રાન્સની સાથી રૂપાળી સ્ત્રીની સાથે ઇશકબાજ ચલાવે તેના વાસ્તે હું વાંધા
 લઈશ નહીં.”

“વાર ફિલીપ, તમે તમારા સ્વામીના મનનો પૂરો નકશો આપી મુક્યા કે ?” “પ્રુદા-
 વંદ, જે બાબતો વિષે હમાણા એ આગ્રહ કરતો જણાય છે, તે બાબતો હું આપને કહી
 મુક્યા છું—પણ આ જાણી રીતે બાણોછો કે ડાકોરનો સ્વભાવ જોરથી વહેતા ઘાતની માફક

છે, તેના મોજને કાંઈ અટકાવ ન થાયતો તે શાંત રીતે ગ્રાહ્ય કરે. શાયકી એ કોયથી ભસય એ અટકાવું પણ અશક્ય છે. જો લીજના લોકો અને વિલીયમ ડીલામાર્ક સાથે આપના ચલાવેલા પ્રપંચ (એ વચન વાપરુંછું તે માટે માફ કરજો કેમકે શબ્દો પસંદ કરી વાપરવાને વખત પુરતો મળતો નથી) આચીતી કોઈ વધારે ચોખ્ખી સાબિતી જણાઈ આવી તો પરિણામ ભયંકર થવાના. તે દશથી વિચિત્ર સમાચાર સંભળાયછે. એવું કહેવાયછે કે ડીલામાર્ક કાયની વડી અમીરઝાદી હેમીલાઈનની સાથે પરણ્યોછે.”

“એ મૂર્ખ છુટી, વિવાહ પાછળ એવી ગાંડી બની ગઈ હતી કે શેતાનનું પણ પાણી-ગ્રહણ કરત. પરંતુ ડીલામાર્ક હેવાન જેવોતો છે. તોપણ તે એની સાથે પરણ્યો તે અચરત પમાડેછે. વળી એવી પણ અફવા ચાલીછે કે ડીલામાર્કના તરફથી એક એકચી પેરા-નના તરફ આવેછે. આતો ઠાકોરને ગુસ્સાથી ગાંડો કરી દેવા જેવુંછે—હું આશા રાખુંછું કે આપના લખેલા પત્ર એની પાસે તો નહીં હશે કે તે બતાવે ?”

“એક જંગલી ભૂંડને હું કાગળ લખું ? નહીં, નહીં, ફિલીપ સાહેબ હું એવો મૂર્ખ ન હતો કે **લિસના મેં આગળ લાગવત** મુકું. એ હેવાનની સાથે મેં જે કાંઈ થોડો ઘણો વહેવાર ચલાવ્યો હતો તે માત્ર સંઘેશથી ચલાવ્યો હતો અને તેમાં પણ હું હમેશ નીચ ફગાના ગુલામો અને ભટકનારને કામે લગાડતો હતો, જેથી કરીને એક મરઘીનું ઘર ચોરવાની તપાસમાં પણ તેઓની સાક્ષી માન્ય કરવામાં આવે નહીં.” ડી કામીનીમ રૂખસત થતી વખતે બોલ્યો “ત્યારે તો ખુદાવંદ વધારે ભલામણ મારે એટલીજ કરવીછે કે આપે સાવધ રહી સમય પ્રમાણે વર્તવું, અને ઠાકોરની સાથે સંવાદ કરતાં આપની પદવી ને છોડે તેવી ભાષા અથવા દલીલ વાપરવાના કરતાં, આપની હાલની સ્થિતિને યોગ્ય વાપરવી.”

“જ્યારે ઊંઝ સ્વાર્થની વાત વિષે મને વિચાર કરવાનું હોયછે, ત્યારે મારી પદવી મને કંઠાળો આપતી નથી. અભિમાન જેવી ચીજ વાસ્તે મારી પાસે ખાસ એક ઉપાયછે એક અમુક પાપમાલ થયલી કોટડીમા નજર કરી ભાળા ચાર્લસના મૃત્યુ વિષે વિચાર કર્યું એટલે થયું. જેવી રીતે ઊંઝ પાણીવડે નાહ્યાથી તાપ જતો રહેછે તેવીજ અસરકારક રીતે એ દરદ દૂર થઈ ગયું સમજવું. અને હવે મારા મિત્ર અને સલાહકાર, શું તારે જરૂર જવું જોઈએ ? વાર ફિલીપ, એવો પણ વખત આવશે જ્યારે તારા સેહેલામાં સેહેલા સિધ્ધાંતો સમજી ન શકે એવા બેરગંડીના ગોઘાને તું રાજ્યનીતિના ઘડો આપતાં આપતાં કંઠાળી જશે—જો હું તે વખતે જીવતો હોશ તો ફ્રાન્સના દરબારમાં તારો એક મિત્રછે એવું સમજવું; કેમકે જો મને તારી માપતી થાય તો મારા મુલકને એક સુખસાધન થઈ પડશે. જેમ રાજ્યદ્વારી બાબતો વિષે તું દૂર અદેશ પોહ્યાંચાંછે તેમજ ખરું શું

અને ખોટું શું તે જાણવાની શક્તિ તારી પાસે છે. ખરું કહું છું, આલિવર અને બેન્ડ્યુ નાં હૈયાં પેલા નીચતા પથ્થર જેનાં કડણ છે. અને તે લોકો મને અપરાધો કરાવે છે તેના માટે પશ્ચાત્તાપ અને દિલગીરીથી મારી છાંટી કડવી થઈ પડી છે. ફિલીપ તારી સાથે વર્તમાન તેમ જનકાળતા હાપણના સંગ્રહ છે તેથી સદ્ગુણ એક કોરે ન નુકતાં, મહાનંદુર કેમ થવું તે તું શીખવી શકે.” “એનો મુશ્કેલ વાત છે. અને થોડાજ એ મેળવી શક્યા છે. પરંતુ જે રાજ્યકર્તાઓ અને માટે પ્રયત્ન કરે તેઓ તે મેળવી શકે ખરા. હવે ખુદાવંદ આપે તૈયાર થઈ રહ્યું નેઈએ, કેમકે ઠાકોર આપની મુસાફાને જરૂર આવી લાગશે.”

જ્યારે ફિલીપ ઝોરડી છોડી ચાલતો થયો ત્યારે ફિલીપની પાછળ લુઈએ લાંબા વખત સુધી જોયા કર્યું અને આખરે ચિત્કારથી ખડખડ હસી પડ્યો. “માછલાંને પકડવાની એ વાત લાંબો હતો—૧ ટ્રાઉટ માછલીના જેમ મેં એને ઠોક કોસલાવી ઘેર મોકલ્યો છે; ખુશામદ, વાયદા, અને એના અહંકારને જે ઘોકો લાગ્યો હતો તેનું પેર લેવાનીજ ખુશાલીથી સંતુષ્ટ થઈ રહ્યો, અને લાંચ નહીં લીધી તેથી એ પોતાને સદ્ગુણી સમજે છે! હું તો એમજ કહું છું કે પૈસા નહીં લીધા એટલું પોતાને નુકસાન કર્યું એથી જરાયે પ્રમાણિક થયો નહીં. તથાપિ એને મારે કબજે કરી લેવો નેઈએ કેમકે તેજો સૌ કરતાં એનું મગજ બહુ તેજ છે. વાડ, હવે પેલા મોટા શીકારની વારી આ મગરમચ્છ ચાર્લસ માહાસાગર કાપતો કાપતો આ તરફ હમાણાંજ તરી આવશે તેની સામે મારે થવું છે. ધુનતા ખસાસીની માફક મારે વહાણ ઉપરથી એની ગમતને માટે પીપ ફેંકવું નેઈએ. પણ કોઈને કોઈ વખતે એના આંતરડામાંજ ભાલો ઘોંચવાનો લાગ આવી જશે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

પેરોનના કિલ્લામાં બન્ને રાજ્યકર્તાઓ મળ્યા તે પહેલાની જોખમ ભરેલી અને અગત્યની સવારે આલિવરે અખરાક અને ચતુર આડતિયાની પેકે બક્ષીસો અને વાયદા આથી દરેક દશાએ લુઈ માટે વગ લગાડી પોતાના સ્વામીની અછી સેવા બજાવી. એમ કરવાનો હેતુ એ હતો કે, ઠાકોરનો ક્રોધ, ભડકો થઈ ઉઠે ત્યારે, આસપાસના સઘળાઓ આગમાં વધારો થવા ન દેતાં તેને દાખી દેવામાં લાભ સમજે. તંબુ એ તંબુ અને ઘરેઘર દ્રવ્ય વડે

મિત્ર કરવા, તે, રાત્રિના જેમ સરકી જતો. એક બીજા ચંચળ દરબારી આડતીઆ વાસ્તે કહેવાયલું છે તેમ તેની આંગળી દરેક માણસની હથેલીમાં હતી અને તેનું મોઢકું દરેક માણસના કાનમાં હતું. અનેક પ્રકારના કારણોને લીધે જેમાનાં કેટલાંક અમો આગળ મુચ્ચવી ગયા, બરગંડના જે. અમીરો ક્રાન્સ તરફથી કાંઈ આશા રાખતા કે ક્રાન્સની ઇતરાજીથી બીતા અથવા જેઓ જેમ ધારતા કે લુઈની સત્તા જો અતિ ઘટી ગઈ તો અમારો ઠાકોર, સ્વછંદ પણે સત્તા વાપરવા તરફ જો એનું મન લાગી રહ્યું છે, તે બેઘડક અઠકાવ વગર વાપરવા રસ્તે ચઢી જશે, તેવા ઘણાક અમીરોનો પ્રીતિ તેણે સંપાદન કરી. જ્યારે આલિવરને કાંઈ સંદેહ રહેતો કે મારા જવાથી અથવા તો મારા સમજાવ્યાથી રજે ધારેલું કામ નહીં થાય ત્યારે તે બાદશાહના બીજા નોકરોને કામે લગાડતો; અને ટ્રેવિસિઅરની મેહરબાનીથી લાર્ડ ક્રાફ્ટ (જેની સાથે લી બાલાફ્રે હતો) અને ક્વેનટિન વચ્ચે જો એણે મુલાકાત કરાવી તે એજ રીતે કરાવી. ક્વેનટિન પેરોન આવી પહોંચ્યા ત્યારથી તેને નજર કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ મુલાકાત માગવાનું કારણ કાંઈક ખાનગી કામકાજ છે એવું જણાવ્યામાં આવ્યું હતું. પરંતુ સંભવિત છે કે ટ્રેવિસિઅરને ધાસ્તી લાગી હોય કે રજે મારા સ્વામીનો ક્રોધ ઉસ્કેરાઈ ગયાથી લુઈ ઉપર તે કાંઈક બગાડકાર કરે, જો ધાસ્તીથી, ક્રાફ્ટ જવાન તીરઅંદાજને પોતાના સ્વામીને અગત્યની થઈ પડે એવી કાંઈ સૂચના કરે તે તક આપવા તેણે વાંધો લીધો નહીં. આ બે દર્શી બંધુઓ વચ્ચેની મુલાકાત ખરા ભાવથી થઈ અને તે અસરકારક હતી. જેમ ક્રોધ વડવો પોતાના વંશજના તરફ પ્રીતિ બતાવે તેવી રીતે ક્રાફ્ટે જવાન ક્વેનટિનના માથા ઉપર વહાલથી હાથ મૂકી કહ્યું “તું તો વિચિત્ર જવાન છે. ખચિત તું જનમ્યો ત્યારે તારા માથા ઉપર સુભાગ્ય અંતર વેળ સાથે લાવ્યો હોય તેવી રીતે તું બહુ ભાગ્યશાળી થયો છે.” બેલાફ્રેએ કહ્યું “એ બહા પ્રતાપ આવડી નાની ઉમરે તીરઅંદાજની તેં નોકરી મેળવી તેના છે. ભણા બાણેજ, આવી વાખવાખી મારી કોઈ વખતે થઈ ન હતી કેમકે પચીસ વર્ષની વય પછી હું ૧ પેજની નોકરીએ રહ્યો.

તે વૃદ્ધ સરદારે કહ્યું “લુઇસીક તુંતો બેરોળ પહાડી રાક્ષસના જેવો પેજ હતો; અને તારી દાદી તો ભડિયારાના કોથળા જેવી હતી.” ક્વેનટિન નીચી નજર કરી બોલ્યો “મને ભય લાગે છે કે એ માનનો હક હું થોડાજ વખત સુધી ભોગવીશ કેમકે બાડી ગાર્ડના તીરઅંદાજની નોકરી હું મુકી દેવા ચાહું છું.” લી બેલેફ્રે તો અચરતીથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. અને ક્રાફ્ટ નાખુશ નેદ્રાપાચો. આખરે જેમ તેમ કરી બેલેફ્રે બોલ્યો “નોકરી છોડવી ! સ્કાટીશ તીરઅંદાજની જગા મુકી દેવા માગે છે ! એ વાત કોઈને કદી સ્વપનામાં એ ન આવી હોય. મને ક્રાન્સના કોનસ્ટેબલની જગા આપવામાં આવે તો પણ હું મારી પદવી મુકી દઉં નહીં. ક્રાફ્ટે કહ્યું “લુઇસીક ચુપ કરો. આપણે જુની ઘાટીના માણસો કરતાં, આ તરૂણ, સમય પ્રમાણે વર્તી પોતાને માટે રસ્તો

કરી લેવાનું કામ વધારે સારી રીતે જાણે છે. એની સુસાકરી દરમ્યાન લુઈ રાજા વિષે કાંઈ સુંદર સુંદર વાત એને હાથ લાગી હશે અને એ બરગંડીયન થવા ધારે છે એથી એ વાતો ડચુક ચાલેસને કહી પોતાને માટે કાંઈક નાની સરખી પ્રાપ્તી કરવા માગે છે.”

બેલેકેએ કહ્યું “જે મને એમ લાગ્યું તો—એકને બદલે પચાસવાર મારી બેનના એ દીકરા થયા તો તું થયું? હું મારે પોતાને હાથે એનું ગળું કાપી નાખું.” ક્વેન ટીને જવાબ દીધો “પરંતુ એ સજ્જન હું પાત્ર છું કે નહીં તેની પ્રથમ પૃચ્છા તો કરશો કે નહીં? અને તમે, મારા સાહેબ, જાણો છો કે હું કાંઈ ચાહ્યો નથી; અને હું લુઈ રાજાની નોકરીમાં હતા તે વખતે એમની વિરુદ્ધ મારા જણામાં કાંઈ આવ્યું હોય તો તેમાંથી એક શબ્દ પણ કોઈ પ્રશ્ન પૂછે અથવા તો રિખાવે તોપણ હું કહેનાર નથી. એટલી હદ સુધી મારા અધિકારની પ્રતિજ્ઞાથી હું રૂપ રહીશ. પરંતુ જે નોકરીમાં દુરમનની સાથે ખુદ્ગી રીતે લડાઈ કરવાના જોખમની સાથે દાસ્તીના તરફથી પણ સંતાઈને હુમલો થવાનો ભય રહે તે નોકરીમાં હું રહેવા માગતો નથી.” મૂંઝવણિના લીંબેલેકેએ કાફે સામું ઉદાસપણે જોઈ કહ્યું “જે એ સંતાઈને હુમલો કરવાની બાબતમાં વાંધે લેતો હોય તો, મારા સાહેબ, મને ડર લાગે છે કે એનું કામ થઈ શકે. મારા પોતાના ઉપર એવી રીતના ત્રીસ હુમલા થયા હતા અને તેથી બચુ. મેં પોતા કપીલો કેમકે આપણા બાદશાહની લડાઈ કરવાની એ પ્રિય રીતી છે. કાફે કહ્યું “લ્યુડોવિક તું કહે છે તેમજ એ તથાપિ જાતો રહે, કેમકે આ બાબત હું ધારું છું કે તારા કરતાં હું વધારે મનજુ છું.” લ્યુડોવિકે જવાબ દીધો. “મારા સરદાર, મારી પણ એજ પ્રાર્થના છે કે આપ વધારે સમજો, પણ મારી મહેન ના દીકરા, છાની રીતે થતા હુમલાથી ડરી જાય તે વાત વિચારતાં મને નાખતો તે માથ સુધી જાણ લાગે છે.”

“જવાન માણસ, તારા બોલવાના હેતુ વિષે હું થોડી ઘણી અટકત કરી શકું છું. બાદશાહના હુકમથી તે જે પ્રયાસ કર્યો તે દરમ્યાન રસ્તામાં કાંઈક તારા ઉપર જબરા થઈ, અને તું ધારે છે કે એના કર્તા રાજા છે. એમ માનવાને નાની પાત્રે કાંઈ છે.” ક્વેન ટીને કહ્યું “બાદશાહે સોંપેલું કામ બજાવતાં કાંઈ બળાવતાં થશે એવો ભય હતો પણ સારે ભાગ્યે હું તેમાંથી છટકી ગયો. એ બાબતમાં બાદશાહના કાંઈ વાંધે કે નહીં તે હું ઈશ્વરને અને એમના અંતઃકરણને સોંપું છું. જ્યારે હું રખડો પડદથી હતા ત્યારે એણે મને આવકાર આપ્યો. એમના સંકટના વખતમાં હું એમને માથે આજ ચઢાવું તે વા હું નથી; કેમકે મેં જે સાંભળ્યું છે તે નીચ લોકોને મોઢેથી સાંભળ્યું છે, તેથી તે આજ ગેરવાજબી પણ હોય.

કાફે તેને કોટી કતી કહ્યું “મારા પ્યારા છોકરા—મારા પોતાના છોકરા! તારા રવચા ખરેખર એક સ્કાટના જેવાજ છે. દરેક રીતે તું સ્કાટના જેવો છે; જે મિત્ર નખતી

હાથમાં આવી સહાયતા શોધે, તેની માત્ર કૃપા યાદ કરી વાંધાના કારણે ભુલી બન્યો તેવો તું છે. લ્યુડોવિક લેસ્લીએ કહ્યું “ લર્ડ ક્રાફ્ટે તમને કોટી કરી ત્યારે તો હું પણ તમને કોટી કરું છું ; પરંતુ તમારે બાણવું જોઈએ કે પાદરોને વાસ્તે પ્રાર્થનાપોથી વાંચવાનું કામ જેવું આવશ્યક છે તેવુંજ સિપાહી બચ્ચાને, હુમલા વાસ્તે સંતાઈ રહેવાનું કામ બાણવું, આવશ્યક છે.” ક્રાફ્ટે કહ્યું “ લ્યુડોવિક છાના રહો ; મારા મિત્ર તમે તો ખર છો ; આ બહાદુર છોકરા દ્વારે ઇશ્વરે તમને કેવી રીતનું સુખસાધન મોકલ્યું છે, તે તમે સમજતા નથી—અને કવેનટીન, ફાસ્ટ હવે તું મને કહે કે તે જે આ બહાદુરી ભરેલો એક ખ્રિસ્તીને છાજે તેવો નિશ્ચય કર્યો છે તે વિષે બાદશાહને ખબર છે ? કેમકે આ સંકટના વખતમાં તેના આધાર શાની ઉપર રહેલો છે તે એ બીચારાને બાણવું અગત્યનું છે. જે પોતાની સાથે **બાડીગાદેની** એક આખી પલટન માત્ર લાવ્યો હોત તો કેવું સાડું ! પરંતુ ઇશ્વરનું ધાર્યું જ થાય છે. તમે ધારો છો કે તમારી ધારણા વિષે એમને ખબર છે ? ” “ હું ખાત્રીથી કહી શકતો નથી. પરંતુ એમના વિદ્વાન નજીમી માર્શીઅસ ગોલીચોટીને મેં ખાત્રી આપી છે કે ઠાકોર તરફથી બાદશાહને કાંઈ હાનિ થાય એવી બાબતો વિષે ચુપ રહેવા મેં નિર્ણય કર્યો છે, અને જે બાબત વિષે મને શંકા રહી છે તે— માર્ક કરજો—હું આપને પણ કહેવા નથી ધારતો અને અલખતાં એ ફિલસુફને કહી દેવા તો હું એથા પણ વધારે નારાજ હતો. ”

લર્ડ ક્રાફ્ટે કહ્યું “ હા ખરેખર તમે જે રીતે વર્તવાના નિશ્ચય કર્યો છે, તે વિષે ગોલીચોટીએ બહુજ ખાત્રીથી અગમચેતી કરી હતી, એવું આલિવરે મને કહ્યું હતું ખરું ; અને હું ખરેખર ખુશી છું કે, તારાઓ ઉપર આધાર રાખી નહીં પણ તેથી વધારે ભરોસાદાર સાધનથી, તેણે અગમચેતી કરી હતી. ” લીમેન્ડેકે હસીને બોલ્યો “ એ અગમચેતી કરી શકે ! પ્રમાણિક લ્યુડોવિક લેસ્લી પોતાની રાખેલી સાથે ખૂબ મજેથી પૈના ઉઠાવે છે, એમ સિતારાઓ તેને કહી શક્યા નહીં. ” તેના સરદારે કહ્યું “ લ્યુડોવિક, ચુપકર, અરે હેવાન, ચુપકર. હું પોતે જોઈએ તે કરતાં કાંઈક વધારે દુનિયારી-તે વર્ચેડું તેથી જો કદી મારા સફેદ વાળની તને શરમ નહીં આવતી હોય, તોપણ તારે આ છોકરાની જવાની અને તેના નિર્દોષપણાની શરમ રાખવી જોઈએ. આવી અયોગ્ય નજીવી વાતો તારે અમારી આગળ કરવી નહીં. લ્યુડોવિકે જવાબ દીધો, “ સાહેબ આપ મરજીમાં આવે તેમ બોલો; પરંતુ હું સમ ખાઈ કહું છું કે ભાવીપ્રેરણાની શક્તિ ધરાવનાર **સાનડર સુપંડીજા**, જેન હૈલ કીનનો મોચી, ભવિષ્ય વર્તન તરીકે આ જે તમે ગોલીચોટી કહો છો તેના કરતાં બમણો ચડે એવો હતો. તેણે અગમચેતી કરી હતી કે કોઈ દિવસે તારી બેનનાં બંધા દીકરાં મરણ પામશે અને તેઓ માંહેના સાથી નાનો એટલે કે એજ છોકરો કવેનટિન જનમ્યા તે ઘડીએ એ ભવિષ્યવાણી કહી હતી. અને તે પ્રમાણે એના સિવાય બીજા તમામ મારા બેનનાં છોકરાં મૃત્યુ પામ્યાં છે ;

અને વધારે ખેતકારક તો એ છે કે બેશક એક દિવસે એ પણ મરાણ પામશે અને તેથી એ ભવિષ્યવાણી સાચી ઠરશે, અને સાન્ડસે એક દીવસે મારે વાસ્તે પણ ભવિષ્યવાણી કહી હતી કે લગ્ન થકી હું દ્રવ્યવાન બનીશ. અને તે જોકે હજીસુધી બન્યું નથી તોપણ એ પ્રમાણે બેશક વખત સર બનશે. પરંતુ તે કેવી રીતે અને ક્યારે બનશે તે હું કવચિત્તજ અટકળ કરીશકું; કારણ કે હું ખોતે પરાણવાની દરકાર રાખતો નથી, અને કવેનટીન તો હજી માત્ર જોકેશે. વળી સાન્ડસે અગમચેતી એવી કરી—” લાર્ડ ક્રાફ્ટે કહ્યું “ નહીં મારા ભણા હ્યુગેવિક જો એ ભવિષ્યવાણી બરાબર મુઠાસર નહીં હોય તો મારે તે અધુરે અટકાવવી જોઈએ, કેમકે તું અને હું બેહુએ તારા ભાણેજને અહિં મુકી જવું જોઈએ, અને બીબી મિરયમ આગળ આપણને એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે જે સારી વૃત્તિમાં હમાણાંએનું મન છે, તે દ્રઢ થાયો; કેમકે આ મામલો એવા છે કે માત્ર એક હલકા શબ્દથી એટલી નુકસાની થઈ જાય કે ‘પારિસની’ આખી ચારલામેન્ટ તેને સુધારી ન શકે. મારા બેટા હું તને આશીર્વાદ આપું છું અને અમારી ટોળી મુકી દેવા ઉતાવળે વિચાર ન કરવો એવી ભલામણ કરું છું, કેમકે યોગજ વખતમાં સંતાવાની જગ્યામાંથી હુમલો નહીં પણ ઘોળે દિવસે ઝપાઝપી થવાનો સંભવ છે.”

હ્યુગેવિક લેસલીએ કહ્યું “ભાણેજ હું પણ તને આશીર્વાદ આપું છું કેમકે માર મહા કૃપાળુ સરદારને તે સંતોષ પમાડ્યો છે, તેથી મારી પણ ફરજ છે કે સંતોષ પામું.”

“ સાહેબ જરા સખર કરો” એમ કહી કવેનટીન લાર્ડ ક્રાફ્ટને પોતાના મામાથ જરા આવે લઈ ગયો. “ મારે કહેવું જોઈએ કે દુનિયામાં એક આસામી બીજી પણ છે કે જેણે આ બાબતો મારી પાસેથી જાણી છે. હવે તે બાબતો એવી છે કે તે બાદશાહની સલામતી માટે ખાનગી રહે એ અવશ્યનું છે; અને હું જેમ બાદશાહના સિપાહી તરીકે અને તેમના તરફથી મને થયેલી બક્ષીસો યાદ કરી તે કહી ન દેવી એમ મારી ફરજ સમજું છું તેમ તે સ્ત્રી પોતાની ફરજ બિલકુલ ન સમજે.” ક્રાફ્ટે કહ્યું “એ મર્મની અંદર જો કોઈ સ્ત્રી શામેલ હોય તો ઈશ્વર આપણને પનાહમાં રાખે, કેમકે આપણી સર્વન જો મોકાણ સમજવી.” “ મારા સાહેબ, એમ તમારે નહીં ધારવું. એ મર્મ વિષે જે આ-સામીને માહિતી છે તે કાયની અમીરઝાદી ઇસામેલ છે; અને જો ફ્રેવેસિઅરને સમજતી એની સાથે મુલાકાતની પરવાનગી અપાવો તો મારી પ્રતીજ છે કે, જે બાબતથી ઠાકોર લુઈની ઉપર ક્રોધ કરે, તે વિષે જેમ હું ખચિત ચુપ રહીશ તેમ તેને પણ ચુપ રહેવા હું સમજતી શકીશ.”

તે વૃદ્ધ સિપાહીએ લાંબા વખતસુધી વિચાર કર્યો. છતની તરફ ઉપર જોયું ને પછી બાંધ ઉપર ફરી નજર કરી; તે પછી પોતાનું માથું ધુણાવ્યું અને અંતે કહ્યું “ મારા

સમ, આ વાતમાં કાંઈક બેઢછે, જે હું સમજી શકતો નથી. કાયની અમીરજાદી ઈસા-
બેલ, આવા મોટા ખાનદાનની અને જાગીરા ધરાવનાર, તેવી ખાનુની સાથે મુલાકાત!
અને તું કાંઈ વયનો એક સ્કાટીશ છોકરો તોણીને તારી વાત સમજાવી દેવા આવી
ખાત્રીથી બોલે છે! મારા જવાન મિત્ર, તું જે અતિશય ખાત્રીથી બોલે છે તે અચરતી
ઉપજાવે એવું છે, અથવા તો કદાચ એમ હાય કે મુસાફરી વખતે તારો વખત ખૂબ કામ
લગાડ્યો હોય. ખચિત એ વાત ફ્રેવેસિઅરને ગળે ઉતારવા યત્ન કરીશ, અને તેને બચ
રહે છે કે કદાચ કાકોર બાદશાહ ઉપર એટલી હદસુધી ક્રોધે ભરાઈ જાય કે બજાતકાર
વાપરે તેથી એ તારી ઉમદા માગણી એ માન્ય કરે એવો મને સંભવ જણાય છે. પરંતુ
મારા સમ, એ માગણી હાસ્યજનક છે.” એમ કહીને અને ખમા મરડીને એ બુઢો અ-
મીર ઝોરડી છોડી ચાલ્યો. અને તેની પાછળ, હ્યુડોવિકેલેસ્કી જોકે ક્રાફ્ટની અજાણી
નું કારણ સમજતો ન હતો તોપણ પોતાના સરદારની નક્ક કરી તેના જેવું ઠાવકું
મ્હોં રાખી ચાલ્યો. થોડી મિનિટમાં તે પાછો ફર્યો, પણ આ વખતે તેના હજુરી લી
બેલેકે સાંધે ન હતો. તે વૃધ્ધ માણસ અજબ તોરમાં જણાતો હતો; હરખાતો મલકાતો.
મ્હોં વિચિત્ર રીતે વાંકુંચુકું કરી જાણે પોતાનું હાસ્ય દાખી ન શકતો હોય તેવી રીતે
અનેક એટા કરતો દેખાવો, અને બોલ્યો “દશબંધુ ખચિત તમે શરમાઈ જાઓ તેવા કે
હિમ્મતની ન્યૂનતાથી સુંદર સ્ત્રી હાથથી જતી મુકો તેવા, નથી. તમારી દરખાસ્ત, ફ્રેવે
સિઅર, જાણે સુરકાનો ખાલો પીતો હોય, તેવી રીતે, ગળે ઉતારી અને મને સમજાઈ
ને સાફ કહ્યું કે જે રાજ્યકર્તાઓની પ્રતિષ્ઠા અને સમાધાની જોખમમાં નહીં હોત તો
ચિકલ ઉપર અમીરજાદી ઈસાબેલનું પગલું સરખું પણ એ દખી શકત નહીં. ભલું છે
તેને એક સ્ત્રી છે અને તે સુંદર છે, નહિકાં હું એમજ ધારત કે, એ, ઈનામને માટે
હરીફ થઈ ભાલો ઊંચકી મેદાન પડે. કદી એમ પણ હોય કે તે પોતાના ભત્રીજા કાઝિ-
ન્ટ સ્ટીવન માટે કાંઈ મનસુઓ કરતો હોય. અમીરજાદી! તારામાં ક્યાં માણા છે, કે તું
એનાથી આછો ચોગ્ય કહેવાય! પરંતુ ચાલો—એની સાથે તારી મુલાકાત બહુ ટુંકી થશે.
પણ હું ધારું છું કે એ થોડા વખતનો પૂરેપૂરો લાલ લેતાં તને આવડે છે. ધર્મના સમ,
આ તો જે હિમ્મત કરી છે તેને માટે તને ભાગ્યેજ કપકો આપી શકું, કેમકે એ વાત
ઉપર હસવા મને અતિશય વૃત્તિ થાય છે.” આ વૃધ્ધ સિપાહીના ખુલ્લે ખુલ્લા અનુમાન
અને ઇશારાઓથી ક્વેનટીનને બહુ માફ લાગ્યું અને તેનું મ્હોં ઉતરી ગયું. પોતાનો
ખ્યાર દરેક અનુભવી માણસ ફેવી રોતે હસી કાઢે છે તે જોઈ ક્વેનટીનને બહુ બજાપો
થયો.

આ સ્થિતિમાં ક્વેનટીન ગુપચુપ લાર્ડ ક્રાફ્ટની પછવાડે ચાલી જે મઠમાં અમીરજાદી
રહેતી હતી ત્યાં ગયો, અને ત્યાંની મુલાકાત લેવાની ઝોરડીમાં તેણે ફ્રેવેસિઅરને દીઠો.
તેણે કરડાઈથી કહ્યું “રંગીલા જવાન, ત્યારે તો એમ જણાય છે કે તારા અદ્ભુત સાહસ

કર્મમાં જે સુંદર સોખનાશુ હતી, તેને તું ફરી જોવાનોજ.” કવેનટીને દ્રઢતાથી જવાબ દીધો “હા મારા અમીર સાહેબ, અને તેમાં પણ વધુ એ કે મારે તેને એકાંતમાં મળવું જોઈએ.”

“એતો કદી બનનાર નથી—હાઈ કાર્ડ, આ વાતનો ચુકાદો તમનેજ સોંપું છું. આ જવાબ બાતુ, મારા જુદા મિત્ર અને હાઈના સોખનીની દીકરી, બરગાંની સૌથી દ્રવ્યવાન વારસણુ, તેણે કંઈક કમુત્ત કર્યું છે—હું શું કહેવા જતો હતો ?—મતલબ કે એ મૂર્ખી છે—અને તમારો આ રિવાજી ઉચ્ચત અકડખાજ—દુકામાં તેઓને એકલાં મળવા દઈશ નહીં.” કવેનટીને બહુ પુતીયી કહ્યું “ત્યારે તો તમારી રૂબરૂમાં હું એક શબ્દ પણ અમીરજાદીને કહેવાનો નથી. એકે હું ઉચ્ચત હોઈશ તોપણ જે વાતની આશા રાખવાને પણ મેં હિન્મત કરી ન હતી તે વિષે તમે મને ઘણુંજે જણાવી દીધું.”

કાર્ડે કહ્યું “હા મારા મિત્ર, તે કીક કહ્યું—તમે જે વાત કદી દીધી એ તમે ભુલ કરી; અને આ વાતનો ચુકાદો તમે નને સોંપ્યો છે તેથી મારી એ ભલાનાયુ છે કે સુસાકાતના ઓરડા વચ્ચે ખાખા મજબુત સળિયાછે તેના ઉપર તમારે લોસો રાખવો અને પોતાની જખાનથી તેઓ જે કાંઈ કંઈ ચતું કરી શકે તે એ કરે. શું, મારા ભાઈ, એક બાદશાહની અને હજારો લોકોની છાંટી જે કાણે જોખમમાં છે, તે કાણે એ જવાન જણ એક મિનિટ સુધી એક બીજાના કાનમાં પ્રેમની વાતો કરે એ તક આપવા કરતાં વધારે વજનદાર નથી ?” એમ કહી તે ક્રેવેસિઅરને દૂર ખેંચી ગયો. પરંતુ તે બહુ નાખુશીથી પછવાડે ચાલતો હતો અને ઓરડી મુઠી ચાલ્યો ત્યારે જવાન તીરઅંદાજ તરફ કોઈની નજરથી ચારવાર જોવા કરતો. એક મિનિટ વીત્યા કેડે અમીરજાદો ઈમા-ખેલ જાળીની બીજી તરફથી દખલ થઈ અને કવેનટીને એકલો દખા તે જરા થાંભી રહી અને આંધ્રી મિનિટ મુઠી પોતાની નજર જમીન તરફ જ રાખી, તે પછી બોલી “બીજાઓ ગેરવાજબો પણે સંશયી થાય તેટલા માટે મારે કુતબી શું કરવા થવું જોઈએ ? મારા મિત્ર, મારા રક્ષણુક્તો, મારા એક પૂરા વફાદાર અને સાચા મિત્ર, એમ કહું તોપણ ખોટું કહેવાય નહીં.” આમ બોલી જાળીમાંથી તેણે પોતાનો હાથ તેના તરફ લંબાવ્યો, એટલુંજ નહીં પણ, કવેનટીને ચુમીઓથી તે ભરી દીધો—જેમાં આંસુ પણ ભળેલાં હતાં—ત્યાં સુધી તે તેના કબજામાં રહેવા દીધો; “કવેનટીને, જે ફરીથી કદી આપણું મળવું થાય, તો આવી રીતનો અવિચાર હું થવા દઈશ નહીં.” મારી સુંદર વાંચનારીઓ કદાચ અમીરજાદીઓ હોય, અને જાગીરદારોની વારસણુ હોય તોપણ કવેનટીને કેવી ઉત્કંઠા અને વફાદારીથી તેની એકલે હાથે રક્ષા કરી હતી, તે વાત ધ્યાન પર લે તો, આ જે પોતાની પદવી ઘટાડી દે એવી રીતે તે વતી તે વિષે તેઓ દરગુજર કરશે. પણ આખરે અમીરજાદીએ પોતાનો હાથ મુક્ત કર્યો. જાળીથી એક ડગલું હતી

હરવાડને ગભરાટથી પુછ્યું “ મારો પિત્રાઈ, કેવેસિઅર હમણાંજ આવ્યો હતો તેની સાથે બુઢો સ્કાટીશ અમીર પણ હતો તેની પાસેથી મેં એમ સાંભળ્યું કે તમારે કાંઈક મારી પાસે અરજ કરવી છે. એ તમારી અરજ શી છે ? વાજબી હોય તેવીજ કરવી; અને જો મરીબ ઈસાએલ પોતાની ફરજ તોડ્યા વગર અને આખરને નુકસાન પોહોચાડ્યા વગર તે બહાલ રાખી શકે તેવી હશે તો ગમે એટલો શ્રમ પડે તે છતાં યથા શક્તિ તેમ કરવા તૈયાર છું. પણ અરે ઉતાવળે બોલો માં; ”આસપાસ બીકથો જોઈ તે બોલી “ એવું કાંઈ નહીંકહેતા જે કોઈ સાંભળી જાય તો આપણે બન્નેનેહાનિ થાય.”

કવેનટીને દિલગીરીથી કહ્યું “ભણી બાનુ, તમે લાસ્ટી ના બાવો. પ્રારબ્ધે જે અંતર આપણી વચ્ચે પુકડ્યું છે, તે ભુકી જવાનું આ ઠેકાણું નહીં હોય અથવા તો તમારે મગરર સગો, એક ગરીબ અને અસમર્થ શખ્સની સાથે તમે ખરા લાવથી ધ્યાર બાંધ્યો એવી રીતે તમને પાડો આપે, તેમ કરવા હું માર્ગનો તળી-વખાના સ્વાનાની માફક તે બાંને ભુલી જવારો; પરંતુ એક છાતીમાં જ્યાં તે રમ્યું છે તે છતાં જે વસ્તુઓ ખરે ખર હસ્તીમાંછે તેની જગ્યા રોકશે.” “ચુપ રહો તમારે પોતાને ખાતર-મારે ખાતર-ચુપરહો, આવી બાબત વિષે ચુપકા પકડવી. તમારે શું માગવાનુંછે તે તમે બોલો.

“ જે શખ્સે પોતાની આપમતલબી ચોજનાઓ માટે તમારા વેરીની ગરજ સારીછે, તેને વાસ્તે માફી ચાહું છું.” “ ધાણું કે હું મારા બધા કાનુગોને માફ કરું છું પણ અરે કવેનટીન ! કેમકેની આપદામાંથી દિશ્યત અને ત્યાં સૂચકતાથી તમે મારું રક્ષણ કર્યું-પેલું ખુનામગી વાણું દીવાનખાનું-લલો ધર્માપદા-કેમ કેવા ભય મેં અજાણપણે જોયા તેવો અડચો ભાગ પણ કાલ સુધી મારાં જાણમાં ન હતો.”

કવેનટીને જોયું કે તેઓના સંવાદથી જે લાડી તેના માલ ઉપર આવી હતી તે રંગ જરા વાર પછી અતિ ફીકડો પડી ગયા. તે બોલ્યો એ બાબત વિષે ખ્યાલ ના કરો, થઈ ગયલી વાતનો વિચાર ન કરવો. પણ જેઓ જોખમ ભરેલા રસ્તા ઉપર ચાલે તેઓ અવશ્ય કરીને આગળ શું આવવાનું છે તે દ્રષ્ટિથી જુઓ તેમ તમે પણ જુઓ. સાંભલો. લુઈ રાજા બાંધો અને કપટી ખટપટીઆછે, અને તમે એને તેવા જાહેર કરો (અને તે તેવાછે પણ ખરે) તેના કરતાં વધારે કશાને એ જોગ્ય નથી; પરંતુ તમને ન-સાડવામાં ઉત્તેજન આપ્યું, અને તેના કરતાં પણ વધારે તમને ડીકામર્કના પંખમાં સપ-ઘાવવા યુક્તિ રચી, એમ એના ઉપર તેહોમત મુકનાથી કદાચ બાદશાહનું મૃત્યુ નિપજે અથવા તો એ પદભ્રષ્ટ થાય એવો આ સમયછે. અને નક્કીછે કે કાન્સ અને ખરગાંડી એ બે રોગ વચ્ચે જે જે લગાઈઓ થઈછે, તે સૌ કરતાં વધારે ખૂનખાર લગાઈ થાય.” “આ સંકટોનો જે અટકાવ થઈ શકતો હોય તો મારે ખાતર તે થવા દઈશ નહીં; અને ખરેખર જે કદી વેર લેવાના નિશ્ચયથી તેમ કરવા તત્પર થઈ રહો છોડો

તોપણ તે વિસરી જવા તમારા તરફથી સહેજ ઇશારો બસ છે. લુધ રાજ્યે જો મારી કીમતી સેવા બજાવી છે, તે યાદ ન કરતાં, શું તેણે કરેલા અપમાનો ઉપર જ હું ધ્યાન આપું, એ શક્ય વાત છે ?—પણ એ બની કેમ શકશે ?—મારા સત્તાધીશ બરગંડીના ઠાકોરની રૂબરૂમાં મને જ્યારે બોલાવવામાં આવશે ત્યારે કાંતો મારે મુંગે મોઢે ઉભવું જોઈએ, કાંતો સત્ય બોલવું જોઈએ. મુંગા રહેવું એ અદબી ગણાય અને મારી જીભ ને જુઠ્ઠી વાત કહેતાં શીખવવી એવી તો મને તમે દરખાસ્ત નહીં કરતા હો.”

“ખચિત નહીં પરંતુ સાક્ષી આપતી વખતે લુધ વિશે બોલતાં જે તમે પોતે નક્કી ખરૂં છે એવું જાણતાં હો તે જ તમારે કહેવું, અને બીજાઓ પાસેથી જે તમે સાંભળ્યું હોય તે વાત, તમે કદી સાચી માનતાં હો તોપણ, તે વિષે બોલતાં સાંભળેલી વાત છે એવું જ તમારે કહેવું; અને જે ખરેખર સાચું છે એવું તમે કદાપિ માનતાં હો તે છતાં સાચું જ છે એવું તમે જાણતાં ન હો તેવી વાત વિષે સાક્ષી વખતે ખાતરીથી ન કહેવું. હલકામાં હલકા તો હોનતદ્વાર હોય તેને પણ અમારા દેશમાં જે ઇનસાફ મળે છે, તે ઇનસાફ બરગંડીના એકઠા થયેલા મંત્રીઓ બાદશાહને આપવે આનાકાની ન કરે; એના અપરાધ વિશે જ્યાં સુધી પાછો અને પૂરતો પૂરાયો નહીં મળી આવે ત્યાં સુધી તેઓએ એને નિર્દોષ ગણવો જોઈએ. હવે જે બાબતો તમે પોતે નક્કી જાણતાં નથી તે વાત તમે જે કાંઈ ગપ સાંભળી હોય તે થકી કાંઈ સિદ્ધ થાય નહીં. પણ તેને વાસ્તે બીજી કાંઈ સાક્ષી જોઈએ.” “હું ધારું છું કે હું તમારું કહેવું સમજું છું.”

“હું મારું બોલવું વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું.” એમ કહી તે કાંઈ દ્રષ્ટાંત વાપરી બોલવા જતો હતો એવામાં મકનો ઘંટ વાજ્યો. “આ સંકેત આપણને જુઠ્ઠાં પાડવા માટે છે; કદાચ હમેશા સુધી આપણે જુઠ્ઠા પડીએ પણ કવેનટીન મને લુલી જતા નહીં—હું તમને કદી પણ લુલી જઈશ નહીં તમારી વફાદારીથી બજાવેલી સેવાઓ” તે વધારે બોલી શકી નહીં; પણ ફરી પોતાનો હાથ લંબાવ્યો જે તેણે ફરી પોતાને હાથે દાખ્યો; અને હું કહી નથી શકતો એ કેમ બન્યું, કે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લેવા કોશિશ કરતાં અમીરઝાદી જાળીની એટલે નજીક આવી લાગી કે કવેનટીન વિદાય થતાં તેણીના હોઠ ઉપર ચુંબન કરવા હિમ્મત ચલાવી. તે જવાન બાનુએ તેને કપડો આપ્યો નહીં—કદાચ તેમ કરવાને વખત ન મળ્યો હોય કેમકે ફ્રેવેસિઅર અને કાર્ડે જે વાતચિત થઈ તે કદાચ સાંભળીતો નહીં હોય પણ જે કાંઈ બન્યું તે તેઓ એક ફાટમાંથી જોઈ શક્યા હતા; તેઓ ધસારાબંધ ઓરડીમાં આવી લાગ્યા. ફ્રેવેસિઅર, તો બારે ગુસ્સામાં હતો અને કાર્ડે હસતો હસતો તેને પાછળ ખેંચતો હતો. ફ્રેવેસિઅરે ઘાંટો કાઢી ઇસાબેલને કહ્યું, “જવાન બાનુ જ તારી ઓરડીમાં, અને હવે તમને બહુ નાની અને સાંકડી ઓરડી તથા

રોટલી અને પાણી સિવાય બીજું કંઈ આપવામાં આવશે નહીં. અને તમને નષ્ટ સાહેબ તમને, જેઓ આવા ઉદ્દત છે તેને હું કહું છું કે, બાદશાહ અને મુલકના હિતનો આધાર તમારા જેવાઓની ઉપર નહીં રહેતો હશે એવો પાણુ વખત આવશે અને ત્યારે તમારી બેઅદબીની સજા શીખશે. તમારી ભીખારી આંખ ઊંચી કરી—”

“બસ ! બસ ! હવે બસ કરો. અને કવેનટીન હું તમને ચુપ રહેવા અને તમારે ઠેકાણે જવા હુકમ કરું છું—કાઉન્ટ આવ કેવેસિઅર, હવે આપણું કહેવું એ સાંભળી ન શકે તેથી કહું છું કે આટલા બધા ધિક્કારને વાસ્તે કંઈ કારણ નહીં હતું. કવેનટીન ડરવાઈ રાજના જેવાજ ખાનદાનનો છે. માત્ર એટલુંજ કે તે એટલા દ્રવ્યવાન નથી. તે મારા જેમજ ઊંચકુળથી અવતરેલો છે. અને હું મારા ખાનદાનનો મુખ્ય છું. છટ ! છટ ! તમે જે સજા વિધે બાદશા તે અમારી આગળ બોલવું ન જોઈએ.” કેવેસિઅરે અધિરાધથી કહ્યું “આ પરદેશી ભાકુતી લોકોની બેઅદબી કહેવત જેવી થઈ ગઈ છે. અને તમે તેઓના સરદાર છો તેથી તેઓને ઉત્તેજન ન આપતાં ડપકો આપવો જોઈએ.”

કાફરે જવાબ દીધો “અમીર સાહેબ, આજ પચાસ વરસ થયાં કોઈપણ કેન્સ મેન કે બરગંડીયનની સલાહ વગર હું એ સત્તા ભોગવતો આવ્યો છું અને તેવીજ રીતે માફ કરજે—જ્યાં સુધી તે મારા કબજામાં હશે, ત્યાં સુધી ભોગવવા ઈરાદો રાખું છું.” “હીક, હીક. મારા સાહેબ, હું તમને કંઈ અપમાન આપવા માગતો નથી. તમારા ઊંચકુળથી તેમજ તમારી અવસ્થાથી તમે જે અધિરાધ બતાવો છો તેમ કરવાને તમને હક છે. અને આ જવાન લોકને માટે મારે એમ કહેવું છે કે જો હવેથી ગઈ ગુજરી ભુલી જઈ તેઓ કદી નહીં મળે તેવી રીતની સંભાળ લઈશ. તે બુદ્ધો અમીર હસીને બોલ્યો “એ વાત વિધે તમારે બહુ ખાતરી રાખવી નહીં. પર્વતો પાણુ પાસે પાસે આવી પહોંચે એમ કહેવાય છે, ત્યારે બે મનુષ્ય જતીના પ્રાણીઓ જેઓને પગ છે અને જે પગને ગતિમાં મુકવા માટે જીવ અને પ્યાર છે. તેઓ શું કામ ન મળે ? કેવેસિઅર તમે જોયું તો હશે પેલી ચુમી કેવા વાહાલથી અપાઈ. હું ધારું છું કે તેમાં કંઈક ભયસૂચક હતું.” કેવેસિઅરે કહ્યું “મારી શાંતીમાં ફગી ખસલ કરવા તમે કોશિશ કરો છો, પણ હું એ તક તમને આપીશ નહીં—સાંભળો કિલ્લામાં બોલાવવા માટે ઘંટ વાગે છે, ખરે ! એક ભય ખરેલી સભા, જેનું પરિણામ માત્ર ઈશ્વરજ જાણી શકે.”

“આટલું પરિણામ તો હું આગળથી કહી શકું છું કે જો બાદશાહના અંગ ઉપર કંઈપણ બળાત્કાર થયો તો જોકે તેના સ્નેહીઓ ધોરા છે અને તેઓ દુશ્મનોથી ઘેરાયલા છે તોપણ તે એકત્રા પડવાના નથી તેમ તેનું ઘેર લેવાપા વગર પગ રહેશે નહીં. હું દિવગીર છું કે આ પરિણામ માટે સામગ્રી કરી રાખવા જે કંઈ ઉપાયો લેવા જોઈએ તે ન લેવા, એવો મને સાફ હુકમ છે.”

મારા કાફલે સાહેબ, આવી ખરાબી આગળથી ધારી રાખવી તે તો ખચિત નેનું પ્રસંગે આપવા જેવું થયું. તમારા સ્વામીની આજ્ઞાને માથે ચઢાવો અને ઉતાવળે અપમાન ન સમજી બળાત્કાર માટે કારણ નહીં આપશો તો જેવી રીતે તમે ધારો છો તેના કરતાં વધારે શાંતિથી આજ્ઞાના દિવસ પુરો થશે એમ તમને જણાશે.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

તપાસ.

ખરગંડીના જે મોટા અમીરોને અને તેની સાથે બહુ થોડા કેન્દ્ર અમીરો જેઓ તે પ્રસંગે હાજર થઈ શકે તેઓને કચેરીમાં બોલાવવા માટે ઘટનો પેલો ટકોગે થયો કે ઠાકોર ચાલેસ, પોતાના રસાલાનો એક ભાગ જેઓ સોટા અને ખરછીઓથી હથિયારબંધ હતા, તેની સાથે પેરોનના કિલ્લામાં દાખલ થયો. લુધ રાજા એ મુલાકાત માટે રાહ જતો હતો તે ઉઠીને ઠાકોર ભણી બે ડગલાં ચાલી પછી પ્રૌઢતાથી ઉભો રહ્યો. જોકે તેના પોશાક કંગાળ હતો અને તે સૌની સાથે હળીમળી ચાલતો, તોપણ જે વખતે જરૂર હોય તે વખતે પ્રૌઢતા કેવી રીતે ધારણ કરવી તે ખૂબ અછી રીતે સમજતો હતો. તેનો હરીફ પ્રથમ તો ઉતાવળે પગલે અને કઢંગી રીતે દીવાનખાનામાં દાખલ થયો, પરંતુ રાજાની શાંત વર્તણૂકથી હાલને અગત્યને પ્રસંગે તેના ઉપર અસર થઈ; અને તેથી પોતાના સત્તાધીશની રૂબરૂ એક મોટા જગોરદારને છાજે તેવી રીતની પોતાની હાલચાલ કરી. ઠાકોરે મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો હોય કે શરૂઆતમાં તો લુધની મોટી પદ્ધતિ અનુસરીને ચોગ્ય માન આપવું એવું ખુલ્લી રીતે જણાવું હતું. પણ તેની સાથે એમ પણ જણાવું હતું કે તેમ કરતાં તેના પોતાના જતો તામ્સી સ્વભાવ ઉપર તેને ભારે અંકુશ રાખવો પડતો હતો; અને ક્રોધની લાગણી અને વેર લેવાની તૃબણ જે તેની છાતીમાં ઉભરાઈ આવતી હતી, તે માન માન દાખી શકતો હતો. આથી કરીને બાહરનો વિવેક પરાણે જલાવતો અને કેટલેક દરજ્જે સભ્યાચારને અનુસરીને ભાષા પણ તેવીજ માન પૂર્વક વાપરતો તોપણ જરા જરામાં તેના ચહેરે લાલચોળ થઈ જતો, તેના આવાજ એસી જતો, ભાંગુ તુડું બોલતો, જાણે પોતા ઉપર મુકાયલા દાખમાંથી મુક્ત થવા તત્પર હોય તેમ પોતાના અવયવો હીલવતો, ડોલા ધુરકતો, લોહી હમાણા નીકળશે એવી રીતે હાક કરતો અને આ સૌથી ક્રોધી રાજ્યકર્તા પોતાના જખરા ક્રોધના આવેશમાં આવી ગયો.

હોય તેવો દીસતો હતો. રાજા, શાંત અને સ્વસ્થ નજરથી ધ્યાન રાખી આ બધી એના વિકારોની લગાઈ જોયા કરતો હતો. ઠાકોરના ચેહરાપરથી અવલોકન કરતાં તે જાણે મોતની કડવાસ હમાણાથીજ અનુભવતો હોય, એવું તેને જણાતું. એક માનવી તરીકે તેમ વળી એક પાપી મનુષ્ય તરીકે તેને મોતનો ભારે ભય હતો. એણે તો મનમાં નક્કીજ કરી રાખ્યું હતું કે એક ચંચળ સુકાનીની માફક જ્યાં સુધી ચાલાકી વડે વહાણ બચાવવાનો જરાપણ સંભવ હોય ત્યાં સુધી નાહિન્મત થઈ ન જવું, અથવા સુકાન મુકી દેવું નહીં. ઠાકોરે ઝોખરા અને ભાંગાથો જ્યારે બાદશાહને કહ્યું કે આ જગા આપને વાસ્તે ખરાબર સગવડ ભરેલી નથી ત્યારે તેણે જરા હસી જવાબ દીધો “મારા અંક વડવાને **હુરખટનું ટાવર** જેવું રહેડાણ નિવડ્યું તેના કરતાં મને સાફ છે ત્યાં સુધી મારે ફરિયાદ કરવાનું કારણ નથી.”

“ત્યારે એ લોકોએ તમને દંત કથા કહી કે? હા, તેને અહીંઆ મારી નાખવામાં આવ્યો હતો પણ તેનું કારણ એ હતું કે મઠમાં જોગીઓ માફક પોતાના દિવસો પુરા કરવા તેણે ના પાડી.” લુઈ જાણે બેદરકાર હોય તેમ બોલ્યો “એતો બડો મૂર્ખ કે સ્વ-મતાર્થે પ્રાણ ત્યાગ કરવા છતાં સાધુ પુરુષની પદ્ધતિ ગેળવી શક્યો નહીં.”

“હું આપને વિનંતી કરવા આવ્યો છું કે ક્રાન્સ અને બરગંડીના હિત અર્થે અગત્ય ની બાબતો વિષે મોટી કચેરી ભરી વિચાર થવાનો છે તે પ્રસંગે આપે પધારવું. આપે ત્યાં સત્વર પધારવું—એટલે કે જો આપની એવી ઈચ્છા હોય તો—” “નહીં મારા ભલા પિત્રાઈ એટલા બધા વિવેકની કાંઈ અગત્ય નથી જે બાબત વિષે આપ આજ્ઞા કરી શકો તે બાબત વિશે વિનંતી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી—જો આપની એવીજ મરજી છે તો હું કચેરીમાં હાજર થઈશ.” પછી પોતાના નાના રસાલા તરફ નજર કરી તે બોલ્યો અમારો રસાલો કાંઈક દુકો થઈ ગયો છે, પરંતુ પિત્રાઈ, આપણે બેહુને બદલે, આપે દીપી નીકળવું જોઈએ.”

એ રાજ્યે કર્તાઓ **અલ હુરખટનો** બુર્જ મુકી કિલ્લાના ચોકમાં આવ્યા. બરગંડીના મુખ્ય નકીબ ટાઇસન ડીઆર નકી પુકારતો હતો. એ ચોકમાં લુઈએ જોયું કે ઠાકોરના બાડીગાર્ડો અને લશ્કરી માણસો ભપકાદાર હથિયાર સરંજામ સહિત લશ્કરી રીત પ્રમાણે સફ બાંધી ઉભા હતા. ચોક ઝોળંગીને તેઓએ કચેરીના દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. ઈમારતના જે ભાગમાં લુઈના ઉતારો હતો તેના કરતાં આ ભાગ અર્વાચિન કાળમાં ચાલેલો દિસતો હતો અને જોકે એ દીવાનખાનું ભાંગેલી તુટેલી હાલતમાં હતું તોપણ જાહેર કચેરી માટે ઉતાવળે તેમાં ગોડવાણ કરેલી હતી. બે ભપકાદાર કુરસીઓ એકજ છત્ર તળે ઊંચસ્થળે મુકવામાં આવી હતી. તેમાં જે ઠાકોરને વાસ્તે રાખેલી હતી તેના કરતાં લુઈ માટે મુકેલી કુરસી બે પગથિયાં ઊંચી હતી. એ કુરસીની બેહુ ગમ મુખ્ય

અમાર મંડળમાંથી વીશોક જાણુ પદ્ધતિ પ્રમાણે ખેડેલા હતા. જે વખતે બેહુ રાજ્યકર્તા આસન ઉપર બિરાજ્યા તે વખત માટે એમ બોલીએ તો ખોટું કહેવાશે નહીં કે જે શબ્દની તપાસ માટે કચેરી બોલાવવામાં આવી હતી તે તો સૌ કરતાં કિંચિત્થવે પ્રમુખ ધર્મ વિરાજમાન થયેલા હતા. આ વિરુદ્ધ, અને તે થકી જે સંશય ઉત્પન્ન થાય તે દૂર કરવા માટે બાદશાહની કુરસી તરફ સંદેશ નમી ઠાકોરે નીચેના શબ્દોથી સભાના આરંભ કર્યો.

“મારા ભલા જાગીરદારો ને સલાહકારો, અમારા મુલકમાં અમારા પિતાના તેમજ અમારા પોતાના વખતમાં તાબેદારો સત્તાવીશની સામે, અને પ્રજા રાજ્યકર્તાની સામે બલવો ઉઠાવ્યાથી કેવી રીતની ખસલ થયેલી છે તે તમે સારી રીતે જાણો છો અને હાલ તરત ફાયની અમીરજાદી ઇસામિલ અને તેની કોઈ હેમીલાઈન બાનુએ નિર્લેજ પાણે નાસી જઈ પારકા રાજ્યનો આશ્રય લીધો અને તેથી અમારી ભાગીની પોતાની રાજ્યભક્તિ વરજી અને એ માટે એની જાગીર છીનવી લેવામાં આવે તે સજનને ખાતર થઈ. એ દાખલાથી ઉપર કંઈકી ખરાબીઓ કેટલી હદસુધી વધી જાય છે તેની અતિ ભયંકર દલીલ અમને મળી ચુકી છે અને એથી પણ વધારે ભયંકર ને ખેદકારક દાખલો અમારા પ્રિય ભાઈ અને મિત્ર લીજના ધર્માધિકારીના ઘાતકી ખૂનથી અને આ કિતુરી શેહર જેને છેલા બંડ માટે બહુ ઝોછી સજ્જ કરવામાં આવી હતી તેના ઉઠાવેલા બલવાથી તાબે દાખલો મળી આવ્યો છે. અમને એમ ખબર મળી છે કે આ દુઃખદાયક બનાવો, માત્ર સ્ત્રીઓનો મૂર્ખાઈ અને બેવકાઈ તથા છકી ગયેલા શેહરીઓની ઉજ્જતાથી નિપજ્યાં નથી પણ એક પારકા રાજ્યવાળાની સામેલગીરી, એક બળવાન પાડોસીની નડતરથી એ નિપજ્યાં છે એમ કહી શકાય. જે ભલા કામનો પદ્ધતિ ભલોજ મળે તો હોય તો, આ પાડોસી પાસેથી બરગંડીએ ખરા ભાવ તથા સાચા દિલની મિત્રતાની વકી રાખી હતી.” આ ઠેકાણે ઠાકોરે દાંત કકડાવી પગની પાની જમીન ઉપર દાખી કહ્યું “જે એ વાત ખરી કરી તો—સાધન તો આપણા હાથમાં છે—એટલે પછી જે મુખ્ય ઝરામાંથી એ ખરાબીઓ વરસો વરસ અમારી ભાણી વેહેતી રહે છે તેને એકદમ મુલકમાંથી બંદ પાડતા અમે સંશય શાને રાખીએ?” ઠાકોરે પોતાના ભાષણનો આરંભ શાંતપણે કર્યો હતો પણ સમાપ્તે ખોટું સાદું બોલ્યો હતો અને છેલ્લું વાક્ય તો એવા ઘાંટાથી બોલ્યો કે સૌમંત્રીઓ ધુજવા લાગ્યા અને રાજના ચેહરાનો રંગ ઉડી ગયો. પરંતુ તરતજ હિમ્મત પકડી પોતે પણ મંત્રમંડળ પ્રત્યે ભાષણ કરવા લાગ્યો, અને તે એવા સ્વસ્થ મનથી ગભરાટ વગર બોલવા મંડ્યો કે ઠાકોર જોકે વચ્ચે બોલવાને ઘણો ઉત્સુક દેખાતો, પરંતુ તેમ કરવાને તેને યોગ્ય તક મળી નહીં.

“ફ્રાન્સ અને બરગંડીના અમીરો અને નાઈટો, જ્યારે એમને છે કે એક બાદ-

શાહે પોતે તોહમતદાર તરીકે પોતાનો બચાવ કરવો જોઈએ, ત્યારે એવે આસરે સૌથી ઉત્તમ અમીરો અને શૂરવીરોમાંથી સૌથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષો કરતાં વધારે નામાંકિત ન્યાયામીશો માટે તે ઈચ્છા કરી શકે નહીં. અમારા બરગંડીના બહા પિત્રાઈ સત્યતા અને વિનયને લીધે જોખમિ જોખમું કહી દેતા અચકાયા તેથી બાબત જરા અંધારામાં રહી જાય છે. અમારે તેવો સંકોચ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી, બલકે અમારી સ્થિતિ એવી છે, કે અમે તેમ કહી શકતા નથી—તેથી અમે સ્પષ્ટ રીતે બોલવાની રજા લઈએ છીએ. મારા સાહેબા, એ ધિસ્તાર લેરેલા આરોપ **અમારો** ઉપર, અમે જે એમના હુકમદાર સત્તાધીશ, એમના સગા અને એમના સાહુકારી તેમના ઉપર, દુઃખદાયક બનાવો થી અમારા પિત્રાઈના સાદું મગજ અને બહા સ્વભાવ ઉપર માઠી અસર થયાને લીધે, એમના જાગીરદારોને રાજ્યભક્તિથી ભ્રષ્ટ કરવાનો, લીજના લોકોને બલવો કરવા ઉસ્કેરવાનો, અને બારબટીયા વિલિયમ ટીલામાર્કને અતિ કુર અને પાપી પ્રાણઘાત કરવામાં ઉત્તેજન આપવાનો, એવા એવા આરોપ એમણે સુક્યા છે. ફ્રાન્સ અને બરગંડીના અમારો, તેમ લીજાર કરશે તો માલમ પડશે કે હુમાણું જે સ્થિતિમાં હું છું, તેજ એ તોહમતોને જીતાં પાડે છે, કેમકે માનવી જીવ જે વિચાર કરવાને શક્તિવાન છે તેવી શક્તિ મારામાં હોવા છતાં એક તરફ હું બરગંડીના હાકોર સાથે કાવાદાવા ચલાવું—જે એવાં કે ઉઘાડાં પડ્યાં વિના રહેજ નહીં—અને બીજી ગમ જરા પણ અચકાયા વગર એમના કબજામાં પોતાને લાવી મુકું એ વાત કોઈના જગલમાં ઉતરી શકે? તેમ કર્યાથી શું વાજખી રીતે એક કોઈ ભરાયલા રાજ્યકર્તાની મરજીને આધીન નહીં થઈ પડું? તરત ભડકો ઉઠે એવી સુરંગને સગી સલગાવી, કોઈ આરામથી ત્યાં સ્વસ્થપણે બેસી રહે તે મૂર્ખાઈ પણ આની સાથે સરખાવતાં હાપાણમાં ગણાય. બેશક હું ઘાડું છું કે શાનવાદમાં જે ભયંકર વિશ્વાસ ઘાતનાં કૃત્ય થયાં તેના સંબંધમાં લુચ્ચાએ મારું નામ દેતા હશે પણ જ્યારે મેં તેમને એવો હક આપ્યો નથી ત્યારે શું તે માટે હું જવાબદાર છું! અથવા બે મૂર્ખ સ્ત્રીઓ પ્યારને લગતા કોઈ કારણથી, કંટાળી જઈ મારા દરબારમાં આવી આશ્રય માગ્યા તેથી શું એમ સિધ્ધ થાય છે, કે મારી શીખવાણીથી તેઓએ તેમ કર્યું? આખર આતર અને **શિવલરી** ના નિયમોને અનુસરતાં હું તેમને કેદ કરી પાછી બરગંડીના દરબારમાં મોકલી તો ન શક્યા—અને હું ઘાડું છું કે કોઈપણ **નાઈટ**ની પદ્વી ધરાવનાર સદ્ગૃહસ્થ તેમ કરવાની સૂચના ન કરે, પણ તેમને માનવતા ધાર્મિક પિતા જેઓ હુમાણું કૈલાસવાસમાં દેવતાને દરજ્જે પેહોંચ્યા છે (આ ઠેકાણે લુઈને જાણે બહુ લાગી આવ્યું હોય તેમ રૂમાલ આંખે લગાડ્યો) તેમના હાથમાં મેં મુકી તેથી હું ઘાડું છું કે લગભગ મેં એજ અર્થ સાર્યો. અને મેં તેમ કર્યું કે નહીં તે તપાસ કર્યાથી માલમ પડશે. હું કહું છું કે મેં એવા પુરૂષના હાથમાં તેઓને સોંપી, જે મારો પોતાનો કુટુંબી, જે બરગંડીના તેથી પણ વધારે સગો લાગે, જેમના દરજ્જે તથા જેમની ધર્મ મંડળમાં

કિંથી પદ્મવી અને અરસૌસ ? જેમના અસંખ્ય સદ્ગુણો વડે એઓ આ અભાગાળી રખડનાગઝિના થોડો વખત સુધી રક્ષણ કર્તા થઈ તેમની અને તેમના સત્તાધીશ વચ્ચે સમજુતી કરનાર તરીકે યોગ્ય પુરૂષ ગણાઈ શકાય, એટલા માટે મારું કહેવું એમ છે કે જે થોડા ઘણા બનાવો ઉપરથી મારા ખરગંડીના બ્રાતાના ઉતાવળા અનુમાનથી મારી વિરુદ્ધ નાતાયક શક ઉત્પન્ન થતાં જાણાય છે તે એવા છે કે તેનો ખુલાસો બહુ વાજબી ને માન ભરેલા હેતુથી આપી શકાય. વિશેષ હું એમ કહું છું કે જે ઘણી મિત્રતા ના પુરા ભરેલા ઉપર રહી આવ્યો છે તેની પ્રત્યે મારા ભાઈ જે હીંચુ લગાડનાર બદાને લીધે સ્નેહભાવનો દેખાવ બદલી, જે દીવાનખાનામાં આનંદ આચ્છવ થવો જોઈએ તેને ઇનસાફની અદાલત બનાવી દીધી છે અને જે જોરડીઓમાં આગતા સ્વાગતાની વકી રખાય તેને કેદખાનું કરી દીધું છે; તે બદાએને ટેકો આપવા કિંચિત માત્ર પણ વિશ્વાસ યોગ્ય સાક્ષી મળી શકવાની નથી.” બાદશાહ જરા અટક્યો કે ચાર્લસ તરત વચ્ચે બોલ્યો “મારા સાહેબ, આપની યોજનાઓ અમલમાં આવે તેજ વખતે આપનું અહીં આવવું થયું તે માટે કારણ એમ આપી શકાય છે કે જેઓ બીજાને ડગવાનો ધંધોજ લઈ બેસા છે તેઓ પોતેજ કોઈવાર સખ્ત છકડ ખાઈ બેસે છે. ઇજનર કોઈ વખતે પોતાનીનેજ બનાવેલી યુદ્ધ ઘંટીકાના ઉડવાથી પ્રાણ ખોય છે. હવે શું થવાનું છે તેનો આ રીતસર તપાસ ચાલે છે તેના પરિણામ ઉપર આધાર રાખે છે. કાયની અમીરઝાદી ઇસાબેલને અહીં બોલાવો.”

કાઝિન્ટ વેસિઅરની આજ્ઞાથી આ તરફ જવાનું એક ગમ કેવેસિઅરની ૧ અમીર ઝાદી અને બીજી ગમથી મહા વિકારિણીના ટેકાથી જેવી તે દાખલ તેવોજ ચાર્લસ બોલી ઉઠ્યો “વાહરે શીરીન શાહઝાદો ! છેલ્લી વખતે જ્યારે એમ વાજબી અને નિયમ સર આજ્ઞા આપી ત્યારે તારામાં જવાબ આપવા જેટલો પણ દમ ન હતો અને પછી તો મૃગલી પાછળ શિકારી લાગ્યાથી લાંબામાં લાંબી દોડ કરે તેવી દોડ કરવા તારામાં શક્તિ આવી ગઈ. બે મોટા રાજ્યકર્તા વચ્ચે તે જે આ સુંદર મામલો રચી દીધો છે તે વિષે તું શું ધારે છે ? તેઓ તારા ખુબક ચેહરા માટે લડાઈમાં ઉતરે એવો સંભવ છે.” ઇસાબેલે મનમાં નક્કી કર્યું હતું કે ડાકોરને પગે પડી પોતાની જાગીર કબજે લેવા વિનંતી કરી મઠમાં જઈ વાસ કરવાની પરવાનગી માગવી; પરંતુ આવી ઠઠ મળેલી તેથી તેમજ ચાર્લસની આવી તોછડી વર્તણૂકથી તેનો વિચાર તદ્દન બદલી ગયો. જેમ કોઈ તોફાન માં બીધેલી અબજા પોતાની ચોગરદમ ગર્જના સાંભળી પ્રત્યેક પગે ધાસ્તી રાખતી હોય કે વિજળીનો આ નવો કડાકો અબધડી મારા માથા ઉપર પડી મારો નાશ કરશે તેમ તે સ્તબ્ધ થઈ ઉભી રહી. કેવેસિઅરની અમીરઝાદી જેમ કુળવાન, મોટી ઉમરે પોંહચેલી તોપણ કાંતિવાળી હતી, તેમ એ ગુણોને છાજતી હિંમત પણ તેનામાં હતી. તેણે જોયું કે હવે મારે વચ્ચે પડવું જોઈએ તેથી તે બોલી “મારા મહારાજ ડાકોર, મારી

મુંદર પિત્રાણ હાલ મારે શરણે છે. સ્ત્રીઓ પ્રતિ કેમ વર્તે તું જાણે તે આપ સાહેબ કરતાં હું વધારે સમજુ છું. અમારી પદવી અને અમારી જાતની ધોડ્યની ભાષા અને બોલવાની લઘણ નહીં વાપરે તો અમે સત્વર આ કચેરી મુકી જઈશું.”

ઠાકોર ખડખડ હસી પડ્યો અને બોલ્યો “કેવેસિઅર તારા પોતા સ્વભાવથી તારી અમીરઝાદી તો હુકમ ચલાવનાર ધણી જેવી ધણીઆણી થઈ બેઠી છે. પણ તે તો તું જાણે. પેલી ભોળી છોકરીને બેસવા માટે જગ્યા આપો. હું એના કાંઈ વેરી નથી; મારી ઈચ્છા તો એવી છે કે એને વધુમાં વધુ માન આપવું.—બાનુ, બેસો અને કુરસદ મને કહો કે સ્વદેશ છોડી ભટકવાના સાહસિક ધંધાનો તમારા મગજમાં ભુત કેમ ભરાયો?”

મહા દુઃખથી અને અચકી અચકી ઈસાબેલે કબૂલ કર્યું કે જે વિવાહની આપ સાહેબે દરખાસ્ત કરી હતી તેથી હું તદ્દન વિરૂધ્ધ હોવાથી ફાતેસના દરખાસ્તો આશ્રય મેળવવા મેં આશા બાંધી.

ચાર્લિસે કહ્યું “અને કેન્ય બાદશાહના સંરક્ષણમાં, ખચિત, તે મળવા વિષે તમને ખાતરી તો આપવામાં આવીજ હશે?” “અલબત્ત મારા મનને તેવી ખાતરી ન થઈ હોત તો આવું મોટું પગલું ભરત નહીં.” આ વખતે ચાર્લિસે વાર્ણીય નહીં તેવું કટુક હાસ્ય કરી લુઈ ભણી નેયું. એણે અતિ દ્રઢતાથી તે સહન કરી લીધું; માત્ર એના હોઠમાં જરા ટ્રિકાશ આવી ગઈ. અમીરઝાદીએ, જરાવારા અટકી, બોલવાનું ચાલુ કર્યું.

“પરંતુ બાદશાહ લુઈની અમારી પ્રત્યે ધારણાને લગતી ખબર મને મારી અભાગણી ફાઈ હેમીલાઈન બાનુ પાસેથી મળતી હતી; અને તેણીનો અભિપ્રાય, પાછળથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે દુનિયામાં મહા નીચ દગાખોરો અને બેવફા લોકોની શીખવાણી અને તેઓએ આપેલી ખાતરીથી બંધાયો હતો.” તે પછી તેણે ટુકામાં હીરાદીન મઝબીન અને માર્યનની લુચાઈ વાર્ણવી અને પછી વિશેષ એમ કહ્યું કે એઓમાંથી મોટો મઝબીન જેને ઝમેટ કરી કહેતા હતા અને જેણે પ્રથમ નાસી જવાની સલાહ આપી હતી તે દરેક રીતની દગલખાજી કરે તેવો અને લુઈની સના વગર તેના આહતિયા તરીકે પોતાને ખપાવી દે એવો પણ ખરો અમીરઝાદી પોતાનું આખ્યાન ચલાવતી હતી તે વખતના અરસામાં બધાં ચુપ થઈ ગયાં હતા. તેણીએ, છેક જે વખતથી પોતાની ફાઈ સાથે બરગંડીનો મુલક છોડી ગઈ તે વખતથી કરીને શાનવાદ ઉપર ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો અને છેલ્લે તે કેવેસિઅરને શરણ થઈ તે પર્યંત ટુકામાં બધું કથન કર્યું. બ્યારે તેણે પોતાનો ટુકો અને ભાગો તુટો વૃતાંત પુરો કર્યો તે વખતે બધા મુગાં રહી ગયાં; અને ઠાકોરે, જેમ કોઈ પોતાનો બુસ્સો બાહાર કાઢવાનું બહાનું જોતો હોય પણ તેમ કરવાને પોતાની નજરમાં વાજખી કારણ જડતું નહીં હોય તેમ, પોતાની વિકાળ કાળી

આખો જમીન તરફ જ રાખી હતી. આખરે તે હોયે નજર કરી બોલ્યો કે “મામાએણે આપણા પગ તળેથી દર કરી જાય ત્યારે તેની ગતિની આપણને સુરત રહેશે પરંતુ આપણે તેના નકકી પતો આપી શકતા નથી તેથી એમ નહીં સમજવું કે ન જમીન તળેથી દર કરતોજ નથી. પરંતુ બાદશાહ લુઈ પાસેથી હું એ જાણવા માગુ છું કે જ્યાં રે તેઓ એની બોલાવેલી નહીં આવેલી હતી ત્યારે પોતાના દરબારના એમના આગતા સ્વાગતા શું કામ કરી ?” બાદશાહે જવાબ દીધો “ભલા પિત્રાઈ તમે ધારોછો તેમ મેં એમની આગતા સ્વાગતા કરી નથી. હા, દયા ખાતર ખાતગીમાં મેં તેમની મુલાકાત લીધી પણ તેઓને કૈલાસનાસી ઉત્કૃષ્ટ ધર્માધિકારીના સંરક્ષણમાં મુકવાની પેહેલી જોગવાઈ મેં હાથ કીધી. એ ધર્માધિકારી આપના મિત્ર (ઈશ્વર એમને કૃપાળુ થાઓ) અને મારા કરતાં અથવા બીજા કોઈ રાજા કરતાં નાસીને જે દરજ્જે આવે તેને કેવી રીતે ચોગ્ય આશ્રય આપવો અને જેના મુલકમાંથી નાસી આવ્યા હોય તેના પ્રત્યે પોતાની ફરજ કેવી રીતે અદા કરવી તે વધારે સારી રીતે સમજવા હતા. હું આ જવાનખાનું ને છાતી ઠોકી પુછું છું કે મેં એમને ખરા ભાવથી આવકાર આપ્યો કે મારી દરબારને આશ્રયે આવ્યાથી તેઓને પસ્તાવો કરવો પડ્યો હતો ?”

અમીરઝાદીએ જવાબ દીધો કે આપનો આવકાર એવી રીતનો હતો કે મને તો શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે જેઓ પોતાને આપના અહતિયા કરી કહેતા હતા તેઓએ જે ખાત્રી આપી હતી કે આપે એમને બોલાવ્યાછે એ વાત શક્ય હોય; કેમકે જો આપે એઓને એમ કહેવાની ચોગ્ય સત્તા આપી હોય તો આપની વૈનાયક એક બાદશાહ, નાઈટ, અને સદગૃહસ્થ તરીકે ચોગ્યછે એમ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે. તે એમ બોલો તે વખતે જાણે રાજાને કપકો આપતી હોય તેવી રીતે તેના તરફ નજર ફરવી પરંતુ લુઈ તો આવી રીતના દારૂ ગોળાની સામે થવા સજ્જ થઈ રહેલો હતો. અમીરઝાદીના જવાબથી પોતાના નિર્દોષ પાણા માટે સાક્ષી પડી હોય એવું તે હજારેથી પોતાના હાથ લંબાવી શ્રાતા જનોને આનંદ ભર ખતાવતો હતો. દરમ્યાન ઠાકોર તેની તરફ એવી દ્રષ્ટિથી જોતો હતો કે જાણે કેટલેક દરજ્જે તેનું બોલવાનું બંદ થયું હોય પરંતુ તે જરાએ સંતોષ પામ્યે નહીં હોય; અને પછી અસંગત અમીરઝાદીને કહ્યું “સુંદર ખાનુ, હું ધારું છું કે તમારા ભટકવાનું આજે વૃત્તાંત આપું તેમાં અમુક પ્યાર વ્યવહારની વાત કહેતાં તો તું ચુકીજ ગઈ—ઓહો અત્યારથીજ લજ્જની રતાશ તમારા વદન ઉપર અવવાલાગી કે ? અમુક જગલના નાઈટો એ તમારી શાંતિમાં થોડા વખત સુધી ખલલ કરી હતી. વ્રાહ્મ, એ વાત અમારે કાને આવી છે અને તેમાંથી અમે હમાણાજ કાંઈ નિશ્ચય કરી નાખી શકીએ. લુઈ રાજા, મને કહો કે આ રખડતી, દાયની કહો કે કાયની કહો હોલેન બાદશાહે વચ્ચે ઝગડો કરાવે તે પેહેલાં એને માટે ચોગ્ય વેવિશાળ કરી નાખીએ તો ઠીક નહીં ? રાજા લુઈ જોકે જાણતો હતો કે એના પછી કેવી અપ્રિય દરખાસ્ત થવાનો સંભવ છે તોપણ તેણે શાંત

પણે મુંગે મોઢે હા ભણી; પરંતુ અમીરઝાદી પોતે જે તંગ સ્થિતિમાં હતી તેજ કારણથી તેનામાં પાછી હિંમત આવી. તે અત્યારસુધી ફ્રેવેસિઅરની અમીરઝાદીની ખાંચ ઉપર અઢેલીને ઉભી હતી તે મૂકી દઈ, ખીતી ખીતી, પરંતુ દ્રઢતાથી આગળ આવી ઠાકોરના તખ્ત આગળ ઘુટણે પડી તેની ભણી જોઈ આવી રીતે ભાષણ કર્યું. “બરગંડીના ભણા ઠાકોર અને મારા સત્તાધીશ, આપની પરવાનગી વગર આપના મુલકમાંથી નિકળી ચાલી તેમાં હું મારી કસુર કબુલ કરું છું; અને તે વાસ્તે આપ જે કાંઈ મરજી મુજબ શિક્ષ કરમાવશે તેને અત્યંત નમ્રતાથી આધીન રહીશ. હું મારી જમીન અને મારા કિલ્લાઓ વાજબી રીતે આપના સ્વાધીનમાં સોંપું છું અને માત્ર એટલીજ વિનંતી કરું છું કે આપ કૃપા કરી મારા પિતાની યાદગીરી ખાતર કાય કુટુંબની છેલ્લી વંશજને તોણીની વિશાળ જંગીરમાંથી એવી રીતની વાજબી જીવિકા આપશે કે જેથી તે પોતાની ખાકીની જાંદગી સુધી મઠમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે.” ઠાકોરે લુઈ તરફ ફરી કહ્યું “આ જવાન બાનુએ જે અમને વિનંતી કરી તે વિષે આપ શું ધારો છો? બાદશાહે કહ્યું “હું ધારું છું કે એની દંરખાસ્ત પવિત્ર અને નમ્ર છે અને ખચિત તે એવા સભ્યાચારથી કરી છે કે તેમ કાંઈ નડતર કરવી ન જોઈએ.”

ચાલિસે કહ્યું “જેઓ નમ્ર અને નીચા દરજ્જાના છે તેઓને ઊંચે દરજ્જે ચઢાવવામાં આવશે. ઇસાએલ બાનુ, ઉકો, તમારે વાસ્તે તમે જે ધાર્યું છે તેના કરતાં તમારા હક્કમાં અમે વધારે સારું કરવા ધારીએ છઈએ.” તમારી જંગીર જપત કરવાનો અથવા તમારા મોભો હલકો પાડવાનો અમારો ઇરાદો નથી; પણ એથી ઉલટું અમે એ બેઠુમાં બુલ્કળ વધારો કરીશું.” અમીરઝાદી ઘુટણીએ પડી રહી બોલી “અફમોસ ખુદાવંદ, આપની અકૃપા કરતાં મારા હિતઅર્થે આપ જે ભલાઈ કરવા ધારો છો તેની મને ઓરબી વધારે ધાસ્તી લાગે છે કેમકે તેથી મને ફરજ પડે છે કે—”

ઠાકોર બોલ્યો “સેંટ જર્જ આપ બરગંડી ! શું દર વખતે અમારી ઇચ્છા નિષ્ફળ થવાની, અને અમારી આજ્ઞાનો લોપ થવાનો ? હું કહું છું, નાલાયક લાડકી, ઉઠ અને હાલ તરત વિદાય થા—જ્યારે તારા વિષે વિચાર કરવાને અમને વખત મળશે ત્યારે, ઇશ્વરના સમ, અમે એવી રીતની જોડવાણ કરીશું કે તું પોતેજ અમારું કહ્યું કરશેજ અથવા તો આથી પણ તું પોતાને વધારે નુકસાન પહોંચાડશે.” તેણે આવો કરડો જવાબ આપ્યો તેમ છતાં અમીરઝાદી ઇસાએલ તેના પગ આગળજ રહી; અને સંભવિત હતું કે તોણીની હુજ્જતથી તે તેજ સ્થળે એથી પણ કાંઈક કઠોર વચન કહેત. પરંતુ ફ્રેવેસિઅરની અમીરઝાદી ઠાકોરના સ્વભાવ સારી રીતે ઓળખતી હતી તેથી તે વચ્ચે આવી પોતાની જવાન સખીને ઉડાડી દીવાનખાનામાંથી લઈ ગઈ.

હવે ક્વેનટિન ડરવાઈને હાજર થવા બોલાવવામાં આવ્યો ; અને તે, સારા કુળમાં જન્મેલા અને સારી રીતે ઉછરેલા જવાનીઆને છાને તેવો રીતે અઘટિત સંકોચ અથવા ઉમ્મતાઈ વગર, જ્યાં માન ઘટે ત્યાં માન આપતો હોય, પરંતુ જેઆને માન આપતો હોય તેઓની રૂબરૂ ગભરાયા વગર, કે લયલિત થયા વગર, તે બાદશાહ અને ઠાકોરની સમક્ષ આવી ઉભો. તેના મામાએ સ્કાટીશ ગાર્ડના તીરઅંદાજના હથિયાર પોશાક તેને લાવી આપ્યાં હતાં અને તેની શિકલ અને ચેહરાના રંગ રૂપથી તેના ભપકા ભરેલા દેખાવને તેજેમ આપતાં હતાં. વળી તે બહુ જવાન હોવાથી મંત્રીઓને તેના વિષે સારો મત બેસી ગયો કે અંચળ લુઈ પોતાની રાજ્યદારી ખટપટમાં આવા જવાન પુરૂષને પોતાનો ભેદ આપે એ માનવામાં આવે નહીં; અને આવી રીતે, આ તેમજ બીજી બાબતો બાદશાહે પોતાના આડતિયાઓની જે વિચિત્ર ચુંટણી કરી હતી તેઓની ઉમ્મર અને પદવી એ બેહુ વાતે (દેખીતી રીતે તો તેમ થવાનો બહુ આછો સંભુવ જણાય) તેને લાભકારો થઈ પડી હતી. ઠાકોરની આજ્ઞાથી અને બાદશાહે તે બહાલ રાજ્યાથી ક્વેનટિને, કાયની બાનુ આ જોડે લીજની પાડોસ સુધી જે પ્રવાસ કર્યો હતો તેનું વૃત્તાંત શરૂ કર્યું તેને આરંભે બાદશાહે તેઓને ધર્માધિકારીના કિલ્લામાં સહી સલામત વળાવી આવવો એવી જે તેને સમજાતી આપી હતી તે તેણે કહી. બાદશાહે કહ્યું “અને તે પ્રમાણે મારો હુકમ તે બજાવ્યો કે ?” “હા ખુદાવંદ.”

ઠાકોર બોલ્યો “બે ભટકતા નાઈટોએ જંગલમાં તમારી ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે વાત તમે ચુકી ગયા.” “એ વાત યાદ કરવી અથવા તે જાહેર રીતે કહી બતાવવી એ મને ઘટિત નથી.”

હયુક આવ આરલિયન્સે કહ્યું “એ વાત બુલી જવી તે મને ઘટિત નથી. આ જવાને પોતાને સોંપાયલું કામ બહાદુરીથી બજાવ્યું છે અને તેના હવાલામાં જે કાંઈ તેને સોંપાયલું હતું તેની એવી રક્ષા કરી કે મને તે લાંબો વખતવેર યાદ રહેશે. તીરઅંદાજ, જ્યારે આ બાબત પુરી થાય ત્યારે મારી ઓરડીમાં આવજો અને તને માલમ પડશે કે તારી બહાદુર વર્તણૂક હું બુલી ગયો નથી, અને હું જોઈને ખુશી છું કે સભ્યતા પણ તારામાં તેવોજ છે.” કુનાય બોલ્યો “અને મારી ઓરડીએ પણ આવજો. મેં તારે માટે એક જાંજીરી ટોપી રાખેલી છે કેમકે હું ધારૂં છું કે મારા ઉપર એ તારૂં કરજ નિકળે છે.” ક્વેનટિને બેહુને માથું નમાવી સલામ કરી અને તપાસ ફરીથી ચાલી. ઠાકોરે હુકમ કર્યાથી મુસાફરી માટે તેને જે સૂચના મળી હતી તે લખેલી સૂચનાઓ તેણે રજૂ કરી. ઠાકોરે પુછ્યું “સિપાહી બચ્યા, આ સૂચનાઓ પ્રમાણે બોલે બોલે તું ચાલ્યો ?” “નહીં ખુદાવંદ, આપ જોશો તો માલમ પડશે કે નામૂર આગળ મેં નહીં ઓળંગવી એવું આમાં લખેલું છે, પરંતુ ડાબી બાજુનો કિનારો જે લીજ જવાનો વધારે નજદીક અને સલામતી ભરેલો રસ્તો છે તે માર્ગ મેં લીધો.”

“ અને એ ફરકાર તે શું કામ કર્યો ? ” “ કેમકે મારા ભોમિયાની વફાદારી વિષે મને શક પેદા થવા લાગ્યો. ”

“ હવે હું તને જે સવાલો પુછું છું તેના ઉપર તું ખરાખર ધ્યાન આપજે. તેઓના ખરેખરો જવાબ આપજે ; અને કોઈના પણ ક્રોધને હર રાખીશ નહીં. પરંતુ જે જવાબ આપવામાં તું અખાડા ભરેલું કે હીઅર્થી કાંઈ કહેશે તો આ મારકીટની ઈમારતની શિખર ઉપરથી લોખંડની સાંકળથી તને જીવતો લટકાવી દેવામાં આવશે અને ત્યાં તું કલાકોના કલાક સુધી વેદનામાંથી મુક્ત થવા જન્મ રાજ્ય વાસ્તે અભિલાષી થઈ રહેશે. ” સઘળે ચુપચાપ પથરાઈ રહી. આખરે બધી બીનાઓ વિષે વિચાર કરવા આ જવાનિયા ને તેને વાજબી લાગ્યો એટલો વખત આપી ક્વેનટિન પાસેથી જાણવા માગ્યું કે તારો ભોમિયો કોણ હતો અને તે કોણે તને સોંપ્યો હતો અને તેને વાસ્તે શંકા લાવવાનું તને શું કારણ મળ્યું ? આ પ્રશ્નમાંથી પેહેલાના જવાબમાં ક્વેનટિને **હીરાદીન મગર બીનનું** નામ દીધું. બીજાના જવાબ આપ્યા કે ટ્રીસ્ટેને એ ભોમિયા વાસ્તે ભલામણ કરી હતી. અને ત્રીજાના જવાબમાં **જામુર** આગળ ફ્રાન્સીસકન મઠમાં જે બન્યું હતું તે કહી સાંભળાવ્યું, કેવી રીતે બોહીમીયનને પવિત્ર મકાનમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યો, ક્વેનટિન ને તેની વર્તણૂક વિષે શંકા ઉત્પન્ન થયાથી કેવી રીતે તેની પાછળ પાછળ ચાલી વિલિયમ ડીલામાર્કના લશ્કરી માણસો સાથે મજવાના મુકરર કરેલા મકાન ઉપર આવી લાગે અને ત્યાં જે બાનુઓ તેના સંરક્ષણમાં હતી તેઓના ઉપર હુમલો કરી ઉચકી જવાની તે લોકોની ગોઠવાણ તેણે સંતાઈને સાંભળી લીધી તેનું પર્ણન કર્યું.

ઠાકોરે કહ્યું “ હવે ધ્યાન આપ, અને ફરીથી તારે યાદ રાખવું કે તારી જીંદગીના આધાર તારી સત્યતા ઉપર છે. વળાવાઓ ઉપર હુમલો કરી બાનુઓને લઈ જવાની ગોઠવાણમાં બાદશાહ તરફથી, એટલે આપો આપ આ ફ્રાન્સના બાદશાહ લુઈ તરફથી, તેઓ ને સત્તા મળેલી છે એવું કાંઈ એ લુચ્ચાઓ બોલ્યા હતા ? ” “ કદી એ હુરામી લોકો એમ બોલ્યા હોય તો પણ બાદશાહના પોતાના આપેલા હુકમ આગળ તેઓનું કહેવું હું કેમ માની શકું તે સમજાઈ શકતું નથી. ” લુઈ અત્યારસુધી બહુ ધ્યાન દઈ સાંભળતો હતો. જ્યારે તેણે ક્વેનટિનનો જવાબ સાંભળ્યો ત્યારે જાણે છાતી ઉપરથી મોટો બોજ ઉચકાયો હોય તેમ સારી રીતે ઢમ લેવા લાગ્યો. ઠાકોર ફરીથી નિરાશ અને ખિન્ન થયેલો જણાતો હતો. તેણે ફરીથી ક્વેનટિનને તેજ સવાલ વધારે ખારીકીથી પુછ્યો. “ એ લોકોએ ખાનગી વાતચિત ચલાવી તે ઉપરથી એમ તને નહીં જણાયું કે તેઓએ ધારી રાખેલા દગ્ગા વિષે તેઓને લુઈ રાજાની મંજૂરીયત મળી હતી ? ” “ હું ફરીથી કહું છું કે એમ માનવાને મને કારણ મળે તેવું કાંઈ મેં સાંભળ્યું નહીં. ” ક્વેનટિન જોકે મનમાં તો સારી રીતે સમજતો હતો કે હીરાદીનના દગ્ગામાં રાજા શામેલ હશે પણ તે વિષે

પોતાના મનના શક બાહેર લાવવા એ તેની રાજ્યભક્તિથી વિરુદ્ધ ગણાય એવો તેનો મત હતો. “હું બીજાવાર કહું છું કે કદી એવા લોકો એમ બોલ્યા હોત તોપણ બાદશાહની પોતાની આજ્ઞા આગળ એ લોકોના બોલવાને હું વજન આપત નહીં.”

ઠાકોરે વળમાં કહ્યું “તું વફાદાર કાસિદા છે, અને હું હિમ્મતથી કહું છું કે એમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યાથી તે એમની ધારણા નિષ્ફળ કરી અને તેના સ્વાદ તને ચાખવો પડ્યો હોત પરંતુ પાછળથી બનેલા બનાવોથી તારી શિકારી કુતરાના જેવી વફાદારી સારી સેવામાં ગણાઈ.” “ખુદાવંદ, હું આપનું કહેવું સમજતો નથી. હું માન અટકું સમજું છું કે મારા સ્વામી બાદશાહ લુઈએ મને એ બાનુઓનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યો હતો અને તે મેં યથા શક્તિ કર્યું. શાનવાદ્ય જતાં પ્રવાસ વખતે તેમજ પાછળથી જે બનાવ બન્યો તે દરમિયાન બાદશાહની હું આજ્ઞા માન ભરેલી સમજ્યો હતો અને મેં તેનો માન ભરેલી રીતે અમલ કર્યો. જો તેથી ઉસટી સમજ્યો હોત તો મારા નામને અથવા મારી કોમને તે અનુકુળ આવત નહીં.”

ચાર્લસ જોકે ડરવાઈના જવાબની લઘણથી નાસીપાસ થયો હતો તોપણ તેની હિમ્મત માટે તેને કપકો આપે એવો અન્યાયી ન હતો. તે બોલ્યો “ખરા સ્કાટના જેવોજ; પણ તીરઅંદાજ, સાંભળ. કેટલાક દુઃખના માર્યા માણસો શાનવાદ્યથી નાસી આવ્યા તેઓએ મને ખમર કરી કે જે બલવાખોરોએ પોતાના રાજ અને ધાર્મિક પિતાનું પાછળથી ઘાતકી રીતે ખૂન કર્યું તેઓને મોખરે થઈ તું લીજની શેરીઓમાં ફરતો હતો. એ બાબત તને કેવી રીતની સૂચનાઓ મળી હતી? અને ખૂન થયું તે પછી તે ભાષણ કર્યું તેમાં લુઈના આગતિયા તરીકે તે પોતાને જાહેર કર્યો અને જે લુચ્ચાઓએ થોડીજ વાર અગાઉ આવો મોટો અપરાધ કર્યો હતો તેઓમાં તે સત્તા ધારણ કરી એ ભાષણ તે શું હતું?” “ખુદાવંદ, લીજના શેહેરમાં ફ્રાન્સની એલચીગીરી મેં ધારણ કરી ન હતી પરંતુ એ લોકોએ પોતેજ, મેં જેથી કંઈ કહ્યું તે ન માનતાં, મને હુજૂરતથી ઘોંઘાટ કરી એલચી ઠોકી ખેસાડ્યો; એ વાતની સાક્ષી આપે એવા ઘણા છે. અને તે શેહેર માંથી હું નાસી આવ્યો ત્યારે ધર્માધ્યક્ષના નોકરોને મેં કહી હતી અને કિલ્લાના બચાવ ઉપર ધ્યાન આપવા ભલામાણ કરી હતી અને તેમ થયું હોત તો જે આપદા અને ત્રાસ બીજા રાત્રે ઉત્પન્ન થયાં તેના અટકાવ થયો હોત. એતો ખરું છે કે ચામેર ભયથી વીંટાયેલા હોવાથી મને જે એલચીગીરી આપવામાં આવી હતી તેના લાભ લઈ અમીર-ઝાદી ઇસાબેલની છંદગી તથા મારી પોતાની છંદગીને બચાવી અને મારાથી જેટલી બની તેટલી કોશેશ કરી જે ભયંકર કાપા કાપી ચાલી રહી હતી તેના અટકાવ કર્યો. હું ફરીથી કહું છું, અને એમ જ નહીં હોય તો દહાંતદંડની શિક્ષા ખમવા તૈયાર છું,

કે લીજના લોકો પ્રત્યે ક્રાન્સના બાદશાહ તરફથી કોઈપણ પ્રકારના સંદેશો મને આપવામાં આવ્યો ન હતો. તો તેઓને બલવો કરવાની ઉત્કેશણી કરવા માટે મને સૂચના તો મળી નજ લાય; અને મેં જે પદવીના લાલ લીધો તેતો મહા સંકટની વખતે મને કોઈ ઢાલ હાથમાં આવી જાય તો તેના ઉપર જે આયુધ ચિન્હો હોય તેના ઉપર મારો હુકમ છે કે નહીં તેની તપાસ કર્યા વગર મારા પોતાના તેમજ બીજાઓના બચાવ માટે હું તે વાપરું તેમ હું એ પ્રસંગે વર્ત્યો હતો.”

ફ્રેવેસિઅર વધારે વાર ચુપ ન રહી શક્યાથી તે બોલ્યો “અને એવી રીતે વર્ત્યાથી મારા જવાન સોબતી અને કેદીની હિમ્મત તેમજ બુદ્ધિ જાણાઈ આવે છે અને તેમ કર્યાથી બાદશાહ લુઇને કાંઈ ઉપકો વાજખી રીતે લાગુ પડી શકે નહીં.” આસપાસના સર્વે અમીરો આ મતને મળતાં હોય તેમ જાણગણાટ કરી રહ્યા જેથી બાદશાહ લુઇને તે બહુ આનંદ ઉપજ્યો પરંતુ ચાલિસને તેટલુંજ માફ લાગ્યું. તે આસપાસ ડોળા ફરવા લાગ્યો અને મોટી મોટી પદવીના તેના જાગીરદારો અને બુધ્ધિવાન સલાહકારોએ જે મત દર્શાવ્યા હતા તે છતાં ઠાકોરે પોતાના ક્રોધ ભરેલો જીલ્લમી સ્વભાવ દાખવ્યો હોત પરંતુ તેટલામાં ડી કામીનીસે એતી જઈ એ બચના અટકાવ કરવા લીજ શહેર તરફથી એક એલચી આવ્યો છે એવું એકાએક જાહેર કર્યું.

ઠાકોર બોલી ઉઠ્યો “વાણકરો અને ખીલા ખનાવનારાઓ તરફથી એલચી ! એને તરતજ દાખલ કરો. આ જવાન સ્કાટીશ સિપાહી જે કાંઈ કહેવાને ઇચ્છાવંત દખાય છે તેના કરતાં આ એલચીને મોકલનારાઓની કેવી આશા અને ચાંચનાઓ છે, તે વિષે એની પાસેથી મને વધારે માહિતી મળશે.

પ્રકરણ ૩૩ મું

એલચી. (૬૨૯૬)

કચેરીમાં જગ્યા કરવામાં આવી; લીજના બજવાખોર લોકોએ, ખરગંડીના કાકોર જેવા ગરમ મિઝાજના રાજ્યકર્તા પ્રત્યે અને તે પણ તે ચીકાયલો બેઠો હતો તેવે વખતે એલચી મોકલવાની હિમ્મત કર્યાથી તેને જોવાને ત્યાં હાજર થયલા સૌ જિજ્ઞાસુ જણાતા હતા. કેમકે એ વાત ભુલી ન જવી કે **હૈરહડો** તે સમયે માત્ર રાજ્યો ચોગ્ય પ્રસંગે એક બીજા પ્રત્યે મોકલતા અને હલકી પદવીના અમીરો એક બીજા પ્રત્યે **પરસ્વીવન્ડ** મોકલતા. વિશેષ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે કોઈ ચીજથી ખરેખરી સત્તા કે વાસ્તવિક લાભ ન નિપજે તેને લુઈ હમેશ ધિક્કારતો હતો તેથી હૈરહડને તથા એ અધિકારને (**હૈરહડીને**) તેઓના લીલા પીળા રંગ તથા ભપકને તે તુચ્છકારતો હતો; અને તેના હરીફ ચાર્લસનો અભિમાન જુદા પ્રકારનો હોવાથી તે એ સભ્યાચારને બહુ અગત્યનો સમજતો. એ બે બાદશાહોની રૂબરૂમાં જે **હૈરહડને** દાખલ કરવામાં આવ્યો તેને ટબડ એટલે કે તેના સ્વામીના આયુધ ચિન્હદર્શક ભરતથી ભરેલો ડગલો પેહેરેલો હતો; એમાં ભૂંડનું માથું પ્રસિધ્ધ રીતે દખ્ખાતું હતું તેના બાકીના પેહેરવેશ (એ પેહેરવેશ હમેશ પચરંગીજ હોયછે) ફીત, ભરત કામ, અને દરેક રીતની નકશીથી ભરપૂર હતો; અને તેણે જે પીછાં ઘાલેલાં હતાં તે એવાં તો ઊંચા હતાં કે જાણે દીવાનખાનાના છાપરાને સાફ કરવા માટે રાખેલા હોય. ટુકામાં રેવાજ પ્રમાણે **હૈરહડને** જેવો પોશાક ભપકાદાર હોયછે તે કરતા આમાં કાંઈ તાલમેલ વધારે કરેલી હતી. ભૂંડનું માથું તેના પોશાકના દરેક ભાગ ઉપર પાડેલું હતું એટલુંજ નહીં પણ તેની ટોપી પણ એવીજ આકૃતિની બનાવેલી હતી અને તેના ઉપર લોહીથી ભરેલી જીભ અને દંતશૂલ દર્શાવેલાં હતાં. જેમ કોઈએ જોખમ ભરેલું કામ માથે લીધું હોય અને તે જાણતો હોય કે ઉધ્ધતાઈથી હું તે કામ સલામતીથી સરજમ પહોંચાડીશ તેવી રીતે આ માણસના દખ્ખાવમાં હિમ્મત અને ધાર્તાનું મિશ્રણ દખ્ખાતું હતું; અને તેણે જે રીતથી સલામ કરી તેમાં પણ ધાર્તા અને નફ્ટાઈના ભેગ કાંઈક જણાતો હતો; તેમ રાજ્યકર્તાની રૂબરૂમાં જેઓ વારંવાર આવતા તેઓમાં નહીં જોવામાં આવેલું વિચિત્ર કઢંગાપાછું તેની વર્તણૂક ઉપરથી જાણાતું હતું.

આ વિચિત્ર એલચીને ચાર્લસ બહાદુરે આવી રીતનો સવાલ પુછી આવકાર આપ્યો: “ શેતાનના નામથી હું પુછું કે તું કોણછો ? ” તે **હૈરહડે** જવાબ દીધો “ હું રાઉન્ડ સંગલિયર છું. વિલિયમ ડીલામાર્ક, જેઓ ઈશ્વરેચ્છાથી અને ધર્મમંડળની પસંદગીથી લીજ

ઉપર રાજ્ય કરતા ધર્માધ્યક્ષ છે તેમના લશ્કરી અમલદાર છું.” ચાર્લસ બોલી ઉઠ્યો “હું” ! પરંતુ પોતાના જુસ્સાને દાબીને તેને આગળ ચલાવવાને ઇશારત કરી. “અને એમની સ્ત્રી કાયની માનવંતી અમીરઝાદી હેમીલાઈનના હક્કથી કાયના કાઉન્ટ અને પ્રેક્ટિસિંગ બેરોન થયા છે.” ચાર્લસની સમક્ષ આ બેતાબે અત્યંત ઉદ્ધતાઈથી ઓચરવામાં આવ્યા તેથી તે એવો તો દંગ થઈ ગયો કે જાણે મુગોળ બની ગયો હોય; અને બેશક તે હેરલ્ડ ધાર્થું કે મારી પદવી જાહેર કર્યાથી એના ઉપર ચોગ્ય અસર થઈ છે તેથી તે પોતાનો સંદેશો કહેવા મંડ્યો. “હું તમને જય ઇચ્છું છું; ચાર્લસ આવ ખરગંડી, અને અલે આવ ફ્લેન્ડર્સ, મારા સ્વામીના નામથી હું આપને જણાવું છું કે રોમના આપણા પવિત્ર પિતાના ઈરાવના પ્રતાપથી (જે તરતજ આવી પહોંચવાની વકી છે) તેઓ પોતે રાજ્યકર્તા ધર્માધ્યક્ષનો અધિકાર ચલાવા માગે છે; અને કાયના કાઉન્ટના હક જાળવવા માગે છે.”

ખરગંડીના ઠાકોર આ વખતે તેમજ એલચી પોતાના ભાષણમાં જ્યારે જ્યારે થોભતો ત્યારે કાંઈપણ જવાબ આપ્યા વગર હું ! અથવા એવીજ મતલબના ઉદ્ગારના શબ્દો ઓચરતો; અને તેની બોલવાની લઠાણથી તે જાણે અચરત પામ્યો હોય અને વ્યગ્ર થયો હોય પરંતુ પોતે કાંઈપણ જવાબ આપી બંધાય તે પહેલાં બધું સાંભળી લેવા ઇચ્છાવંત હોય તેવો જણાતો. તે વખતે હાજર થયેલા સૌ લોકને વધારે આશ્ચર્ય એથી ઉપજ્યું કે હમેશ મુજબના તેના ભાગા તુટા અને જોશ ભરેલા ચાળા પાણુ તેણે બંધ પાડ્યા; અને અંગુઠાનો નખ દાંત ઉપર દાબી (જે વખતે ધ્યાનથી સાંભળતો હોય તે વખતે એમ કરવાની એની ટેવ હતી) તેણે પોતાની આંખો જમીન તરફ રાખેલી હતી જેથી પોતાના જુસ્સાનો પ્રકાશ ચક્ષુ દારે જણાઈ ન આવે. એ કારણથી એલચી હિન્મતથી અને સંદેશો કહેવામાં શરમાયા વગર બોલ્યો “એટલા માટે લીજના રાજ્યકર્તા ધર્માધ્યક્ષ અને કાયના કાઉન્ટના નામથી હું આપને, ઠાકોર ચાર્લસને, કહું છું કે આપે સ્વતંત્ર અને શહેનશાહી લીજ શહેરમાં, મરનાર લુઈ આવ ખુરબાન તથા ત્યાંના નાલાયક ધર્માધ્યક્ષના અપ્પાડાથી જે તમે પગ પેસારો કર્યો છે અને તેના ઉપર દાવો કરો છો તે ઉપરથી હાથ ઉઠાવવો એ હું કહેવા આવ્યો છું.” ઠાકોર ફરી બોલ્યો “હું !”

“અને વળી એ લોકોના વાવઠાઓ, બધા મળીને છત્રાસ, તમે એ શહેરમાંથી બળાટકારે લઈ લીધા તે તમારે પાછા આપી દેવા. કોટની અંદર પાડેલાં બાંકા સમારવાં, અને જીલમથી જે કિલ્લાઓ ઘુળઘાણી કરી દીધા તે પાછા આપી દેવા, અને મારા સ્વામી વિલિયમ ડીલામાર્કને સ્વતંત્ર ધર્મમંડળ તરફથી વાજબી રીતે રાજ્યકર્તા ધર્માધ્યક્ષ નેમવામાં આવ્યો છે તે દાખલ તેમને કબુલ રાખવા.”

હાકોરે કહ્યું “ તારું બોલવું પુરું થયું કે ? ” એલચીએ જવાબ દીધો “ નહીં, હજી નથી થયું. હજી દાર, કુળવાન, અને માન પામેલા, રાજ્યકર્તા, ધર્માધિકારી, અને કાઉન્ટ મોસૂર તરફથી આપની આગળ મારે વધુ માગણી એ કરવી છે કે પ્રાક્ટીસેન્ટના કિલ્લા ઉપરથી અને કાયની અમીરાતને લગતી બીજી મજબૂત જગ્યાઓ ઉપરથી આપે લશ્કર ઉઠાવી લેવું. એ લશ્કર આપના કૃપાળુ નામથી મુકવામાં આવ્યું હોય કે ઇસાએલ જે પોતાને કાયની અમીરગાદી કરી કહે છે તેના નામથી કે કોઈ બીજાના નામથી હોય, તે મજબૂત જગીર ઉપર, મરહુમ કાઉન્ટની બેન મારી મહા કૃપાળુ લેડી હેમીલાઈનનો હજીલાજે કે તેની દીકરીના તે વિષે શેહેનશાહી રાજ્યસભા તરફથી ચુકાદો નહીં આપવામાં આવે ત્યાં સુધી એ તમારે ઉઠાવી લેવું. ” હાકોરે જવાબ દીધો “ તમારો સ્વામી અત્યંત વિદ્વાન છે. ” હેરલ્ડે બોલવાનું જારી રાખ્યું, “ પરંતુ એ કુળવાન અને માનવંતા રાજ્યકર્તા અને કાઉન્ટ ખુશીથી ખરગંડી અને લીજના વાંદાના નિવેદો આવ્યાથી લેડી ઇસાએલને તેની પદવી ને ચોગ્યની જગીર આપશે. ” હાકોરે તેજ લઘણથી કહ્યું “ એઓ બહુ ઉદાર અને વિચારવંત છે. ” લી જોરીઓએ કાઉન્ટ આવ ફેવેસિઅરને હળવે રહી કહ્યું “ ખરેખર હવેતો આ માણસનો રંગેલો હગેલો પેહેરવા કરતાં સડીને મરાણ પામેલી ગાયનું ખરાબમાં ખરાબ ચામકું પેહેરવાનું હું વધારે પસંદ કરું. જેમ છાકટાએ એક પછી એક જામ લેતાજ આવે છે પણ હોટેલવાળો જાગી પછવાડે તેને નામે ફેટલા આંકડા ચડાવતો આવે છે તે તરફ ન જુવે તેમ એ બાપડો બોલતોજ જાય છે. ” હાકોરે હેરલ્ડને કહ્યું “ કેમ પુરું કર્યું કે ? ” મારા કુળવાન અને માન પામેલા સ્વામી મોસૂર તરફથી તેના લાયક અને વિશ્વાસુ સહાયકારી મહા ધર્મી રાજના સંબંધમાં એક શબ્દ વધારે બોલવાના છું. ” આગળના કરતાં વધારે જોશમાં આવી હાકોરે એંક્યો અને બોલ્યો “ હું ! ” પણ પોતાને અટકાવી તરતજ શાંત થઈ ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યો. “ હા, ધર્મી રાજા વિષે એવું સંભળાય છે કે, આપ ખરગંડીના ચાર્લસે, તેને ફ્રેન્ચ રાજ્યના તામિદાર હોવા છતાં પોતાની ફરજની વિરૂધ્ધ ચાલી અને ખ્રિસ્તી રાજાઓ પરસ્પર જે વિશ્વાસથી વાંધે તેથી ઉલટી રીતે તેને તમે નજર કેદ કર્યો છે. એ કારણ માટે મારા કુળવાન અને માનવંતા સ્વામી મોસૂર મારે મોઢે આપ પ્રત્યે એમ કહે છે કે એ ધર્મી રાજા સહાયકારીને સત્વર સ્વતંત્ર કરવો નહીં તો જે યુધ્ધામંત્રણ કરવા મને સત્તા મળેલી છે તે આપે માન્ય કરવું. ” હાકોરે કહ્યું “ કેમ, થયું કે ? ” “ હા, આપના જવાબને માટે ખોટી છું અને આશા રાખું છું કે આપ એવી રીતના જવાબ આપશો કે તેથી ખ્રિસ્તી લોહી નહીં રેડાય. ”

હાકોરે બોલ્યો “ સેન્ટ જર્જ આવ ખરગંડીના સમ હવેતો— ” પણ તે આગળ બોલે તે પહેલાં લુઈ ઉઘ્યો અને એવા તો દબદબા અને એવી તો સત્તાથી વચ્ચે બોલ્યો કે ચાર્લસ તેને અટકાવી શક્યો નહીં. બાદશાહ બોલ્યો “ ખરગંડીના ભલા પિત્રાઈ, તમારી રજાથી આ બેઅદબ માણસને પ્રથમ જવાબ હું આપવા માગુ છું. ” અરે નીચે હેરલ્ડ અથવા જે કાંઈ તુ હો તે, બેવડા બારવટીઆ અને ખૂની વીલીયમ ડીલામાર્કને જઈ

કહેજે કે ફ્રાન્સનો બાદશાહ તેના કેલાસવાસી પ્રિય સગાનું અધમ ખૂન કરવાની શિક્ષા આપવા માટે લીજ યોડાજ વખતમાં આવશે અને બેઅદબીથી તેને પોતાનો સહાય કારી કહેવા માટે અને તેનું બાદશાહી નામ પોતાના એક નીચ કાસિદના મોઢામાં આપવા વાસ્તે તને જીવતો ફાંસીએ લટકાવવા ધરશે.”

ચાલીસે કહ્યું “સામાન્ય ચોર અને ખૂનીને રાજ્યકર્તા તરફથી જે કાંઈ મોકલવું અચોગ્ય નહીં હોય તે મારા તરફથી ઉમેરજો-નિકલ હવે, પણ સખર બરગંડીના દરબાર-માંથી કોઈપણ હુરુદને જ્ઞાન આપ્યા વગર મોકલવામાં આવ્યો નથી.—એના હાડકાં જાણાઈ આવે ત્યાં સુધી એને ફટકા મારો !” ટ્રેવેસિઅર અને હમબરકોર્ટ સાથે બોલ્યા “નહીં ખુદાવંદ, એ હરહરે અને તેથી એને રક્ષણના હક્ક મળેલોછે.”

હકોરે જવાબ દીધો “એણે એ અધિકાર સૂચક ડગલો પેહરી લીધો તેથી હેલ્ડ બની ગયો એમ તો તમારા જેવા ઘુપટ હોય તે સમજે. આ પાછળના બોલવાની ઢબ ઉપરથી મને જાણાયછે કે એ કોઈજ નહીં પણ હગછે. ટ્રાઈસનડીઆરને આગળ આવવા દો; તે મારી રૂબરૂમાં એને સવાલ પુછે.” આઈનિસના જંગલી ભુંડનો આ એલચી જોડે સ્વભાવિક ઉદ્વેગ વસાવતો હતો તેમ છતાં તે ફિક્કો પડી ગયો; અને તેના મોઢા ઉપર કેટલેક કોણી બેઠે રંગ ચાપડેલા હતો તોપણ તે ફિક્કાસ જાણાઈ આવતી હતી. હકોરનો મુખ્ય હુરુદ અને અખતદાર ટ્રાઈસનડીઆર પોતાના અધિકારને લગતી ચોગ્ય ગંભીરતા સમજતો હોય તેવી રીતે આગળ આવ્યો અને પોતાના આ કલ્પિત ભાઈબાઈને સવાલ પુછ્યો કે તેમ કઈ મદદેસામાં એ હુતરનો અભ્યાસ કર્યોછે ? “હું રાટિસબનની હુરુદની મદદેસામાં પરચીવન્ટ તરીકે કેળવાયેલા છું અને એજ વિદ્વાન મંડળ તરફથી હુરુદનો મેટાગ પામ્યોછું.” ટ્રાઈસનડીઆર આગળ કરતાં પણ વધારે નમી બોલ્યો “તમે જે મંડળ તરફથી મેટાગ મેળવ્યોછે તે કરતાં વધારે લાયક મંડળ કોઈ નથી અને મારા મોઢા ફક્ત હકોરની આજ્ઞાને અનુસરીને જ હું આપની સાથે આપણી ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાના બીમારિયે વાતચિત કરવાની હિમ્મત કરું તો આપે એમ સમજવું કે જ્ઞાન આપવાની આગાથી નહીં પણ તે આપત કરવાની આશાથી હું તેમ કરૂ છું.”

હકોર અધિરાઈથી બોલ્યો “જાઓ, જાઓ. સભ્યાચાર મુકી દો. જે પ્રશ્નથી એનું જ્ઞાન જાણાઈ આવે તે એને પૂછવું.” ટ્રાઈસનડીઆર બોલ્યો “રાટિસબનની ચોગ્યતાવાળી મદદેસાના એક શિષ્યને આયુધચિન્હના સાધારણ શબ્દો તે સમજેછે કે નહીં એમ પુછવું એતો ગેરવાજબી કહેવાય પરંતુ એશાસ્ત્રના ભુપ્ત અને ખાનગી વચનો જે વડે વિદ્વાન શ્રોત્રી બીજાઓ જે કાંઈ સાધારણ ભાષામાં પોતાનો ભાવાર્થ એક બીજાને દર્શાવેછે તે ઈશારા અથવા ચિન્હોના દાખવેછે તે બાબતની કેળવણી ગાઉજ્ઞાનગતીયરે સીધી છે કે નહીં તે

કહેવા એમને વિનંતી કરૂં એમાં કંઈ બાધ આવે નહીં; મતલબ કે હેરલડીની રાજકીય પત્તિએઓ શીખેલા છે કે નહીં ?” રાઉલ સાંગલીયરે હિંમતથી કહ્યું “એક તરેહનાં તેમ ખીલુ તરેહનાં પણ એ વિધાના ચિન્હો હું સમજીશું પણ કદાચ એમ હોય કે જરમનીમાં જે વચનો અમે વાપરતા હોઈએ તેજ વચનો તમે અહીં ફ્રેન્ચમાં વાપરતા ન હો.”

“અફસોસ કે તમે એમ યોલોછો અમારી મહત્વવાળી વિધા જે અમીરીના વાવટો છે અને જે ઉદારતાની કીર્તિ છે તે સૌ ખ્રિસ્તિ મુલકોમાં એક સરખી છે એટલે સુધી કે સેરેસન અને હબશી લોકોને પણ તે જાણીતી છે અને તેઓ તેને માન્ય કરેછે; એટલા માટે હું તમને વિનંતી કરું છું કે **આકાશી હબનો ડગલો** તમે કેવી રીતે સમજાવો તે કહી બતાવશો. તમારી મરજીમાં આવે તેવી રીતે સમજાવો.” “હુકમને તાબે થઈ એવી રીતના વાંદરાના ચાળા હું કરવા માગતો નથી. વાંદરો હોય તેજ એવી રીતે હુકમ બજાવે.”

ઠાકોરે કહ્યું “એને એક ડગલો બતાવો અને એની પોતાની રીતિ પ્રમાણે ખુલાસે કરવા દો; અને જો તે તેમ કરવે નિષ્ફળ થશે તો હું એની ખાતરી કરી આપું છું કે એની પીઠ ઉપર રાતાં પીળાં અને કાળા ડીબાં કરવામાં આવશે.”

ખરગંડીના હેરલડે પોતાની કોથળીમાંથી ચર્મપત્રના એક કટકો કાઢી કહ્યું “આ હોય એક ચિઠ્ઠી છે એમાં કંઈ કારણથી મારું પોતાની જેવી તેવી રૂબ પ્રમાણે એક અસલી ડગલાને લગતાં ચિન્હ પાડેલાં છે. જે એ ખરેખર **રાઉસબનની** માનવંતી આયુધ પાડશાળાના હોય તો હું એ મારા બંધુને વિનંતી કરું છું કે ચોગ્ય ભાષા વડે એના ખુલાસો આપવો.” રાઉલ સાંગલીયર નિરાશપણે તે પત્રિકા ઉપર નજર કરતો હતો તે વખતે લીજ્વોરીયાને આ તકરારથી બહુ મજા પડતી હોય તેવી રીતે ધ્રમધ્રમ કરતો બેહુ હેરલડની નજીક તે આવી લાગ્યો ને બોલ્યો “ભલામાણસ, હું તને મદદ કરું. મારા સાહેબો અને સરદારો એતો *ગોરસશાળા ઉપરની ખારીમાંથી તાકી તાકી જોનારી બિલાડી છે. આ મરખરીથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું તેથી રાઉલ સાંગલીયરને કાંઈક લાભ થયો કેમકે તે ચિત્રનો ખોટો ખુલાસો મજ્યાથી ગુસ્સે થઈ દ્રાચસનડીઆર સમજાવવા લાગ્યો કે ક્રાન્સના રાજા ચિલ્ડીબર્ટે ખરગંડીના રાજા ગેંડીમરને કેદી તરીકે પકડ્યા પછી તેણે આ આયુધ ચિન્હ ધારણ કર્યું હતું અને એમાં કેદી રાજાની નિશાની દાખલ જાણીની પછવાડે *આઉન્સ જનવર પાડેલું છે.” લીજ્વોરીયા બોલ્યો “મારી લાકડીના સમ, જે એ બિલાડી

* દુધ, માંખાણ, પનીર, વગેરે બતાવવાની જગ્યા.

* બિલાડીની જાતનું માંસાહારી પ્રાણી એનું શરીર સફેદ, પુંછડી લાંબી અને કાળાં કાળાં ટપકાં હોય છે.

બરગંડીને મળતી આવતી હોય તો હાલને સમયે જાણીને તે જમણે પડખે છે.” લુધ તેમજ બીજા બધા હસી પડ્યા; ચાર્લસ પોતે તો આવી ખુલ્લી મસ્ખરીથી ખિન્ન થયેલ દેખાતો હતો. લુધ બોલ્યો “ખરૂં, ભલા છોકરા, જે વાત ગંભીરતાવાળી જણાવી હતી તેને તે ગંભીરતામાં કાઢી નાખી—અને હું આશા રાખું છું કે એનું પરિણામ એવું જ થશે—એટલા માટે એક સોનાનો સિક્કો હું તને આપીશ.”

ઠાકોર બોલ્યો “લીજોરીઓ, છાનો રહે અને દાર્ઘસનડીઓ, તમે એટલા તો ભણેલા છે કે તમારું બોલવું સમજતું નથી માટે તમે જરૂર આધા ખસો; આ લુચ્ચાને કોઈ અહિયાં લાવો.—સાંભળ એ હરામખોર, સિક્કાના આકાર સિવાય બીજા બાબતોમાં **૧ આરજન અને ૨ ઓર** વચ્ચે તફાવત સમજે છે કે?” “ખુદાવંદ દયા ખાતર મારા ઉપર રહેમ કરો!—ભલા રાજા લુધ, મારી તરફણમાં કાંઈ બોલો.” ઠાકોરે કહ્યું “તું પોતેજ તારે માટે બોલ. ટુંકામાં તું હેરલ્ડ છે કે નહીં?” તે પકડાઈ આવેલા કારભારીએ કબુલ કર્યું કે માત્ર આ પ્રસંગને માટેજ. ઠાકોરે લુધ તરફ આડી નજરે જોઈ કહ્યું “જે ઉત્તમ વિદ્યાની ઉપર બાદશાહી અને વચલા વર્ગના લોકોના આધાર રહેલા તેને એક જાણ સિવાય કોઈ પણ રાજા કે સદ્ગુહર્યે હલકી પાડી હોય એવું મારા જાણ્યામાં નથી. માત્ર એ રાજાએજ પોતાના એક નોકરને હેરલ્ડના વેષમાં ઈંગલંડના એકવર્ડ પાસે મોકલ્યો હતો.” લુધએ હસીને અથવા હસવાનો ઢાંગ કરીને કહ્યું “આવી યુક્તિ, જે દરબારમાં તે વખતે હેરલ્ડ ન હતા અને કામ અગત્યનું અને તાકીદી હતું ત્યારેજ વાજબી ગણાય; જો કે મંદ અને મૂઢ મતિના એ ઠાકુના રહેવાસી પાસે તે ચાલી ગઈ પરંતુ જેનું મગજ જંગલી ભુંડના કરતાં લેશભાર પણ સાફ હોય તે બરગંડીના કુશળ દરબારમાં આવી ડગાઈ ચલાવી દેવા ધારે નહીં.”

“એને ગમે તેણે મોકલ્યો હોય પણ મોકલનારાઓની પાસે હલકો થઈનેજ જવાનો. ચાલો એને મારકીટ આગળ જઈ જાઓ. જ્યાંસુધી એનો હેરલ્ડનો જલ્લો ચીથરે ચીથરા થઈ લટકે નહીં ત્યાંસુધી ઘોડાની લગામ અને કુતરાના અબકાથી ફટકાવો. રાઉજ સાંગલીયરની ઉપર કુ! કુ! હુસ્ક! હુસ્ક! ચલાવ ચલાવ.” ચાર કે પાંચ ગોટા શિકારી કુતરાઓ જેનું ચિત્ર **રથુબેન્સ** અને **શિન્ડિયર** સે એકઠા મળી શ્રમથી પાડયું છે તેવા ચાર પાંચ કુતરાઓએ, ઠાકોર સમાપ્તે જે જાણીતા શબ્દો બોલ્યો હતો, તે સાંભળી લીધા અને જાણે ખરેખર જંગલી ભુંડ પોતાના રહેઠાણમાંથી તેજ પડે જનૂત થયો હોય તેમ તેઓ ભસવા અને ચીસો પાડવા મંડ્યા. રાજા લુધ પોતાના ભયંકર પિત્રાઈના મનના વલણને અનુસરીને બોલ્યો “હું કુંસના સમ ખાઈ છું કે એ ગધેડાએ ભુંડનું ચામડું પેહરી લીધું તેથી હું હોઝી તો એની પછવાડે કુતરાઓ લગાડી એ ચામડું ખુચી લેવડાવું.” આ તરંગ ઠાકોરની પ્રકૃતિને તે પગે ખૂબ અનુકૂળ

આવ્યાથી તે બોલ્યો “ ખરું, ખરાખર; એમજ કરીશું. કુતરાઓને છુટા કરો. ” કિલ્લાના દરવાજાથી કરીને પૂર્વ તરફના દરવાજા લગી એની પછવાડે લગાડીશું. ” તે શખ્સ, જે કાંઈ લાભ થયો તે ખરો એમ સમજી, બોલ્યો “ હું આશા રાખું છું કે આપ સાહેબ શિકારના એક પ્રાણીના જેવો મને ગણશો, અને તેના કાયદાનો લાભ આપશો. ”

ઠાકોરે કહ્યું કે તું તો માત્ર કીડોછો. માટે શિકારપોથીના કાનુન પ્રમાણે કાયદાનો લાભ કોઈ રીતે લઈ શકે નહીં; તથાપિ આ તારી અનુપમ નફાદાર માટેજ તને સાડ વાર આગળ રાખવામાં આવશે. ચાલો, ચાલો, સાહેબ આ ગમત આપણે જોઈશું. કચેરી આ ગરબડમાં વિસર્જન થઈ અને હુઈ રાજાએ જે દયા ભરેલી ગમત સૂચવી હતી તે મહાલવા સૌ કરતાં વધારે ઉતાવળે તેવાવતો હતો. રાઉજ સંગસીયર દાડવામાં એકઠો બળાયા; કેમકે ધાન્તીને લીધે જાણે તેને પાંખ આપ્યા હોય અને અડધા કુંડી વિકાળ જંગી કુતરાઓ તેની પછવાડે લાગ્યા હોવાથી, રાજાસીંગાના કુકાવાથી અને શિકારીઓના શાબાશીના પુકારથી તે પવન વેગે ઉડવા લાગ્યા; અને દાડનાર માટે ખરાબમાં ખરાબ પોશાક હરદંતો અધિકાર સૂચક જે ઝલ્લો તેની નડતર તેને ન હોત તો કુતરાઓથી તે ખાસી રીતે છટકી જતાં વળી એકાદ ખેવાર એવીતા તેણે ગુચ આપી કે તમારા ગરિ તેને ‘ વાહ ! વાહ ! વાહવાહ ! ’ પોકારવા લાગ્યા. સૌ કરતાં વધારે, ચાલેસ કરતાં પાણુ વધારે બાદશાહ હુઈ હરખાયા; કંઈક રાજ્યદારી કારણથી અને કંઈક માનવ દુઃખ હાસ્ય જનક રીતે દેખાડવામાં આવ્યો હોય તો તેને ગમત ઉપજતી તે કારણથી.

હસી હસી તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને જાણે દેવો હોતા હોય તેમ આનંદના આવેશમાં તેણે ઠાકોરના સુવાળા રૂવાનો ઝલ્લો ધર્યો. ઠાકોર પાણુ તેવાજ હરખમાં હોવાથી, જાણે તેઓ એક ખીજના પરમસ્નેહી હોય તેમ તેણે પોતાની ખાંચ બાદશાહના ખભા ઉપર મુકી. આથી થોડોજ વખત અગાઉ પરસ્પર જે સ્થિતિમાં તેઓ હતા તેથી વિરુદ્ધ રીતના દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. આખરે આ ઢોંગી હરહડ સરસ દાડનાર હોવા છતાં કુતરાઓના પંજમાંથી છટકી શક્યો નહીં. તેઓએ તેને પકડ્યો, ખેંચીને નીચે પાડ્યો અને તેનું ગલું દાખી પુરોજ કરી નાખ્યો હોત પરંતુ એવામાં ઠાકોર બોલી ઉઠ્યો “ બસ, બસ, કુતરાઓને એનાથી દૂર લઈ જાઓ; એણે બહુ સારી દાડ કરી, અને જોકે સામો થઈ ઉભોતો નહીં રહ્યો તોપણ એણે એવીતા સરસ રમત રમીછે કે એને મારી ન ખાવવા નહીં દઈશું. ” એ હુકમને અનુસરીને કેટલાક અધિકારીઓ કુતરાઓને દૂર કરવા મંડ્યા અને કેટલાક કુતરાઓને એકઠા કરી દેવામાં ગુંથા-યલા દેખાયા; અને ખીજ કુતરાઓ આ ભાગ્યહિન પુરૂષે કમનસીબે જે ઝલ્લો પેહર્યો હતો તેમાંથી ભરત કામના ચીથરાં ફાડી અને તે ઉપરનાં રંગીન કપડાંના કટકા કરી જ યાનંદથી ગલીઓમાં લઈ ચાલ્યા હતા તેઓની પાછળ કેટલાક લાગ્યા હતા. આ વખતે

આલીજો બાદશાહની પછવાડે સરકી આવી તેના કાનમાં કહ્યું “એતો બોહીમીયન હીરા-
દીન મગરબીન છે, ઠાકોરની સાથે એનું બોલવું ન થાય તો સારું.” ઠાકોર આ વખતે
આસપાસનો ખેત જંગલમાં એવો મચી રહ્યો હતો કે આ વાત તેણે સાંભળી નહીં. લુધએ
પણ ધીમે સારું કહ્યું “એતો મરવોજ નેઈએ.— મુએલું ચાડી ચુગલી કરી શકે નહીં.”
પલવારમાં આલીજો ટ્રિસ્ટન હરમાઈને સૂચના કર્યાથી તે આગળ વધી બાદશાહ અને
ઠાકોરની રૂબરૂમાં આવ્યો અને પોતાની તોછડી રીતિ પ્રમાણે બોલ્યો “આપ ખુદાવંદ
અને ઠાકોર સાહેબ આગળ હું ચરજ કરું છું કે આ શિકારનો કટકો મારો છે અને હું
તેનો દાવો કરું છું. એના ઉપર મેં છાપ મારી છે અને એના ખભા ઉપર ફલુઅરડીલિસ
ની મેખ મારેલી છે તે બધા માગુઓ જોઈ શકે એમ છે. એ પ્રસિધ્ધ લકંગો છે બાદશાહની
રૈયતને એણે કતલ કરી છે, દવળો એણે લુટ્યાં છે, કુમારીકાઓની આખરૂ લીધી છે, બાદ-
શાહી શિકારગાહમાં હરાણ મારી છે.”

ઠાકોર બોલ્યો “બસ, બસ, ઘણા મઝબૂત દાવાઓથી એ મારા બાદશાહી પિત્રાઈ
ની ચિતકત થઈ ચુક્યો છે. આપ એનું શું કરશો?” બાદશાહે જવાબ દીધો “જે એ મારે
જવાબીન આપવામાં આવે તો હરલડીના શાસ્ત્રમાં એ ઘણો અન્નણો છે તેમાં હું એને એ
ક ઘડો તો શીખવીશ. કુસનો નિશાની તેની સાથે રીતસર ફાંસો લટકાવેલો, તેનો અર્થ
અનુભવ સિધ્ધ હું એને શીખવીશ.”

“હા એ કુસ એ ઉપાડશે નહીં પણ કુસ એને ઉપાડશે તમારો દાસ્ત ટ્રિસ્ટન
આવી ગુપ્ત વિધાનો પ્રધાન શિક્ષાગુરૂ છે, એના હાથ તમે એને પાડશાળાની છાપ લેવા દો.”
આવી રીતે ઠાકોર જવાબ દઈ પોતે કરેલી મગરબીથી ખડખડ હસી પડ્યો અને તેમાં લુધ
એવો ખૂબ શામેલ થયો કે તેનો હરીફ તેનો તરફ માયાળુ પણે જોઈ બોલ્યો “અરે લુધ!
જેવો તું આનંદી સોખતી છે, તેવોજ એકવચની રાજા હોત તો કેવું સારું! આપણે
આનંદમાં જે કાળ સાથે ગુજરી છે તેનો ખ્યાલ વારંવાર મને આવ્યા વગર રહેતો
નથી.” “અને તે કાળ આપ જ્યારે ઈચ્છા કરો ત્યારે ફરીથી લાવી શકો એમ છે. ખ્રિસ્તિ
પ્રજાની બચીસીએ ચઢ્યા વગર હાલની મારી રીતિમાં જે વાજબી શરત મારી પાસેથી
આપે માગતી નેઈએ તે હું માન્ય કરીશ; અને જે પવિત્ર યાદગારી હું હમેશા મારી
સાથેજ રાખું છું અને જે ખરા કુસનો કટકો છે તેના ઉપર, એ રીતે વર્તવા હું સોગંદ
બાઈશ.” આ ઉકાળે તેણે એક નાનો સોનાનો કુસનો કટકો જે તેજ ધાતુની સાંકળ વડે
પેહરાનના ઉપર ગલા આગળથી લટકાવેલો હતો તે કાઢ્યો અને ભક્તિથી તેને ચુંબન
કરી બોલ્યો “આ અત્યંત પવિત્ર એવાણી ઉપર હાથ મુકી કોઈ વખતે એવા જુઠા સોગંદ
નથી લેવાયા, કે જેનો બદલો તેજ વરસમાં નહીં મળ્યો હોય.”

ઠાકેરે કહ્યું “પરંતુ બરગંડી છોડી તમે જ્યારે ગયા ત્યારે મારી સાથે મિત્રાચારી રાખવા તમે જે સમ ખાધા હતા તે એનાજ ઉપર ખાધા હતા અને તે પછી તરતજ મને ઠર કરવા અથવા તો ચોરીથી ઉપાડી જવા એક અનોરસ છોકરાને મોકલ્યો હતો.” “નહી” મારા માયાણુ પિત્રાઈ હવે તો તમે જુના પોપડા ઉઘેડોછો. હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે એ બાબતમાં તમે ભુલ ખાધીછે. વળી તે વખતે મેં જે પવિત્ર નિશાની ઉપર સમ ખાધા હતા તે એજ ન હોય; તેતો ખરા કુંસના એક જુદા કંઠકો હતો જે મેં તુરકીના સુલતાન પાસેથી મેળવ્યો હતો અને તે અધર્મી લોકો પાસે રહ્યાથી ખચિત તેની ખૂબી ઝોછી થઈ હતી. ઉપરાંત તેજ વરસમાં શું સાર્વજનિક ભક્ષા અર્થે એક લઠાઈ નહીં થઈ હતી? અને ક્રાન્સના મોઠા મોઠા જંગીરદારોના હુકમથી શું બરગંડીયન લશ્કરે સેન્ટ ડેનીસ આગળ છાત્રાળી નહીં નાખી હતી? અને શું **નારમંડી** મારા ભાઈને આપી દેવાની મને ફરજ નહીં પડી હતી? હે ઈશ્વર, આવી પવિત્ર વસ્તુ ઉપર ખોટા સોગંદથી મને ખચાવજો.”

“વારૂ, પિત્રાઈ બીજી વખતે તમો વચન પાળો તે માટે તમને ઘડો મળ્યોછે એમ હું માનું છું—અને હવે કાંઈપણ તાલમેલ કર્યા વગર મને કહેા કે તમારું વચન પાળી આ ખૂની ડીલામાર્ક અને લીજના રેહેવાસીઓને શિક્ષા કરવા મારી સાથે ચાલશો?” “તેઓ ની સામે હું ક્રાન્સના જંગીરદારો અને જમીનદારો સહીત, ક્રાન્સનો વાવડો ખુટકો રાખી ચાલીશ.” “નહી, નહી, એટલું બધું કરવાની કાંઈ જરૂર નથી તેમ તે ચોગ્ય પણ ન કહેવાય. મારી સ્કાટીશગાર્ડ અને તેની સાથે બસો ચુદા ભાલેદાર તમારી સાથે હશે તો તમે સ્વતંત્રછો એમ દેખાડવા બસ થશે; મોટું લશ્કર હશે તો કદાચ—” “તો કદાચ હું ખરેખર સ્વતંત્ર થઈશ એમ તમે કહેવા માગતા હતા, નહીં મારા ભલા પિત્રાઈ? વારૂ, મારી સાથે કેટલા જાણુ ચાલે તેની સંખ્યા તમેજ નક્કી કરો.” “અને આ સુંદરીની બાબતથી થતી ખરાબી અટકે તે માટે કાયની અમીરઝાદી ઈસાબેલ **ડયુક આવ ઓરલોયન** જોડે પરણે તે વાત તમે કબુલ કરશો કે?” “ભક્ષા પિત્રાઈ, તમે તો મારી સભ્યતા છેક સુધી લઈ જાઓછો. એ **ડયુકનું** મારી દીકરી જોનની સાથે વેવિશાળ થયલું છે. ઉદાર થઈ એ બાબત મુકી દા; અને આપણે સોમ નદી ઉપર આવેલા કસ બાઓ વિષે બોલીએ તો વધારે સારું.”

“એ બાબત મારા મંત્રીઓ આપની સાથે ચર્ચા ચલાવશે. મુલક મેળવવાની બાબત કરતાં થયેલા અન્યાય વાસ્તે ઉપાય ચોજવાની બાબત મારે હૈડે વધારેછે. આપે મારા તાબેદારોની સાથે સંબંધ ચલાવ્યો અને બરગંડીના એક સગીરનું પાણી ગ્રહણ કરાવવાની બાબતમાં માથું ઘાલવા વગર આપ રહી શક્યા નહીં. અને જ્યારે આપ એ બાબતની વચમાં પડ્યાછો ત્યારે તમારા પોતાના રાજવંશી કુટુંબની હદમાંજ એ પાણી ગ્રહણ

થયું જોઈએ; જે તેમ નહીં થાય તો આપણી વચ્ચે વધારે વાતચિત થવાની નથી.”
 “જે હું એમ કહું કે હું આ પ્રમાણે રાજ્યપુશીથી કરું છું તો મારું કહેવું કોઈ માને
 નહીં; મારે મારા ભલા પિત્રાઈ એહું આસામી કબુલ થાય, અને **પોપની** પાસેથી
 માફી મેળવવામાં આવે તો તમે જે વિવાહની દરખાસ્ત કરોછો તેમાં હું વાંધો લઈશ
 નહીં. એમ હું બહુ નાખુશપણે કહું છું તે ઉપરથી તમે વિચાર કરો કે તમારો બોલ
 કાયમ કરવાની હું કેટલી હદસુધી ઇચ્છા રાખું છું.”

“હવે આપણે ફરી એકવાર પિત્રાઈ અને મિત્ર થયા છીએ; બીજી બધી બાબતો
 તો આપણા મંત્રીઓ સેહેલાઈથી પોત પોતામાં સમજી લેશે.” “હું ઈશ્વરનો પાડ મા-
 નું છું કે રાજ્યકર્તાઓના અંતઃકરણ તેના હાથમાં હોવાથી તેઓને તે દયાવૃત્તિથી સ-
 લાહસંપ અને નરમાશ તરફ વાળી દેશે જેથી માનવ લોહી રેડાતું અટકે.” જેમ જાદુ-
 ગરની સોહમાં તેના ચેલકો તેની સાથેજ હમેશ રહેશે તેમ આલીવર પણ તેની સાથે
 રહેતો તેને રાજ્યએ કહ્યું “આલીવર, સાંભળ, પેલા રખડતા બોહીમીયનનું કામ ઝટ પૂર-
 કરી દેવા ટિસ્ટનને કહે.”

પ્રકરણ ૩૪ મું

શંસી.

“ઈશ્વર જોણે આપણને હસવાની તેમજ બીજાઓને હસાવવાની શક્તિ આપીછે તેની
 સ્તુતિ ચાલો આપણે ગાઈએ; અને જે મૂઠ કુતરો મરખરાના આબ્દાને ઘિકારેછે તેન-
 ઉપર ફિટકાર પડજે. જુઓ રાજ્યદારો હજારો કારણોને આજાંગી એક મરખરી અને
 તેપણ કાંઈ બહુ સરસ નહીં પણ જે રાજ્યકર્તાઓ દરખાયા મારે ડીક ડીક જેવી ગ-
 ણાય તેથી ફ્રાન્સ અને બરગંડી વચ્ચે લડાઈ થતી અટકી.”

ગયા પ્રકરણમાં જે અમે થઈ ગયેલી સમજૂતીનું વર્ણન આપ્યું તેનું પરિણામ
 એ થયું કે પેરાનના કિલ્લા ઉપરથી બરગંડીયન ચોકીબાનો ઉઠાવી લેવામાં આવ્યા, બાદ-
 શાહનું રહેઠાણ જે કાઉન્ટ હરબરટના અશુભ ચિંતક ટાવરમાં હતું તે બદલવામાં
 આવ્યું, અને ઠાકોર તથા તેના સત્તાધીશ વચ્ચે મિત્રાચારી થઈ વિશ્વાસ બંધાયો હોય તેવો

ખાહારનો દેખાવ રાખવામાં આવ્યો અને તે જોઈ કેન્દ્રો અને ખરગંડીયનો બેહુ ખુશ થયા. આમ જ્યારે થયું ત્યારે લીજ્વોરીઓએ ઉપર પ્રમાણે અનુમાન કર્યું. જોકે લુઈની સાથે માન ભરેલી વર્તણૂક રાખવામાં આવતી તોપણ તે સારી રીતે જાણતો હતો કે હજી મારા ઉપર શકની નજર છે પણ તે અખાડા કરી જતો અને પોતાને જાણે તદ્દન નચિંત સમજતો હોય તેવો જાણતો. દરમિયાન, ઘણીખરી વખતે અનેછે તેમ જ્યારે મુખ્ય આસામીઓ કલેશ દૂર કરવા રોકાયેલા હતા ત્યારે તેઓની ખટપટમાં શામેલ થયે. લો એક નીચા દરજ્જાનો આડતિયા નીચેની રાજ્યદ્વારી કહેવતની સચ્ચાઈના કડવો અનુભવ કરતો હતો કે **અડે લોકને હલકાં હથિયારનો વારે ઘડીએ ખપ પડેછે પરંતુ જેવા તેઓ નિરૂપયોગી માલમ પડેછે તેવાજ લોકમંડળને લુકસાની ભરી આપવા તેઓ એમને પોતાનું કર્યું ભોગવવા પડતા મુકે છે.** એ હિરાદીન મથબીન હતો જેને ડાહોરના અમલદારોએ બાદશાહના ડોઠવાલને સ્વાધીન કર્યાથી તેણે પોતાના બે વિશ્વાસુ મદદગાર દ્રાઈએ સચિલિસ અને પેટી એન્ડ્રુના હાથમાં તેને વગર હીલે મારી નાખવા, મોંઘ્યો. તેની દરેક બોરદુએ એકેક ચાલતો હતો અને પછવાડે થોડક ચૈકીબાનો અને લોકો ચાલતા હતા. આ બેમાંથી એકજણ હસાવતો અને ખીજે રહાવતો. એવી રીતે પડોસના જંગલમાં તેને લઈ ગયા; ત્યાં વધારે મહેનત કે ફાંસીના સંસ્કાર ન કરવા પડે તે માટે એનો નિવેદો લાવનારાઓએ સાથી પેલેવાં જે અનુકૂળ જાડ આવે તેની ઉપર લટકાવી દેવા ધાર્યું; અને તેઓને ચાકતું જાડ ખોળી કાઢતાં રાખ્યા વખત લાગ્યો નહીં; અને તે વિષે પેટી એનડ્રુએ મરખરીમાં કહ્યું કે આપું દુખ બીલ વાને એ પાત્ર છે. આ કમખખત અપરાધીને પુરતી ચાકી સાથે એક રેતીવાળી જગ્યા ઉપર મુકી પોતે આ સેવટના સંસ્કાર માટે તાત્કાલિક તૈયારી કરવા મળ્યા; તેણે હિરાદીન ને લોકોની ભીડ તરફ જતાં ક્વેનટિન નજરે ચડ્યો. ક્વેનટીન ત્યાં આવ્યો હતો તેનું કારણ એ હતું કે આ પકડાઈ આવેલો ડાહોર તેનો બેવફા ભાનિયા છે એમ તેણે ધાર્યું અને તે વાસ્તે તેને ખાત્રી કરવી હતી.

જ્યારે ફાંસીગરોએ હિરાદીનને ખખર કરી કે બધું તૈયાર છે ત્યારે તેણે બહુ શાંતીથી તેઓ પાસેથી એકજ બક્ષીસ માગી. દ્રાઈએ સચેલીસે કહ્યું, “અમારા આધ્યાત્મિક વિરુદ્ધ ન જાય એવું ગમે તે માગ, મારા બેટા. હિરાદીન બોલ્યો “એટલે કે મારી જીંદગી સિવાય હું ગમે તે માગુ.” દ્રાઈએ સચેલીસે કહ્યું “ખરાખર એજ, અને કાંઈક એથી વધારે; કેમકે અમારા ધંધાની શોભા જાણાય તેવી રીતે જોઈું જરાપણ વાંકું ચુંકું કંઈ વગર મરદાનગીથી મરવા તમે નિશ્ચય કર્યો જાણાય છે તેથી જોકે અમને મળેલો હુકમ તાકીદનુ છે તોપણ તમને દસ મિનિટ વધારે આપી તમને ખુશી કરવામાં હું હરકત સમજતો નથી. હિરાદીન બોલ્યો “તમે તો ભારે ઉદાર દેખાઓછો.”

પેટી એન્ક્રેએ કહ્યું “ખરેખર ; અને અમને કદાચ તે માટે ઇપકો પણ મળે. પણ તેથી શું થયું ? આવો ચંચળ, મઝબૂત, ખગવાન, આનંદી, ફક્ક છોકરો જે સીડી ઉપરથી ખૂંચીથી હાલંગ મારી ઉતરશે એવાં ચિન્હ દેખાડે છે તેને માટે તો હું મારો છૂપ આપવા પણ કબૂલ થાઉં.” દ્રાઈએસચીલીસે કહ્યું “માટે જો તમને દાષ શ્રવણગુરની નંર હોય તો—” તેના રંગીલા સોખતીએ કહ્યું “અથવા જો તમને શરાબની પાઈન્ટ જોઈતી હોય તો—” પેલા કર્ણાશ્વરસ ઉત્પાદકે કહ્યું “અથવા જો તમને પ્રાર્થના કે કોઈ ભજન જોઈતું હોય તો—” હાસ્ય ઉપજવનારે કહ્યું “અથવા જો તમને ગીત જોઈતું હોય તો—” બોહીમીયને કહ્યું “મારા ભલા, માયાણ, મહા ઉપયોગી મિત્રો મને આમાનું કાંઈ જોઈતું નથી. સ્કાટીશ ગાર્ડના પેલા તીરઅંદાઝની સાથે માત્ર થોડી મિનિટ સુધી વાતચિત કરવાની પરવાનગી માગુ છું.”

ફાંસીગરો પલ્લવાર ખંચાયા, પરંતુ અનેક પ્રકારના બનાવોથી ક્વેનટીન ડરવાર્ડ ઉપર તેઓના રૂચારી, બાદશાહ લુઈની, બહુ સારી મેહરબાની થઈ છે એમ માનવામાં આવતું હતું તે દ્રાઈએસચીલીસને યાદ આવ્યાથી એ મુલાકાતની રજા આપવા તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ તાંક માર્યાથી જ્યારે ક્વેનટીન આ શિક્ષાને પાત્ર ઠરેલા અપરાધી પાસે આવ્યો ત્યારે, આ બંનેની વચ્ચે જમે એવી વાજબી છે એવું તેણે ધાર્યું હોય, તથાપિ તેના દેખાવ જોઈ તેને કેનકમાટ થયા વગર રહ્યો નહીં. તેના હૃદયના આધ્યાત્મિક બાકી રહેલા પોશાક જે કુતરાવાળા પંખથી સીસેને ચીયરા કરેલો અને તેઓના કોઈમાંથી છોડાવીને જે બે પગ વાળા પ્રજાના તેને ફાંસીએ લટકાવતા લઈ જતા હતા તેના પંખમાં આવ્યાથી, તેના દેખાવ કંગાવ તેમજ હાસ્યજનક બાણાતો હતો. તેના ચહેરો રંગથી બે રંગ થયેલો અને તેણે માટે તેણે જે ખોટી દાઢી ધારણ કરી હતી તેના વધેલા સધેલા ભાગ વળગી રહ્યો હતો; તેના ગાલ અને હોઠ ઉપર મોતની ફિક્કાસ જોવામાં આવતી, તોપણ તેની કોમના આશાખરા લોકોની માફક તે ધૈર્યવાન હતો. તેની આંખ ચળકતી અને આસપાસ ભમતી અને તેના વાંકાચુંકા મોઢા ઉપર હાસ્ય જાણાતું તેથી જે જોતે તે મરવાના હતો તેના જાણે તુચ્છકાર કરતો હોય એવો તે જાણતો. આ કમબખ્તની પાસે આવતાં ક્વેનટીનને એક તરફ ભય ઉપજતો તેમ બીજી તરફ દાગ પણ આવતી; અને એ લાગણીઓ તેની આજવાની રીતિ ઉપરથી પરખાઈ આવતી હતી, અને તે ઉપરથીજ પેટીએન્ક્રેએ પોકારી ને કહ્યું “આનંદી તીરઅંદાઝ, જરા ઝડપ કરો; નીચેના કાંકરા જાણે ઈંડાં હોય અને રખે તે ભાગો જાય એવી બીક રાખતા હો તેમ તમે ચાલશો તો, આ ગૃહસ્થને એટલો અવકાશ નથી કે તમારે માટે ખોટી રહે.” તે અપરાધી બોલ્યો “મારે એની સાથે ખાતગી રીતે વાતચિત કરવી જોઈશે.” પેટી એન્ક્રેએ કહ્યું “મારા ખુશમિજાજ સીડી કદનાર, એ વાતતો કદાચ અમારા આધ્યાત્મિક અનુકુળ નહીં આવે, અને અસહ્ય એ જાણીએ

છઠ્ઠીએ કે તમે છટકી જવામાં ખામ માછલીના જેવાછો અપરાધીએ કહ્યું “મારા હાથ પગ તો તમારા ઘોડાના પાટાથી બાંધેલાછે—તમે મારી આસપાસ પેહરો રાખજો પણ સાંભળી નહી શકો તેટલે છેટે રહેજો; વળી તીરઅંદાજ તમારા પોતાના બાદશાહના નોકરછે અને જો હું કસ રૂપિયા આપું તો—”

દ્રાઈએસએલિસે કહ્યું “એ રકમ બંદગીમાં ખરચી હોય તો એના ગરીબ આત્મા ને લાભ થાય” “પેટી એન્ડીએ કહ્યું “અને જો તે દારૂ પછવાડે ખરચી હોય તે મારા નબલા શરીરને કોવત આપે. મારા નાનકડા, દારડાની સ્વારી કરનાર, કાઠો ત્યારે.” હીરાદીને ડરવાડેને કહ્યું “એ લોહીના તરસ્યા કુતરાઓને એમની ફી આપો. મને જ્યારે તેઓએ પકડ્યો ત્યારે મારી પાસેથી પછ્છે પછ લુંટી લીધી; આથી તેને ઘણો કાયદો થશે.” ક્વેનટીને ફાંસીગણેને તેઓની ફી આપી; અને વચન પાળી તેઓ સાંભળી ન શકે એટલે દૂર હટી ગયા; પરંતુ અપરાધીની હાલચાલ ઉપર સાવધ પણે તપાસ રાખી. આ દુર્ભાગી માણસ હજીમુઠ્ઠી ચુપ થઈ ઉભી રહ્યો હતો; તે બોલે તે માટે પલવાર થોભી ક્વેનટીને આખરે તેને કહેવા લાગ્યો “ને અંતે તું આ છેવટને પહોંચ્યો કે ?”

હીરાદીને જવાબ દીધો “છટ હું મારા કબીલાને માટે મુકરર કરેલા નસીબે પહોંચું તેની અગમચેતી કરવા કોઈ નેશી, સામુદ્રિક વિદ્યા કે રમલ બાણનારની જરૂર ન હતી.” તે રકાટે કહ્યું “લાંબા વખત સુધી ચાલેલા તારા અપરાધો અને વિશ્વાસઘાતથી કવખતે આ તારું અંત આવ્યું કે ?” “નહીં હું તેજસ્વી સૂર્ય અને તેના સઘળા અળકતા બંધુઓના સમખાઈ કહું છું કે હું મારો પોતાનીજ મૂખાઈથી ફસી પડ્યો છું. મેં ધાર્યું હતું કે ઘાતકી અને લોહીના તરસ્યા ફિરંગી લોકો તેઓ પોતાનાજ કહેવા મુજબ જે વાતને પવિત્ર સમજેછે એમ તેઓ કહેછે તેથી તેઓ આંચકો ખાશે. ભક્તિ અને શિવલરી નો ગમે એવો પવિત્ર દાવો તમે કરોછો તેવું છતાં હેરલ્ડના ઝલ્લાને બદલે કદી મેં પાદરીના પોશાક પહેર્યો હોત તોપણ હું સન્નામત રહી શકત નહીં.” “પકડાઈ આવેલો ધુતારો, જે વેષ વગર હકે તે ધારણ કરે તેના હકકોનો દાવો કરી શકે નહીં.” “પકડાઈ આવેલો ? મારી બોલી પેલા ખુદા બેવકુફ હેરલ્ડના જેવીજ સુંદર હતી; પણ કાંઈ નહીં જે થયું તે હમાણાં થાત કે હવે પછી.”

“તમે વખતનો ગેર ઉપયોગ કરોછો; જો તમારે કાંઈ કહેવું હોય તો તરત કહી દો અને પછી તમારા આત્માની કાંઈ સંભાળ લ્યો.”

બોહીમીયન ભપંકર હાસ્ય થી બોલ્યો “મારા આત્માની સંભાળ ? શું તમે ધારોછો

કે વીસ વરસના જેને કહોડ થયેલો તે એક પળમાં મટી જાય? કદી મને કાંઈ આત્મા હોય તો હું દશ વરસના હતો ત્યારથી એવી રીતની જીંદગી ગુજરતો આવ્યો છું તેથી મારા સઘળા ગુનાહ યાદ કરતાં મને એક મહીના લાગે અને તે પાદરી આગળ કહેતાં ખીન્ને મહીના લાગે અને જો એટલી મુદત મને આપવામાં આવે તો, નવા છું ટકા, હું તે જુદીજ રીતે વાપરું.”

“કઠોર થયેલા કંગાળ, પવિત્ર વસ્તુની નિંદા ન કરવી જે તને કહેવું હોય તે કહી દે અને પછી તારા પ્રારબ્ધને વશ હું તને સોંપી દઈશ” “મારે એક બક્ષીસ માગવી છે પણ પ્રથમ તે માટે હું દામ આપી લઈશ કેમકે તમારી કોમ ઔદાર્યના દાવો તો બહુએ કરે છે, પણ બદલામાં મળ્યા વગર કાંઈ આપે નહીં.”

“હું તો તને એમજ કહેત કે તારો બદલો તારી સાથેજ નાશ પામે. પરંતુ તું અનંતકાળની કીનારી ઉપર આવી લાગ્યો છે; તારી બક્ષીસ તું માગ-તારી સખાવત તારીજ પાસે રાખ-એથી મને કાંઈ લાભ નહીં થાય. તારા અસહના સકૃતો મને પુષ્કળ યાદ છે.” “એમ કેમ બોલે છે? શેર નદીના કાંઠા આગળ બનેલી બાબત માટે હું તને ચાહતો હતો અને એક માત્ર સ્ત્રી મેળવવામાં હું તને મદદ કરત. તમે તેના એસ ધારણ કર્યો તેથી મેં બુલાવો ખાધો અને મેં ખરેખર એમ ધાર્યું કે પેલી બીજી ચકલી જેના જુના માળો બંકવીમાં ટમાં છે, જેના ઉપર ચાલેસે તરાપ મારી છે-અને સંભવિત છે કે તેના ઉપર પોતાનો પંજો રાખી મુકશે-તેના કરતાં હેમીલાઈનની જંગમ મિલકત વાપરવા તમને ઠીક કામ લાગત.” “લાગ્યહીન માણસ, આવી નકામી વાતો મુકી દે; પેલા અધિકારીઓ બહુ અધીરા થાય છે.” અપરાધીની આ સ્થિતિમાં ઘણાખરા પોતાના અંતકાળને દીલમાં નાખવાની ઇચ્છા કરે તેમ તેની હિંમતની સાથે એ ઇચ્છા જોડાઈ ગઈ હતી તેથી તે બોલ્યો “બીજી દસ મિનિટ માટે દસ રૂપિયા વધારે આપો. હું તને કહું છું કે આથી તને ઘણો ફાયદો થશે.”

કવેનડીને કોટવાલના માણસો સાથે સેહેલાઈથી નવું સાદું કરી કહ્યું “ઠીક ત્યારે આવી રીતે ખરીદેલી મિનિટના સારો ઉપયોગ કરજે.” એમ થયે, હીરાદીને પોતાની વાત આગળ ચલાવી. હું તને ખાતરીથી કહું છું કે મેં તારા હક્કમાં ભણું કરવાને ધાર્યું હતું અને હેમીલાઈન સેહેલાઈ અને સગવડથી તારી સ્ત્રી થાત. આરડીનીસના જંગલી ભૂંડ જોકે માગું કરવામાં કઠોર છે તોપણ તેની સાથે તે સલાહ સંપત્તી રહે છે અને જાણે આખી જીંદગી તોણીએ બુડના ખોરાક ઉપરજ કાઢી હોય તેમ ફક્ત એક માહેબી ભાગવે છે.”

“આ તારી ધાતકી અને કવખતની મસ્ખરી બંદ કર, નહીતો હું ખરું કહું છું કે હું તને પડતો મુકી ચાલ્યો જઈશ.” “તમારું કહેવું ખરું છે; જે વાતમાં હીલ ન થઈ શકે તે વાત સામે હિમ્મતથી થવું જોઈએ. વારુ, જાણો ત્યારે, કે ડીલા-માર્ક તરફથી મોટું ઘનામ મળવાનું હતું તેની આશાથી જે યુધ્ધામંત્રણ આપતાં તમે મને સાંભળ્યો તે માત્ર લઈ જવા નહીં પણ બાદશાહ લુઈને એક અગત્યની ખાનગી વાત કહેવા હું આ દાઝખી વેષ લઈ અહીં આવ્યો.”

“એ જોખમ બહુ લય ભરેલું હતું.” “હા અને તેવીજ રીતનો મને બદલો આપવામાં આવ્યો હતો અને, જોખમપણ તેવોજ નિવડ્યો છે. ડીલામાર્કે પ્રથમ મારથા મારફત લુઈની સાથે સંદેશો ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એવું જણાય છે કે તે ત્યાંસુધી પહોંચી શકી નહીં તેથી મુસાફરી અને શાનવાહની બાબતો જનુમીને કહી સંભળાવી; પણ એ ખબર અકસ્માતેજ લુઈને કાને કદી ચઢે અથવા તો ભવિષ્યવાણીના આકારમાં તેને પહોંચશે; પણ તે જે કાંઈ કહી શકે તેના કરતાં મારી પાસે જે બેઢ છે તે વધારે અગત્યનો છે; અને તે તું સાંભળ. વિલિયમ ડીલામાર્કે લીજ શહેરની અંદર જખરી મળતા ફોજ એકઠી કરી છે અને દરરોજ ખુદા ધર્માધિકારીના ખજનાવડે તેમાં વધારો કરતોજ જાય છે; પણ તે કાંઈ ખરગંડીના શૂરવીરોની સાથે લડાઈના જોખમમાં ઉતરવા ધારતો નથી અને એ, ચુંથાઈ ગયલા શહેરમાં, ઘેરો સહન કરવાનો તો નહીંજ. એના મનુષ્યો એવો છે કે ગરમ મિઝાજના ચાલસને, સામે થયા વગર ત્યાં બેસવાદેવો; અને રાત્રિ વખત પોતાના તમામ લશ્કર સાથે છાવણી ઉપર આવિતો હુમલો કરવો. ઘણાંજોને તે ફ્રેન્ચ બખ્તર પેહેરાવી ચા ખશે અને તેઓ જાણે શહેરની અંદર ફ્રેન્ચ કુમક ફોજનો મજબુત દુકડો હોય તેમ ફ્રાન્સ સેન્ટ લુઈ અને ડેનીસ માટજાયના પોકાર, કરશે; આથી કરીને ખરગંડીના લોકોમાં ભારે ધભરાટ થયા વગર રહશે નહીં અને જે બાદશાહ લુઈ જે કાંઈ તેની સાથે ચોકીબાન હજુરી અને લશ્કરી માણસો હોય તે લઈ તેને મદદ કરશે તો આરડીનીસના બુંડની ખાત્રી છે કે ખરગંડીના તમામ લશ્કરનો પરાજય થશે. આ મારી પાસે બેઢ છે અને તે હું તને વારસામાં આપી જાડી છું. આ સાહાસકર્મને ગમે તો તું ઉત્તેજન આપ અને ગમે તો તેનો અટકાવ કર—આ સમાચાર તું બાદશાહ આગળ વેચે કે ડાહર આગળ વેચે તેની મારે દરકાર નથી—મરજી પડે તેનો ખચાવ કર કે નાશ કર; મને તો માત્ર ચોટલીજ દિલગીરી લાગે છે કે એને સુરંગની માફક ફોડી બધાનો નાશ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી.”

જે છાવણીમાં થોડા ફ્રેન્ચો અને થોડા ખરગંડીયના હોય તેમાં કેવી સેહલાઈથી ધર્મ ઉત્પન્ન થઈ શકે તે ક્વેનટીન ઝટ સમજી ગયો અને બોલ્યો “ખરેખર એ અગત્યનો

બેઠે.” “હા, તેણે, અને મેં તે તને કહ્યો છે. મને જે કાંઈ માગવું છે અને જેને માટે મેં આગળથી બદલો આપ્યો છે તે આપ્યા વગર તું કદાચ મને પડતો મુકી ચાલી જાના ઇચ્છા કરે.” “તારી માગણી શું છે, બોલ. મારાથી જો બની શકશે તો તે હું માન્ય કરીશ.” “એ કાંઈ મોટી માગણી નથી. મારી પાછળ જેને મારો ખર્ચ પડશે તે સજીવ પદાર્થ મારો ટટુ બીચારો કલેષર છે અને તેને માટે મારે કાંઈ કહેવું છે. બરાબર ઉત્તરમાં એક માઇલ ઉપર એક કોલસાનો ધંધો કરનારની ઉજ્જડ ઝુંપડી પાસે તમે તેને ચરતો જોશો; તેને આવી રીતે સીટી મારજો (તેણે ખાસ રીતે સીટી વળડી દખાડી) અને કલેષર કહી તેના નામથી બોલાવશો એટલે તે તમારી પાસે આવશે. આ રહી એની લગામ; મારા પોશાક તજો તે રાખેલી હતી. અને મારે ભાગ્યે કુતરાઓના હાથમાં તે આવી નહીં—કેમકે એ બીજી કોઈ લગામને માનતો નથી. એને તું તારે સ્વાધીન લેજો અને તેનું સારી રીતે પોષણ કરજો; હું એમ નથી કહેતો કે એના ધણીને ખાતર પાણુ એક જખરી લગાઈનું પરિણામ તારે હસ્તક સોંપ્યું છે તે માટે. ગરજને વખતે એ તને કામના થઈ પડશે. રાત્ર કે દિવસ, ખડખડાડું કે લીસું, સારી કે ખરાબ રૂતુ, ગરમ તબીલો કે શિયાળાના ખુલ્લો આકાશ, કલેષરને એક સરખાં છે. જો હું પેરોનના દરવાજા પાર કરી ગયો હોત અને જ્યાં મેં એને મુક્યો છે ત્યાં જો પહોંચી ગયો હોત તો હાલની સ્થિતિ મારી આ ન હોત.—તમે કલેષર ઉપર માયા રાખશો ?”

આવા કઠોર દિલનામાણસમાં વહાલનો અંશ દખી ક્વેનટીનના મન ઉપર અસર થઈ અને તેણે જવાબ દીધો “હું તમારી આગળ સમજાઈ કહું છું કે હું માયા રાખીશ.” “તારે હું તને છેલ્લી સલામ કરું છું; પાણુ સખર, સખર. એક સ્ત્રીના સંદર્શો ભુલી જઈ અનિવેકથી મરી જવા હું ખુશી નથી. આ ચીડી બહુ માયાળુ અને અત્યંત બેવકુફ આરડીનીસના જંગલી ભુંડની ખાતુએ એની કાળી આંખવાળી ભત્રીજાને પહોંચાડવાી આપેલી છે. તમારા ચંદ્રા ઉપરથી મને માલમ પડે છે કે એ ચિઠ્ઠિ જે કાસિદ ખુશીય પોંદ્યાડે તેવો કાસિદ મેં ચુંટી કાઢ્યો છે.—એક બોલ વધારે બોલવા માગું છું. હું કહેતાં ભુલી ગયો કે મારા જીનની ગાદીમાં તમને સોનાના સિક્કાની કીમતી થેલી જેને માટે મેં મારી જીંદગી જીજમમાં નાખી—અને જેને માટે મને એટલું ભોગવવું પડે છે, તે તમને મળશે. એ તમે લેજો અને તેમાંથી આ ઘાતકી ચંડાળને તમે જે રૂપિયા આપ્યા છે તેથી સો ગણા તમારી કને રહેશે. હું તમને મારો વારસ કરું છું.”

“તારા આત્માના ભલા અર્થે દાન પુત કરી હું તે વાવરીશ.” “ફરીથી એ શબ્દનું નામજ મારી આગળ ના લે. એવું કાંઈ છેજ નહીં—એવી ચીજ કાંઈ હોઈ શકેજ નહીં—એમ થવાનુંજ નહીં. એતો પાદરીઓનું સ્વાનુભૂત.”

“કમનસીબ ! અત્યંત કમનસીબ પ્રાણી ! વધારે વિચાર કરીજે !—મને રજા આપ કે હું તરત પાદરીને બોલાવી લાવું—એ લોકો હજી જરા હીલ કરશે. હું તેમને લાંચ આપીને સમજાવીશ. આવા મત સહિત પશ્ચાત્તાપ કર્યા વગર તું મરણ પામશે તો પછી તું શાની વકી રાખીશકે ! તે કઠોર દિલના નાસ્તિકે પોતાના સીકડેલા હાથ છાતીએ દાબી કહ્યું “મારા અવયવો જુદા પછી મહાભૂતની સાથે મળી જવાના. મારી આશા, મારો ભરોસો, અને મારી ધારણા, એછે કે આ ભેદ ભરેલો મનુષ્ય દહી પીગળીને કુદરતના સામાન્ય સમુદાયની સાથે મળી જશે; અને તેમાંથી જે જે દરરોજ નાબૂદ થાયછે તેને બદલે કુદરત જે જુદા જુદા આકારની પેદાયશથી દરરોજ ખોટ પુરી પાડેછે તે એમાંથી નિપજશે.—જગતત્વો, ઝરા અને વરસાદના પ્રાણીની સાથે મળી જશે, સ્થળ તત્વો તેઓની ધરતી માતાની સાથે; વાયુ તત્વો પવનની જોડે જોડાઈ જશે અને અગ્ની તત્વો સૂર્ય અને તેના અંધુઓનો ભડકો પૂરો પાડશે.—આ મતમાં મેં મારી જીંદગી ગુજારીછે, અને તેમાંજ હું મરણ પામવાનો. ચાલો, જાઓ, અંહીથી દૂર થાઓ. મને વધારે હેરાન નહીં કરો. હું મારો છેલ્લો બોલ બોલી ચુક્યો છું. એ કરતાં વધારે મારી પાસેથી કોઈ માનવી સાંભળનાર નથી.”

તેની સ્થિતિ કેવી ભય ભરેલી હતી તે વિષે ક્વેનટીનને ભારે અસર થઈ. પરંતુ તેણે જોયું કે આવી તેની ભયાનક સ્થિતિ વિષે સુધ્ધિ આણી એ જગૃત થાય તેની આશા રાખવી શક્યછે; એટલા માટે તેણે એને છેલ્લી સલામ કરી. જાણે કોઈ પોતાના તોરમાં મચેલો હોય અને પોતાના વિચારમાં ખલલ કરવા ઇચ્છતો ન હોય તેવી રીતે ઉદાસપણે માત્ર જરા માથું હીલવી તે અપરાધીએ સલામનો જવાબ વાળ્યો. ક્વેનટીને જંગલના રસ્તો લીધો; અને જ્યાં **કલેપર** ચરતો હતો ત્યાં તેને સેહેલાઈથી તે મળ્યો. તેના બોલાવ્યાથી એ પ્રાણી આવ્યો પણ થોડો વખત સુધી તેણે પોતાને પકડવા ન દીધો; જ્યારે તે તેની નજીક ગયો ત્યારે સુંઘવા અને ચમકવા લાગ્યો. આખરે ક્વેનટીને ઘોડાની આદતથી વાકેફ હોવાથી, કદાચ **કલેપર**ની આદતો વિષે તેને ચોક્કસ માહિતિ હશે, (હીરાદીન અને તે જ્યારે સાથે મુસાફરી કરતા ત્યારે વારંવાર તેના તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાતું હતું) તેથી તે બોહીમીયનનો મરતી વખતનો વારસો પોતાના કબજામાં લેવાને શક્તિવાન થયો. તે પેરાન પાછો આવ્યો તે પેહલાં તો તે બોહીમીયન જે ઠકાણે એના ભયંકર અને અહંકારવાળો મત કસોટી ઉપર કસાવવાનો હતો ત્યાં પેહલાંથી ચુક્યો હતો. જે શખ્સે ભૂતકાળ વાસ્તે કાંઈ પસ્તાવો કર્યો ન હતો અને ભવિષ્ય વિષે કાંઈ ધાસ્તી ખતાવી નહીં હતી તેને માટે એ ભય ભરેલો પ્રયોગ હતો.

પ્રકરણ ૩૫ મું

કીર્તિમાટેઈનામ..

જ્યારે કવેનટીન ડરવાઈ પેરોનમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે એક મંત્ર સભા મળેલી હતી. આ સભાના પરિણામમાં તે ધારી શક્યો હોય તેના કરતાં તેના પોતાના સ્વાર્થ ઘણો વધારે રહેલો હતો. જોકે આમા ખીરાજેલા પુરૂષો એટલી મોટી પદ્ધતીના હતા કે તેઓની સાથે એનું પાણુ તેમાં કાંઈ લાગતું વળગતું છે એવું કવચિતજ ધારવામાં આવે તેમ છતાં તેની અસર એના પ્રારબ્ધ ઉપર અસાધારણ થવાની હતી.

હીલામાર્કના એલચીનો વચ્ચે જે રક્ષા થઈ ગયો, ત્યાર કહે એ બનાવથી લુધ વાસ્તે જે લાભકારી મત ચાલેસના મનમાં ફરી ડસવા લાગ્યો હતો તેમાં વધારો કરવાની કોઈપણ તક તેણે હાથથી જવા દીધી નહી. લીજ સામે ડાકોર જોકે તે સહાયકારી તરીકે જવાનો હતો તે બાબત લશ્કર કેવા પ્રકારનું લેવું અને તેની સંખ્યા કેટલી તે વિષે ડાકોરની સલાહ લેવામાં રોકાયો અથવા એમ કહીએ કે તેના અભિપ્રાયજ સ્વીકારવા લાગ્યો તો તે ખોટું કહેવાશે નહી. તેણે ખુલ્લી રીતે જ્ઞેયું કે ચાલેસની ઇચ્છા એવી હતી કે મારો છાવણીમાં એવા ફેન્ચ લોકો બોલાવવા કે તેઓ કુમકે આવેલા હોય તેવા નહી પાણુ ઓળમાં લીધા હોય તેવા થઈ પડે; તથાપિ કેવેસિઅરની સલાહ ધ્યાનમાં રાખી જે કાંઈ ડાકોર દરખાસ્ત લાવતો તે જાણે બાદશાહના પોતાનાજ મનમાં ઇચ્છા થઈ હોય તેવી રીતે તે તરતજ હા પાડતો આવ્યો. પરંતુ પાદરીનો શીખવણીથી ખર ગંડીના ડાકોર ઉપર અત્યંત ભરેસો રાખી તે સપડાયો હતો તેના બદલો લઈ પોતાની દેશવાળી મનોવૃત્તિને તૃપ્ત કરવા ચુક્યો નહી. દ્વીસ્ટનને સહાયકારી લશ્કર આગળ ચલાવવા આજ્ઞા મળેલી હતી તેની સાથે આ કામ પાણુ સોંપાયું હતું કે પાદરી બેલ્યુ ને લાચીસના જે લોખંડી પીંજરા વાસ્તે એમ કહેવાતું હતું કે એણેજ તેના શોધ કર્યો હતો, તેમાં ખંદ કરી મુકવો. એ વિશે બાદશાહ એમ બોલ્યો કે એને પોતાની જ કરેલી યુક્તિની અજમાયશ કરવા દો. એ પવિત્ર દેવળનો માણસ છે તેથી એનું લોહી રેડવું ચોગ્ય નહી ગણાય. પરંતુ સમ બાઈ કહું છું કે પાદરી તરીકે એના તાબાની જગ્યા દસ વરસ વેર વિસ્તારમાં નાની રહેશે પાણુ એને વાસ્તે કિલ્લો અજીત થઈ પડશે તેથી સાદું વળી રહેશે. ખીજું તારે સત્વર લશ્કર તૈયાર થઈ રહે એવો બંદાબસ્ત કરવો.

કદાચ આવી રીતે તરત હા પાડી બુદ્ધિ એવી આશા રાખી હોય કે સમન્વૃત્તી કરતી વખતે બીજા જે વધારે આશુભમતી શરત ઠાકોરે વચ્ચે આણી હતી તે વાત ઉડી જાય. પરંતુ જો એણે એવી આશા બાંધી હોય તો પોતાના પિત્રાઈના સ્વભાવ પિછાનવા માં તેણે ઘોટો બુલાવો ખાધો હતો, કારણ કે બરગંડોના ચાર્લસ પોતાની વાતને જેવો વળગી રહેતો તેવા, વાતને વળગી રહેનારા બીજા થોડાજ હશે. તેણે ધાર્યું હોય કે કાંઈ નુકસાની થઈ જો તેના વેરમાં કે ગુસ્સામાં જે કાંઈ શરત કરી હોય તે મુઠ્ઠી દૃતે તે એ બિલકુલ ન હતો. જે લશ્કર સહાયકારી તરીકે ચુઠી કાઢવામાં આવ્યું હતું તેને ખોલાવવા માટે જોઈતા પરવાના મોકલાવી ચુક્યા પછી તરતજ ડયુક આવ ઓરલીયન અને ઇસાબેલના લગન સંબંધી જાહેર રીતે મંજુરીયત આપવા લુઈને તેના ચબ્બમાન તરફથી તેડું મોકલવામાં આવ્યું. આઠગાંઠે ભારે નિસાપો ભરી તેમ કોયું અને તે કહે એ અમીરની પોતાની મરજી તપાસવાની અગત્ય છે એ ખામત ઠાકોરના ક્ષાનપર લાગ્યો.”

ઠાકોરે કહ્યું “અ વાત એમને ચુકી ગયા નથી. ફ્રેવેસિઅરે એ ખામત ઓરલીયનની સાથે વાતચિત કરી છે અને મને કહેતાં અજાણી ઉપજે છે કે બાદશાહી કન્યા જોડે પરાણવાના માનનું તેને ભાનજ ન હોય તેવું જણાતું હતું કેમકે જ્યારે કાયની અમીરઝાદી સાથે પરાણવાની દરખાસ્ત મુકવામાં આવી ત્યારે જાણે પોતાનો પિતા, તેની આગળ પ્રિયમાં પ્રિય દરખાસ્ત કરતો હોય, તેવી રીતે તેણે તે કખૂલ કરી લીધી.” બુદ્ધિ કહ્યું “એથી તો એ માયા રહિત અને કૃતધની ડરે છે; પરંતુ જો એક આસામીની મંજુરીયતથી એ કામ પાર ઉતરતું હોય તો તે બધું, મારા પિત્રાઈ, આપની ઇચ્છા છે તેજ પ્રમાણે કરવામાં આવશે.”

ઠાકોરે કહ્યું “એ વિષે આપ કાંઈ ચિંતા કરશો નહીં.” આ ખામતની દરખાસ્ત કરવામાં આવી તે પછી થોડીજ મીનીટમાં ઓરલીયન અને કાયની અમીરઝાદીને બેઠું રાજ્યકર્તાની સમક્ષ ખોલાવવામાં આવ્યાં. આગળની માફક આ પ્રસંગે પણ એ અમીરઝાદીની સાથે ફ્રેવેસિઅરની અમીરઝાદી અને મહાધિકારિણી સાથે હતી. ચાર્લસને જોઈ બેઠું આ સામીઓએ સાંભળ્યું—અને બુદ્ધિ તેમાં કાંઈ વાંધો લીધો નહીં, તેનો જાણે પોતાનું મહત્વ ઘટી ગયું હોય એવું જાણી ઉદાસ અને ચુપ થઈ બેઠો હતો—કે એમ અને રાજ્યકર્તાની બુદ્ધિમાં એમ આવે છે કે તમારો દસ્ત વિજાપ કરવો જોઈએ જેથી ફ્રાન્સ અને બરગંડો વચ્ચે ભવિષ્યમાં જે સલાહ થવાની છે તે હંમેશા મુઠ્ઠી જલવાઈ રહે. આ દરખાસ્તથી ડયુક આવ ઓરલીયનને જે આનંદ ઉપજતો હતો તે માનમાન સમાવી શકતો હતો. બુદ્ધિની રૂબરૂ તે દખાડવો એ અવિવેક ગણાય તેમ બાદશાહના ચેઆબથી તે હંમેશા અંકુશમાં રહેતો હતો તેથી કરીને પોતાનો હરખ જેમ તેમ દાખી શક્યો અને માત્ર ચોટ-

સોજ જવાબ દીધો “મારી ખસંદગી મારા બાદશાહની આગળ રજુ કરવી એ મારી ફરજ છે.”

લુધએ ઉદાસપણે અને ગંભીરતાથી કહ્યું “ભલા પિત્રાઈ આ દુઃખદાયક પ્રસંગે મને અવશ્ય કરીને બોલવુંજ નોઈએ તેથી કહું છું કે તમને યાદ આપવાની જરૂર નથી કે તમારી લાયકી નોઈ મેં તમારે વાસ્તે મારા પોતાના કુટુંબમાં વેવિશાળના ગોઠવણ કરી હતી. પણ ખરગંડીના મારા પિત્રાઈના ધ્યાનમાં એમ આવે છે કે તમારું વેવિશાળ જુદીજ રીતે કર્યાથી મારા અને એમના મુલક વચ્ચે સ્નેહ રેહવાના સૌથી ખાતરી પૂર્વક માર્ગ છે; અને ખન્ને પ્રત્યે મારો આહ કાંઈ જોવો તેવો નથી કે મારી પોતાની આશા અને ઇચ્છાઓનો ભોગ તેને ન આપું.” હ્યુક આવ આરલીયન ઘુટણીએ પડ્યો અને એક વાર ખરા હેતથી જે હાથ રાજાએ મ્હોં પછવાડે ફરવી લંબાવ્યો હતો તેને ચુંબન કર્યો. આ પંકાયલા ઢાંગીએ પોતાના ઢાંગ છતાં તેણે જે નાખુશી સાથે હા પાડી તેથી, એક રાજા પોતાની પ્રિય યોજના રાજ્યદારી જરૂરીયાત તેમજ પોતાના દશ હિતાર્થે, પોતાની પિતા તરીકેની લાગણીઓ દાખી દઈ કેવી રીતે તજ દે છે તે આરલીયન તેમજ જે ખીજ લોકો ત્યાં હાજર હતા તે સઘળાઓએ જોઈ લીધું. ઠાકોરના મન ઉપર આથી અસર થઈ, અને આરલીયન તો શાહજદી જોનના બંધનથી મુક્ત થયાથી અનાયાસે ખૂબ મલકાવવા લાગ્યો. તેણે જો જાણ્યું હોત કે બાદશાહ તેને મનમાં કેવા શ્રાપ દત્તો હતો અને પાછળથી કેવી રીતે વેર લેવાની યુક્તિ રચતો હતો, તો તેણે એનું દિલ એટલું બધું દુઃખવું ન હોત.”

પછી ચાર્લસે જવાન અમીરઝાદી ભણી મોઢું કરી, ધારી રાખેલો વિવાહ જાણે તેમાં આનાકાની કે ઢીલ જેવું કશુંએ હોય નહીં, તેમ અસલ્યપણે જાહેર કર્યો અને તે બી સાથે કહ્યું કે આગળે પ્રસંગે તમે જે અડીયલપાણું ખતાવ્યું હતું તેના આ પરિણામ અતિ લાભકારક ગણવો નોઈએ. ઇસાખેલે હિમ્મત પકડી કહ્યું “મારા ઠાકોર સાહેબ અને બાદશાહ, આપની આજ્ઞા હું પાલું છું અને તેને આધીન થાઉં છું.” ઠાકોર વચ્ચે બોલ્યો “બસ, બસ, બાકીની ગોઠવણ અમેજ કરીશું.” બાદશાહ ભણી મોઢું ફરવી તે બોલ્યો “સવારના આપે ભૂંડ શિકાર જોયો હવે બપોર પછી કોઈ વડેને જગાડીએ તો કેમ ?”

જવાન અમીરઝાદીએ જોયું કે હવે તો દ્રઢતા દખાડવા વિના છુટકો નથી. તે બીકથી, પરંતુ ઠાકોરનું ધ્યાન ખેંચાય તેવી રીતે મોટે સાદ અને દ્રઢતાથી બોલી, “મારું આધીનપણું, આપના વડીલોએ મારા વડીલોને જે જમીન અને જગીર આપેલી છે

તેને લગતું છે, અને આપનો આ બાબતની અંદર મારી ના ફરમાનીથી એમ ધારતા હો કે એ ધરાવવાને હું નાલાયક હું છું તો એ સઘળું હું આપને સોંપી દઉં છું.” ઠાકોરે જોશથી જમીન ઉપર પગ અડાળી કહ્યું “સેન્ટનર્ન ! એ મૂર્ખી જાણે છે, કે તે કોની રૂબરૂમાં છે અને તે કોની પ્રત્યે બોલે છે ?” તે હિંમત હાર્યા વગર બોલી “ખુદાવંદ, હું મારા સત્તાધીશની રૂબરૂમાં છું અને હું ધારું છું કે તે ન્યાયી છે. જો આપ મારી જમીન છીનવી લેશો તો આપના વડીલોએ ઉદારતાથી જે કાંઈ આપેલું છે તે સઘળું જ લઈ લેશો અને તેથી જે બંધનથી આપણે જોડાયેલા છઈએ તે તુટી જશે. આ નિર્મળ આકૃતિ જેના ઉપર દુઃખના ઢગલા ઠલવાયા છે, તે આપે બક્ષી નથી; અને તેમાં જે ચૈતન્ય રહેલું છે તેના ઉપર આપનો દાવો તો નહીં જ લાગુ પડે; એ વસ્તુઓ, મારી એવી ધારણા છે કે મઠમાં આ પવિત્ર માતા મહાધિકરિણીના કહ્યામાં રહી ઇશ્વરને અર્પણ કરવી.” કોઈ બાજની સામે કબુતર પાંખ ફૂંકી પાંખ તુચ્છકાર દર્શાવે તેથી તેને કેટલી અજ્ઞયબી થાય તેના આપણે ખ્યાલ કરીએ તોજ ઠાકોરને જે અજ્ઞયબી અને ગુસ્સો ઉપજ્યો તેના પુરતો ખ્યાલ આવી શકે. તેણે તિરસ્કારથી કહ્યું “શું મવિત્રમાતા કાંઈ પણ જીવિકા વગર તમને અંગીકાર કરશે ?” ઇસાબેલબાનુ બોલી “એક બારગી પોતાના મઠને એઓ એટલો બધો ગેરઈનસાફ કરેતો હું ધારું છું કે મારા કુટુંબના કુલીન સ્નેહીઓમાં એટલીતે ઉદારતા હશે કે એક કાંચના અનાથને ટેકો મળે એવું કાંઈક કરી શકે.” ઠાકોર બોલ્યો “એ બોલવું જીવું છે; કોઈ છુપી અને અચોક્ક્ય કામના સંતાડવા માટે આ એક નીચ બહાનું છે.— મારા ઓરલીયનના અમીર, કદી મારે પોતાને હાથે એને દવજામાં ઘસડી જવાની ફરજ પડશે તોપણ તે તમારી જ થશે.” કેવિસિઅરની અમીરઝાદી હિંમતવાળી, તેમ પોતાના ધણીની ચોગ્યતા વિષે અને ઠાકોરની સાથે તેના જે વગ હતો તે વિષે તેને ખાત્રી હોવાથી વધારે વાર ચુપ રહી શકી નહીં. તે બોલી “મારા સાહેબ, ગુસ્સાથી આપ તદ્દન અચોક્ક્ય ભાષા વાપરો છો. કોઈ પણ કુલીન સ્ત્રીનું પાણી ગ્રહણ બળાત્કારે થાય નહીં.” તે મહાધિકરિણી બોલી “તેમ કોઈ પણ પ્રિસ્થિ રાજ્ય કર્તીની એ ફરજ ન હોય કે દુનિયાના જીલમ અને જાંતલથી નાસિપાસ થઈ ઇશ્વરની કન્યા થવા ઇચ્છાતુર થાય તેના પવિત્ર મનની ધારણા નિષ્ફળ કરવી.” કુનાય બોલ્યો “જે દરખાસ્તની વિરૂધ્ધ એ બાનુએ આવી જાહેર રીતે વાંધો લીધો છે તે દરખાસ્ત મારો ઓરલીયનનો પિત્રાઈ આખર સહિત માન્ય પણ કરી શકે નહીં.” ઓરલીયનના પોતા મન ઉપર ઇસાબેલની ખૂબસૂરતીથી ખૂબ અસર થઈ હતી તેથી તે બોલ્યો “અમીરઝાદી આગળ મારી માગણી વધારે લાભકારક રીતે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવા મને કાંઈક વખત આપવામાં આવે તો—” ઇસાબેલને ચોતરફથી જે ઉત્તજન મળ્યું હતું તેથી તે મજબૂતાઈથી બોલી “મારા સાહેબ, તેમ કરવું વ્યર્થ છે. એ સંબંધ મારી લાયકી કરતાં ઉપરાંત છે તોપણ તે વિષે ના પાડવા મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

ઠાકોરે કહ્યું “ ચંદ્રના આવતા ફરફારની સાથે આ ફાંટાઓ બદલે તે માટે વાટ જોવા મને વખત નથી.— ઓરલીયન, એક કલાકની અંદર એને શીખવવામાં આવશે કે તાબે થયા વિના છુટકોળ નથી.” શાહઝાદાએ જોયું કે માન ભરેલું લાગે તેવા દખાવથી ઠાકોરના હઠીલા સ્વભાવનો લાભ લેવો અશક્ય છે. તેથી તેણે જવાબ દીધો “નહીં, ખુદા-વંદ, મારે વાસ્તે નહીં. ફ્રાન્સના બાદશાહી વંશજનો ખુલી રીતે અને દ્રઢતાથી એકવાર અનાદર કરવામાં આવ્યો એટલુંજ બસ છે. તે પોતાનું માગું આગળ ચલાવી શકશે નહીં.”

ઠાકોરે ક્રોધ ભરેલી નજર પ્રથમ ઓરલીયન તરફ કરી અને પછી લુઈ તરફ કરી. લુઈને જે મનમાં જયાનંદ ઉપજતો હતો તેની લાગણી દાખવાની તેણે બનતી કોશિશ કરી તે છતાં તેના ચેહરા ઉપર હરખનાં ચિન્હ જણાઈ આવતાં હતાં. આથી ઠાકોરના મિઝાજ હાથથી ગયો. પોતાના મંત્રીને કહ્યું “આ નાફરમાન, બે અદબ, અને નાલાયક માનીતી વિષે, લખ, અમારી શિક્ષા,—જપ્તી અને કેદખાનું. એને શાસન ગૃહ—કારા ગૃહમાં—મેકલથું જેથી બીજા, આ શિક્ષાને પાત્ર થયેલા બે અદબ લોકોની સાથે, એ જ-ઈ વસે.”

ઘણા ખરા લોકો ધીમે સદે પોતાની ઇતિરાજ સૂચવવા લાગ્યા. કાઉન્ટ આવ ફ્રેવે-સિઅર તેઓ બધાને બદલે બોલ્યો “ખુદાવંદ આના ઉપર વધારે પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. અમે આપના વફાદાર તાબેદાર, ખરગંડીની **શીવલરી** અને અમીરી પદવીને આ વી રીતે ઝાંખ લાગે તે સહન નહીં કરી શકીએ. અમીરઝાદીએ તકસીર કરી છે તે તેને શિક્ષા થવી જોઈએ; પણ તે શિક્ષા એની પદવીને તેમજ એના ખાનદાન સાથે સંબંધ તથા સગપણ ધરાવનાર જે અમે, તેઓની પદવીને યોગ્ય હોય તેવી રીતની જોઈએ.”

ઠાકોર પલવાર ખંચાયો; અને પછી જેમ કોઈ ગોધાને ગોવાળ તેના ધારેલા માર્ગથી ખસેડવાનું કરે ત્યારે તે મનમાં વિચાર કરે કે આને તે તાબે થવું કે સામે ધસી જઈ હવાની અંદર ઉરાડી મેલવો તેમ તે પોતાના સલાહકાર તરફ ટગમગ જોવા લાગ્યો. પરંતુ તેણે જોયું કે કચેરીમાં ઘણા ખરા એજ મતના હતા તેથી, તેમજ એના તાબેદારો-માં કુસંપ જોઈ કદાચ લુઈ લાભ ગેળવે, વળી પોતે દેખવાળો નહીં પણ ગુસ્સાવાલો અને જરા અસહ્ય હતો, તેથી તથા પોતાની કરેલી, આખરે એખ લાગે એવી દરખાસ્ત-થી ઘણું કરી પોતેજ શરમાયો હોય તેથી હડાપણે ક્રોધની ઉપર જય મેળવ્યો અને તે બોલ્યો “ફ્રેવેસિઅર, તમારું કહેવું ખરું છે. મેં બહુ ઉતાવળ કરી **શિવલરીના** કાયદા પ્રમાણેજ એના નિકાલ આણીશ. એ લીજ નાસી ગઈ તેથી બર્માધ્યક્ષનું ખૂન થવાની એક ચેતવાણી સરીખું થઈ પડ્યું. માટે આ કૃત્યનું જે સાથી સરસ વેર લેશે અને જે

આરડીનીસના જંગલી ભૂંડનું મસ્તક લાવશે તે શખ્સ એનું પાણી ગ્રહણ કરશે અને જો એ તેના હકનો અનાદર કરશે તો એની જાગીરનો એ ધણીને અમે સોંપી શકીશું; પછી એ મઠમાં જઈ એકાંતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે તેને માટે તેની શ્રદ્ધામાં આવે તે એને આપે.”

અમીરઝાદી બોલી “નહી, વિચાર કરો કે કાઉન્ટ રેનલ્ડ ને આપના પિતાનો જીનો ખહાદૂર અને નિમકહલાલ નોકર તેની હું દીકરી છું. શું સરસ શમશેરખાઝના સ્વાધીનમાં ઇનામ તરીકે મને આપી દેશો ?”

ઠાકોરે કહ્યું “તારી વડવી પણ યુધ્ધખેલમાં જીતાઈ હતી. તારે માટે તો ખરેખરી લડાઈ મચશે. કાઉન્ટ રેનલ્ડ ખાતર હું માત્ર એટલી શરત કરીશ કે ફોર્ટમંદ ઇનામદાર, સદ્ગુણસ્થ કુલીન અને નિષ્કલંક વર્તણૂકનો હોવો જોઈએ; જો એવી રીતનો હોય પછી ગમે એવો ગરીબ હોય તોપણ તારૂં પાણી ગ્રહણ કરવાની દરખાસ્ત કરી શકશે; એ વિષે હું સમજાઈ કહું છું.” પછી પોતાના ને અમોરો હાજર હતા તેઓ ભણી મોહું કરી બોલ્યો “મારા સાહેબો, હવે આ તો શિવજીના કાનૂન મુજબ છે, નહી ?” ઘણાખરા લોકો ખુશી થઈ હા હાના પુકાર કરવા લાગ્યા અને તે સર્વ કરતાં વૃધ્ધ લાર્ડ ક્રાફ્ટ મોટે સાદે દિલગીરી બતાવવા લાગ્યો કે આવા સુંદર ઇનામ માટે દસ્ત અજમાવવાનું પાકી ઉમરને લીધે મારાથી બની શકતું નથી. આ પુકારથી ઇસાખેલનું વિરૂધ્ધ બોલતું તદ્દન ઢંકાઈ ગયું. બધા એકમત થયા તેથી ઠાકોર ખુશ થયો અને જેમ એક ઉભરાઈ આવેલી નદિ પોતાની સ્વભાવિક હદની અંદર સમાઈ જાય તેમ એનો સ્વભાવ શાંત રીતે વહેવા લાગ્યો. કેવેસિઅર બોલ્યો “અમારે પ્રારબધે તો સ્ત્રી ચોટેલીજ છે તેથી આ સુંદર ખેત્ર વખતે મોહું જોતા ઉભા રહીએ કે ? એમ કરું તો મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ બાધ લાગે કેમકે પેલા શૂળદંત અને જાડા વાળવાળા હેવાન ડીક્ષામાર્કને ઠકાણે પહોંચાડવા મેં બાધા લીધો છે.”

ઠાકોરે કહ્યું “કેવેસિઅર, તું મારને ફટકો, અને જો ફોર્ટમંદ થયો તો તું પોતે તો એની સાથે પરણી ન શકે તેથી તારી મરજીમાં આવે તેના ઉપર મેહરબાની કરજે. તારૂં દિલ ચાહેતો તારા ભાણેજ કાઉન્ટ સ્ટીવનને સોંપી દેજે.” કેવેસિઅરે કહ્યું “ખુદા-વંદ મોટો ઉપકાર થયો. આ યુધ્ધમાં મારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ અને સારે ભાગ્યે સોથી અગ્રેસર થયો તો પછી એક તરફ મહાધિકરિણી અને બીજી તરફ સ્ટીવન પોતાનું વાક્યાતુર્ય અજમાવશે.”

કુનાય બોલ્યો “હું ધારું છું આ ન્યાયપૂર્વક, યુધ્ધથી ક્રાન્તિના ચૂરવીરોને ખાતલું કરવામાં નહીં આવશે ?”

ઠાકોરે જવાબ દીધો “ખુદા ન કરે ! બહાદૂર કુનાય કદી મારી મરણ ન હોત તો પણ તમે બની શકે એટલો પ્રયત્ન કરો તે જોવા માટેજ હું રજા આપત. ઇસાએલ બાનુ ફ્રેન્ચમેનની સાથે પરણી જાય તેમાં કાંઈ વાંધો નથી, પરંતુ એટલું અવશ્યનું છે કે, કાયનો જે કાઉન્ટ થાય તે બરગંડીની પ્રજા થવો જોઈએ.” કુનાયે કહ્યું “બસ; બસ; મારું જે આયુધ્ધ ચિન્હ છે તે બદલીને કાયનો મુગટ કદી પણ ન થાય. હું ફ્રેન્ચ તરીકે જીવીશ અને મરીશ. જે કે જાગીર તો મારા હાથમાં ન આવે તોપણ એ બાનુને મેળવવા માટે હું મારો હાથ અજમાવી જોઈશ.” આવા મેલાવડામાં લી બાલાફ્રે મોટે સાર તો બોલવાની હિંમત કરી ન શક્યો પરંતુ સ્વગત બડબડ કરવા લાગ્યો “સાન્ડરસ સુપલી જા, હવે તારું વચન પાળજે, તું હંમેશા કહેતો હતો કે તમારા ખાનદાનની દોલત વિવાહ થકી પ્રાપ્ત થવાની છે. તારું વચન પાળવાને માટે આવો અવસર તને કોઈ વાર મળ્યો ન હોય હોય.” લીગ્લોસીએ બોલ્યો “સૌ વચ્ચેથી હું ઇનામ મારી જઈશ. પણ મારે વિષે તો કોઈ વિચારે કરતો નથી.”

લુઈ બોલ્યો “ખરું મારા બુધ્ધિસાગર મિત્ર, જે વાતમાં સ્ત્રી આવી તે વાતમાં સૌથી સરસ મૂર્ખનું માન વધે છે.”

એક ગમ જ્યારે રાજ્ય કર્તાઓ અને અમીરો આ બીચારીના પ્રારબ્ધે વિષે મસ્ખરી કરતા હતા ત્યારે બીજી ગમ ઇસાએલ જે એ વેળા કચેરી છોડી ચાલી ગઈ હતી તેને ફ્રેવેસિઅરની અમીરઝાદી અને મહાધિકારિણી ઘણોએ દિલાસા આપતી પણ ફાકટ. મહાધિકારિણી તેણીને ખાત્રી આપતી કે સેન્ટ અરસુલાની કબર આગળથી એક ખરી ભક્તિઆણીને ખેંચી લેવાનો જે કાંઈ પ્રયત્ન થશે તેના ઉપર પવિત્ર કુમારિકા કોપાયમાન થવાની. બીજી તરફ ફ્રેવેસિઅરની અમીરઝાદી તેણીને કાનમાં સંસારિક દિલાસો આપતી કે આ જે પરાક્રમ થવાનું છે તેમાં જે કોઈ ખરો નાઈટ ફોર્ટીફિકેશન નિવડશે તે કાંઈ તારી મરણ ઉપરાંત, ઠાકોરે ફરિલા ચુકાદાનો લાભ લેશે નહીં. અને કદાચ એમ પણ બને કે જે હરીફ ફોર્ટીફિકેશન થાય તે એવો નિવડે કે તારી પ્રસન્નતા મેળવી શકે જેથી તું સંતુષ્ટ થઈ તાબે થાય. જેમ નિરાશપાણું સિવાલને પકડે છે તેજ રીતે પ્યાર પણ તેમ કરે છે. આ ઇશારાથી જે કે બહુ અપૂર્ણ આશા ઉપજી તોપણ એ બાબત વિષે ચિંતવન કરતાં અમીરઝાદી ઇસાએલનાં આંસુ વધારે શાંતિથી વેહવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૩૬ મું

અચાનક હુમલો.

ઘોડા દહાડામા લુધને પોતાનું વેર તૃપ્ત થયાની ખુશ ખબર મળી કે તેના માનીતો અને સલાહકાર પાદરી બેલીયુ લોખંડના પીંજરામાં પીડાતો પડ્યો છે. એમાં ગોઠવાણ એવી કરેલી હતી કે તે અઠંગીને પડ્યો હોયતોજ કાંઈ વિશ્રાંતિ તેને મળે. જો કે આ વાસ્તાની સાથે એના ઘણા સંબંધ નથી તોપણ અમે એટલું જાણાવીએ છઈએ કે આ સ્થિતિમાં તે ખાર વરસ સુધી પડ્યો રહ્યો. ઠાકોરે લુધને કુમક માટે જે લશ્કર મંગાવવા કહ્યું હતું તે આવી પહોંચ્યું હતું, પણ તેની સંખ્યા એટલી નહી હતી કે બરગંડીના મોટા સૈન્યને, કદી લુધની તેવી મરજી થાય તો, પુરી પડી શકે. પરંતુ બાદશાહની ઉપર કાંઈ બળાત્કાર વાપરવામાં આવે તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરી શકે એટલા માણસો હતા ખરા; અને તે વાતથી પોતે દિલાસો મેળવતો. વળી પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતાની દીકરીને ચારલીયનના અમીરની સાથે પરણાવવાની યોજના પાછી અમલમાં આણવાને મુખત્યાર હતો; અને જોકે તેના પોતાના તાબેદારના વાવટા તળે જે લોકોને તેણે ઉત્તેજન આપ્યું હતું તેનીજ સામે પોતાના સરસ અમીરોની સાથે નોકરી બજાવવી પડી હતી એ અપમાન ભરેલું હતું તોપણ તેણે જોયું કે વખત એવોછે કે એ વાત ધ્યાનપર લેવી ન જોઈએ, અને ભરોસોછે કે એવો દિવસ પણ આવી પહોંચશે કે એનું સાદું વળી રહેશે. પોતાના વિશ્વાસુ આલી-વરની સાથે વાત કરતાં તેણે કહ્યું હતું કે અકસ્માતે, કોઈ વખતે દાવ સારો આવી જાય પરંતુ આખી બાજુ છતવી તેતો ધીરજ અને હહાપણનું કામછે. આવા આવા વિચારો સહિત કાપણીની મોસમની આખરે એક રમણિય દિવસે બાદશાહ પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો; તેને લોકો સ્વતંત્ર બાદશાહ તરીકે નહી, પણ વિજયીના શોભાના પુતળોના એક ભાગ ગણતા તેની દરકાર ન કરતાં પોતાના અંગરક્ષકો અને શૂરવીરોને લઈને બાદશાહ લુધ પેરોનના ગાથીક બાંધણીના દરવાજામાંથી નિકળી બરગંડીયન લશ્કરની સાથે શામેલ થયો. એ લશ્કર તેજ વખતે લીજની સામે કુચ કરવા શુર થયું હતું. ઘણી ખરી પ્રખ્યાત બાનુઓ જેઓ ત્યાં હતી તેઓ સરસમાં સરસ વસ્ત્ર સજ્જ દરવાજાના કોઠા અને બચાવના સ્થળો ઉપર બેસી, આ સાહાસકામ માટે જે લડવૈયાઓ બાહાર નીકળી પડ્યા હતા તેના ભપકા ભરેલો તમાશો જોવા એકઠી થઈ હતી. કેવેસિઅરની અમીર-ઝાદીએ ઇસાબેલને જેમ તેમ સમજાવી ત્યાં આણી હતી; ચાર્લસના તો ચોખ્ખા હુકમ હતો કે યુધ્ધબેલની અંદર જે સ્ત્રી વિજયની એધાણી આપવાની હતી તેને, જે નાઈટો મેદાનમાં આવવાના હતા, તેઓ જોઈ શકે એવે સ્થળે તેણે બેસવું.

જે વખતે તેઓ મેહરાબ નીચેથી મળેલી ઠઠમાંથી બાહાર નિકળવા લાગ્યા તે વખતે ઘણા વાવટા અને ઢાલો જોવામાં આવતી. તેમાં તરેહવાર નવી નવી નિશાનીઓ પાડેલી હતી; એવા મતલબની કે તે ધરાવનારે આ સુંદર ઇનામ માટે કમર કસવાનો પકડો ફેરાવ કર્યો છે. એકના ઉપર શરત માટે છુટેલો ઘોડો ચિત્રેલો, બીજાની ઉપર નિશાન રાખી તીર તાકેલું—એક નાઇટે તો પોતાના પ્યાર સૂચવવા લોહી લુહાણ થયેલું હૈડું ઢાલની ઉપર પાડેલું હતું અને બીજાએ ઓપરી અને * **ભારતની** માળા દર્શાવેલી એવું દખાડવા કે છતલું કે મરવું એવો નિશ્ચય કર્યો છે. એ સિવાય બીજી ધણીક એધાણીઓ હતી અને તેમાં કેટલીક તો એવી ગુચવાણુ ભરેલી અને ગૂઢ કે ગમે એવો ચાલાક દુખા-ધીઓ કાંકાં મારી રહે. વળી એમ પણ ધારવું જોઈએ કે દરેક નાઇટે, જે સુંદર સ્ત્રીઓ અને કુમારીઓ મંદ હાસ્ય કરી તેમજ રૂમાલ અને પુરકા હવામાં ઉરાડી તેઓના સૌર્ય ને ઉત્તેજન આપતી તે સુંદર મંડળની પાસેથી વટી જતાં છત ઉપર ખૂબ ભપકાથી એસી પોતાના ઘોડાનું પાણી દખાડતો હતો. ગાર્ડના તીરઅંદાજે ઘણાખરા સ્કોટીશ રૈયત ના સૌથી સરસ ભાગમાંથી ચુંટી કાઢેલા હોવાથી તેઓના શોભાયમાન દખાવને લીધે તેમજ તેઓની બહાદુરીને લીધે ઘણીખરી સ્ત્રીઓ તેઓને શાબાશી આપતી; અને આ પર-દશીઓમાંથી એક શબ્દે ઇસાબેલ બાનુની સાથે પોતાની ઝોળખાણુ દખાડવા જેવી હિંમત કરી તેવી ફ્રેન્ચ અમીરોમાંથી સૌથી જે કુલીન હતા તેઓએ માણુ કરી નહીં. આ શબ્દ ઉવેનટીન ડરવાડ હોતો જે પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે બાનુઓ આગળથી વટી જતાં ભાલાનો ટોચ ઉપર રાખી ઇસાબેલનો ફોઇના કાગળ તેના આગળ ધર્યો. કાઉન્ટ આવ ફ્રેવેસિઅરે કહ્યું “મારા સમ, હવે તો આ નાલાયક સાહસિક પુરુષ એઅદબી કરવામાં આવ્યો કરે છે.” કુનાય બોલ્યો “ફ્રેવેસિઅર, તમે એમ ના બોલો. એ બાનુનું રક્ષણ કરવે એણે જે બહાદુરી બતાવી છે તેનો સાક્ષી પુરવા મારી પાસે મઝબૂત કારણ છે.” ઇસાબેલ લજ્જાથી તેમજ કાંઈક ગુસ્સાથી રાતો પીળી થઇ બોલી તમે તો નકામો કાગળો વાઘ કરો મુકો છો. એ કાગળો મારી ભાગ્યહિણ ફોઇ તરફથી આવ્યો છે. જોકે એની સ્થિતિ તો ભયાનક હોવી જોઈએ તોપણ તે આનંદમાં હોય એવી રીતે લખે છે.”

ફ્રેવેસિઅર બોલ્યો “એ ભૂંડની નવોઢા શું કહે છે તે અમને સંભળાવો. અમીર-ઝાદી ઇસાબેલે તે કાગળ વાંચ્યો તે ઉપરથી એમ જાણાતું હતું કે તેની ફોઇએ ખરાબ મામલામાંથી પણ લાલની વાતુજ કાઢી લેવી એવો નિશ્ચય કર્યો હતો; અને એનાં લગ્ન કેવી ઉતાવળ અને અસલ્યતાથી થયાં હતાં તે માટે પોતાના મનની શાંતી એવી રીતે કરતી કે હું આ જમાનાનો સૌથી બહાદુર પુરુષ જોણે પોતાની બહાદુરીથી મુશ્કેલ છતી

* તજ કપુર વિગેરેના ઝાડની જાતનું એક ઝાડ પ્રાચીન કાળમાં જ્યની એધાણી તરીકે એની ડાખળી આપવામાં આવતી.

લીધો હતો તેનો સાથે પરણવાના સુખની પ્રાપ્તિ મને થઈ. બીજાઓના કહેવાથી. મારા વિલયમ વિષે વિચાર નહીં કરતી પરંતુ તારી સાથે જાતે જાળખાણ થાય ત્યાં સુધી તારે થોભવું, એવી રીતે તેણીએ પોતાની ભત્રીજાને વિનવી હતી. હા એમાં દુષણ છે ખરાં, પણ જે લક્ષણના માણસોને હું હમેશા માન આપતી આવી છું તેઓમાંજ તે હોય એવા છે. મારા વિલયમને શરાબનું કાંઈક વ્યસન છે પરંતુ એતો મારો દાદા બહાદુર સર ગાહકે તેમાં પણ હતું એઓ કાંઈક લોહીના તરસ્યા છે અને સ્વભાવે ઉતાવળિયા છે તો મારો ભાઈ સ્વર્ગવાસી રેનલ્ડ ક્યાં તેવો નહીં હતો? બોલવામાં જરા અસહ્ય છે પણ ઘણાખરા જરમનો તેવાજ હોય છે. અને જરા સ્વછંદી અને પોતાની વાત પકડી લે તેવા છે પરંતુ હું ધારું છું કે માણસો સર્વે સત્તા ભોગવવા ઇચ્છે છે. એવી એવી મતલબનું કેટલુંક લખેલું હતું અને સૌથી છેડે વિનંતી પુર્વક તેણે એવી આશા બતાવી હતી કે ચીઠી લાવનારના સાધનથી ખરગંડીના જીલ્લાની ડાકોર પાસેથી ઇસાબેલ નામની તેની વહાલી ફાઈની કને લીજ દરખાસ્ત આવે; અને ત્યાં તેઓની અમીરી જાગીરના વારસા બાબત હકનો જે કાંઈ બાંધો હશે તે અર્લ ૧ ઇબર્સનની સાથે ઇસાબેલ પરણશે એટલે પત્ની જશે. 'એ વરરાજા તમારા કરતાં કાંઈક નાનો છે પરંતુ હું અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું કે એ અસરખાપણું તમે ધારો છો તે કરતાં વધારે સહેલાઈથી સહન કરી શકાશે. આ ડેકાણે અમીર જાદી ઇસાબેલ અટકી: મહાધિકારિણીએ ગંભીરતાઈથી કહ્યું "આવા સંસારિક મિથ્યાપણા વિષે તમે પુરતું વાંચી ચુક્યા. અને કેવેસિઅર બોલી ઉઠ્યો "તીરસ્કાર્ય ડાકણ તારું કાળું કર. ઉદરના છટકામાં મુકેલા પનીરમાંથી જેવી બદબો આવે તેવી આમાંથી નિકળે છે. હવે આ બુઢી ડગણનાજ ઉપર ફીટકાર પડજે, બેવડી ફીટકાર પડજે." કેવેસિઅરની અમીર જાદીએ પોતાના ઘણીને સારી રીતે ડપકો આપી કહ્યું કે હેમીલાઈન બાનુ, ડીલામાર્કે સલ્યતાનું ડોળ ઘાલ્યું હશે તેથી ડગાઈ ગઈ હશે."

કેવેસિઅર બોલ્યો "એ સલ્યતા બતાવે! એવા સઘળા ઢોંગથી હું અને મુક્ત કરું છું એમતો તમે ખરેખરા જંગલી લુડ પાસેથી સલ્યતાની વકી રાખી શકો—એમતો તમે જીના કાટ ખાધેલા લોખંડ ઉપર પણ સોનાનો વરક ચઢાવી શકો. મૂર્ખીતો એ છે, પરંતુ એ એવીતો મૂઢ મતિની નહીં હોય કે જે શિયાળે અને પોતાનીજ ગુફામાં આંચકી લીધી તેની સાથે ધ્યારમાં પડે. પણ તમે બંધી સ્ત્રીઓ એક સરખીજ છો—દખાવથીજ તમે ભોળવાઈ જાઓ—અને હું કહેવાની હિમ્મત કરું છું કે આ મારી સુંદર પિત્રણ એની ફાઈ જે સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે તેની સાથે શામેલ થવા અને આ ભૂંડના ખરચાની સાથે પરણવા અંધી રી થઈ રહી હશે." ઇસાબેલ બોલી "એવી મૂર્ખાઈ હું કરું ! હુંતો ઉતકૃષ્ટ ધર્માધ્યક્ષ

નું જેઓએ ખૂન કર્યું તેઓ ઉપર વેરસેવા બમણી ઇચ્છાતુર છું કેમકે એધોકરી મારીશાઈ પાણુ એ ચંડાળના કબજામાંથી મુક્ત થશે.” અમીર બોલ્યો “ ધન્યછે! એ અવાજ કાય ખાનદાનનો ખરો આ પછી કાગળ વિષે વધારે વાતચિત થઈ નહીં.

• ઇસાબેલે પોતાની ફાઇનો કાગળ પોતાના મિત્રો આગળ વાંચી સંભળાવ્યો ખરો પરંતુ એટલું જાણાવવું જોઈએ કે તેની અંદર અમુક તાજે કલમ હતી તે વાંચવાની તેણે અગત ધારી નહીં. એમાં અમીરઝાદી હેમીલાઈન સ્ત્રીઓના રવૈયોછે તે પ્રમાણે પોતે કેવાં કામમાં ગુંથાઈ હતી તે લખ્યું હતું અને પોતાની ભત્રીજાને જાણ કરી કે હમણા મારા પતિ વાસ્તે વિવાહ રૂઢી પ્રમાણે કાય અને ડીલામાર્કનાં આયુધ ચિન્હનો જે ઝલ્લો મેં હાથમાં ધર્યો હતો અને જેમાં ઉભી આર પાર પટ્ટો હતી તે ભરતકામ હાલ પડતું મુક્યું છે કેમકે રાજ્યદારી કારણેના લોકે મારા વિલિયમને એવો નિશ્ચય કર્યોછે કે પેહેલી લઢાઈમાં પોતાના આયુધ ચિન્હનો ડગલો બીજાઓને પેહેરાવવો અને પોતે કુનાયના આયુધ ચિન્હનો ડગલો પેહેરવો. વળી તેના બીજા હાથમાં બીજા એક કાગળની ચીપ હતી તેમાં શું લખ્યું હતું તે કેવેસીઅરને કહેવાની અમીરઝાદીએ જરૂર જોઈ નહીં. એ કટકામાં માત્ર નીચેના શબ્દો હતા.—“જે થોડા વખતમાં તમે મારા વિષે સાંભળો નહીં અને તે પાણુ કીર્તિના ભૂંગળદારે—તો તમારે મને નાલાયક ન ધારવી પરંતુ મુવેલી સમજવી.” ઇસાબેલને એક પિયાર સૂઝ્યો હતો પાણુ તેને તદ્દન અશક્ય ધારી પોતાના મનમાંથી અત્યાર સુધી દૂર કરતી તે હવે તેના મન ઉપર બેવડી મજબૂતીથી ધસવા લાગ્યો. સાધનો બોળી કાઢવામાં સ્ત્રીમતિ ક્વચિતજ પછાત પડેછે તેથી હજી લશ્કરે કૂચ કરવા માંડી ન હતી તે પેહેલાં તેણીએ એવી જોડવાણુ કરી કે હેમીલાઈન બાનુની ચિઠ્ઠી કોઈ અજાણે હાથે કિવનટીનને પહોંચી ગઈ. જે ઠેકાણે તાજે કલમ હતી તેની સામે ત્રણ ફૂસ મારેલાં હતાં. અને તેની સાથે નીચે લખેલા શબ્દો જોડી દીધેલા હતા:—“આર સિયનનાં આયુધ ચિન્હ જ્યારે તેના બહાદુર માલેકની છાતીએ હતાં ત્યારે જે શખ્સ તેનાથી બીધો નહીં તે શખ્સ જ્યારે તેજ ચિન્હ એક જીલમગાર અને ખૂનીની છાતીએ દૃષ્ટે ત્યારે ડરે નહીંજ.” આ સૂચનાને હજારો હજાર વાર પોતાની છાતીએ દાબી તેને ચુંબન કરી કેમકે એ થકી ઇનામ માટે કીર્તિ, અને પ્યારને રસ્તે પડવા તેને સૂચના મળી. જેના મોત થકીજ તેની આશાઓને ચૈતન્ય મળે અને પોતે કીર્તિ પામે તે વેષેનો મર્મ જે બીજાઓના જાણ્યામાં નહીં તે એને હાથ ચઢ્યો. એ મર્મ પોતાની છાતીમાં સંઘરી રાખવા તેણે હાપાણુથી નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ જે ખબર તેને હીરાદીન તરફથી મળી હતી તે વિષે જીલ્લીજ રીતે વર્તવાની તેણે અગત્ય જોઈ કેમકે ડીલામાર્કે ધારે

હો એ અચાનક હુમલો ખસખસ સંભાળ નહીં લેવાઈતો ઘેરો ઘાલનાર લશ્કરનો નાશ નિષ્કર્ષે. તે ધાંધલ ભરેલા યુધ્ધના જમાનામાં રાત્રિ વખતે એકદમ હુમલો થાય તેમાંથી મુક્ત થવું ઘણું કઠિણ હતું. એ બાબત ઉપર મનન કરતાં તેણે વધારે એ નિશ્ચય કર્યો કે એ ખખર પોતે જાતેજ આપવી અને તે પણ જ્યારે બેહુ રાજ્યકર્તા સાથે બેઠા હોય ત્યારેજ. તેનું કારણ કદાચ એ હોય કે આવી સરસ રીતે રચેલી અને આશાથી ભરપૂર યોજના લુઈ જ્યારે ખાનગીમાં બેઠા હોય ત્યારે તેને કહી દીધી હોયતો એ બાદશાહની ડગ-મગથતી વફાદારી ચળી જાય અને તેથી ધારેલો હુમલો અટકાવવાને બદલે તેને મદદ કરવાની તેને મરજી થઈ જાય. એટલા માટે જ્યારે લુઈ અને ચાર્લસ એકઠા મળેલા હોય ત્યારે એ મર્મ જાહેર કરવાની તક માટે વાટ જોવા તેણે નક્કી કર્યું; અને એ તક જલદી મળી આવે તેવો સંભવ ન હતો, કેમકે તેઓ જ્યારે સાથે મળેલા હોય ત્યારે કેટલીક રીતનો પરસ્પર સંકોચ નિપજવો જોઈએ અને તેને માટે તેઓ ખસુસ કરીને ઇચ્છાતુર તો નહીંજ હોય.

દરમ્યાન કૂચ ચાલુ થઈ અને જોડાયેલું લશ્કર થોડાજ વખતમાં લીજના મુલકમાં દાખલ થવા લાગ્યું. અહીં ખરગંડીયન સિપાહીઓ બધા નહીં તો થોડા ઘણા—જેઓ એ આમડી ઉપેડનારનું ઉપનામ મેળવ્યું હતું તેઓ, ધર્મોપદેશના મૃત્યુના વેર લેવાના બહાનાથી ત્યાંના રહેવાસીઓની સાથે જેવી રીતની વર્તણૂક રાખતા તે ઉપરથી એવું જણાતું કે ઉપલા માન ભરેલા ઉપનામને તેઓ સારી રીતે યોગ્ય હતા.

પરંતુ તેઓની આ વર્તણૂકથી ચાર્લસના હકમાં ઘણું નુકસાન થતું; કેમકે નારાજ થયેલા રહેવાસીઓ નહિકાં ઘર પકડી બેસી રહત પણ પોતાના રક્ષાણને માટે તેઓ નાની નાની ટુકડીઓને કાપી નાખી અને લશ્કરનો મુખ્ય ભાગ જ્યારે શહેર ઉપર ચઢી આવે ત્યારે તેઓ હટી જઈ એની કૂચમાં નડતર કરતા; અને તેથી જેઓએ શહેરનો ખચાવ કરવા નિર્ણય કર્યો હતો તેઓની સંખ્યામાં અને જોશમાં વધારો થતો. કેન્ચે સંખ્યામાં થોડા પણ દશમાંથી સૌથી સરસ ચુંટી કાઢેલા સિપાહીઓ હોવાથી બાદશાહના હુકમને અનુસરીને તેઓ પોતપોતાના વાવટા આમળ રહેતા અને પરિપૂર્ણ કવાયદ જાળવતા. આથી કરીને ચાર્લસના શકમાં વધારો થયો અને તેણે એવી પણ ટીકા કરી કે લુઈના લશ્કરની વર્તણૂક એવી રીતની છે કે જાણે ખરગંડીના સાહ્યકારી નહીં પણ લીજના લોકોના મદદગાર હોય તેવું દેખાય છે. આખરે મેસનદોની ફળદ્રુપ ખીણમાં, અને મોટા વસ્તીવાળા લીજ શહેરની આગળ, બહુ નડતર થયા વગર, લશ્કર આવી પહોંચ્યું. શાનવાહનો ફિલ્લો સમુજો નાશ પામેલો તેઓએ જોયો અને તેઓને ખખર મળી કે વિલિયમ ડી

લામાર્ક પોતાની આખી રીજ શહેરમાં લઈ ગયો હતો અને ખુલ્લા મેદાનમાં ફ્રાન્સ અને બરગંડીના શૂરવીરોની સામે ટક્કર લેવાથી છટકી જવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; કોઈ મોટા શહેરની ઉપર હુમલો કરવામાં—તે ગમે એવું ખુલ્લું હોય તોપણ ને ત્યાંના રહેવાસીઓ મુશ્કેલી થઈને તેના ખચાવ કરવા ધારેતો ભય કેવી રીતના રહેલા છે તે અનુભવતાં તેઓને વાર લાગે નહીં. બરગંડીયન સેનાગ્રનો એક ભાગ કોટનો આવી ભાંગી તુટી હાલત જોઈ એમ સમજી ગયો કે આપણને તો માત્ર વગર હરકતે લીજમાં કૂચ કરવી છે તેથી તેઓ એકાદ ભાગોળ આગલ આવો પહોંચતા, “બરગંડી, બરગંડી, મારો, મારો, ખંધું આપણુંજ છે, પુરબાનના લુઈને યાદ કરો” એવી રીતના પોકાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ સાંકડો શેરીઓમાંથી જવા તેઓ વ્યવસ્થા વગર કૂચ કરતા હતા અને લૂટ અર્થે વીખરાઈ જતા હતા તેવીજ ત્યાંના રહેવાસીઓની એક મોટી ટુકડી શહેરમાંથી એકાએક નિકળી આવી અને તેમના ઉપર જોશબેર હુમલો ચલાવી ભારે કાપાકાપી કરી. ડીલામાર્ક તો શહેરનો દીવાલની અંદર ને ખાંકા હતાં તેઓનો ઉલટો લાભ લેવા લાગ્યો. જુદા જુદા સ્થળથી ખચાવ કરનારાઓ તેમાંથી નિકળવા લાગ્યા અને એ ભાગોળના જુદા જુદા માર્ગ લઈ આગલ પાછળ અને બાજુએથી હુમલો કરવા આવેલાઓ ઉપર એકદમ હલ્લો કરવા લાગ્યા. આ જોશ ભરેલા આગુચિંત્યા જખરા હલ્લાથી તેઓ એવાતો ભયભિત થઈ ગયા કે પોતાનાં હથિયાર પણ ખરાબર વાપરી શકતા નહીં. સાંજ પડવા આવી અને તેથી તેઓના ગભરાટમાં વધારો થયો. જ્યારે ડાકોર ચાર્લસને આ ખબર પડી ત્યારે તે ગુસ્સાથી હાંફેલો ફાંફેલો બની ગયો. આ વખતે બાદશાહ લુઈ, બરગંડીયન સેનાગ્રનો ખચાવ કરી તેમને લઈ આવવા માટે પોતાનું ફ્રેન્ચ લશ્કર ભાગોળમાં મોકલવા ખુશી જણાવી તેથી ડાકોરનો ક્રોધ ઉલટો વધ્યો. આ દરખાસ્ત વાસ્તે ટુકડામાં ના પાડી, તેનું જ લશ્કર અસાવધપણે આગળ વધી ગયું હતું તેઓને ખચાવી લેવા તેણે સરદારી લીધી હોત, પરંતુ ડીહિમ્બરકોર્ટ અને કેવેસીઅરે માંગી લીધું કે એ કામ અમને સોંપો. આ બે પ્રખ્યાત સરદાર, જે ઠેકાણે યુદ્ધ મચ્યું હતું તે ઠેકાણે, બે સ્થળે આવી પહોંચી, એક ખીજના ટેકામાં રહી વધારે વ્યવસ્થા ને સંભાળથી લીજના લોકોને હાલીને સેનાગ્રને મુક્ત કરવામાં ફોર્ટ હમંદ થયા. આ સેનાગ્રમાં આઠસો માણસ હતા જેમાંથી આસરે સો માણસ સીપાહી હતા; કેદી થયા તે જુદા. પરંતુ કેદીઓની સંખ્યા કોઈ મોટી ન હતી, અને તેમાંથી પણ ઘણાખરાને હિમ્બરકોર્ટ મુક્ત કર્યા. તે હવે તકરારી ભાગોળને ડબબમાં લેવા અને શહેરની આગળ પહોરેગીર મૂકવા આગળ વધ્યો. એ પરાં અને શહેરની વચ્ચે પાંચ છસે વાર જેટલી એક ખુલ્લી જગ્યા કિવાં મેદાન હતું. અને શહેરના રક્ષણ અર્થે, તેમાં કોઈ ઇમારત ચણેલી ન હતી. તે જગ્યાએ જમીન ખડક વાલી હોવાથી શહેર

અને પરાં વચ્ચે કાંઈ ખાઈ ન હતી. પરાંના મ્હેં આગળ એક દરવાજો હતો ત્યાંથી અચાનક હુમલો સેહેલાઈથી થઈ શકે. ઠાકોર ચાર્લસે સેન્ટ્રાલની લડાઈ પછી જે બે ત્રણ ખાકોરાં દિવાલની અંદર પડાવ્યાં હતાં તે ઇમારતી લક્ષ્મીજી ઉતાવળે સમારી લીધાં હતાં. હુમખરકોર્ટે દરવાજો ઉપર બે તોપો અને બીજી બે શહેરમાંથી આગુચિંત્યો હુમલો થાય તેના ખચાવ કરવા મુખ્ય ખાકોરાંની સામે મૂકાવી; અને પછી તે ખરગંડીનાં લશ્કર તરફ પાછો ફર્યો અને જોયુંતો તેઓ ખડુ અવ્યવસ્થિત હતા. ખરૂં પુછાવો તો ઠાકોરની મોટી ફોજનો મુખ્ય ભાગ અને પાછલો ભાગ આગળ વધવા લાગ્યો હતો ને ફુટફાટ થયેલું સેનાગ્ર પાછું હટતું હતું. તેઓ એક બીજાની સામે અથડી પડ્યા અને તેથી ભારે ગભરાટ થઈ પડ્યો; તેમ વળી હુમખરકોર્ટે ૧૬વારેટર માસતર જેનરલનું કામ સોંપાયેલું હોવાથી તે તે વખતે હાજર નહોતો તેથી ગભરાટમાં વધારો થયો અને આંખમાં પુરૂં રાત અધારી ધોર પડી. જનડા જનડા છાંટા સાથે વરસાદ ભારે જખર પડવા લાગ્યો અને જે જગાએ ઘેરો ઘાલનાર લશ્કરે અવશ્ય કરીને ઉભા રહેવું જોઈએ ત્યાં આગળ જમીન કાદવવાળી થઈ હતી અને ઘણીક નહેરોથી કટકે કટકે જુદી પડી ગઈ. ખરગંડીયન લશ્કરમાં કેવી રીતનો ગભરાટ થઈ રહ્યો તેના યથાસ્થિત ખ્યાલ કરવોજ મુશ્કેલ થઈ પડે. સરદારો પોતાના લશ્કરથી જુદા પડેલા અને સિપાહીઓ પોતાના વાવટા અને અમલદારોથી છુટા પડેલા; દરેક જાણુ, કનિષ્ઠ પદવીના માણસોથી કરીને સૌથી શ્રેષ્ઠ પદવીના સુધી, માત્ર પોતાને વાસ્તેજ જે કાંઈ આશ્રય અને સગવડ મળી શકે તે શોધવા લાગ્યું. એક કોરે લડાઈમાં જે થાકી ગયેલા અને ઘાયલ થયેલા હતા તેઓ ખચાવ અને ખોરાક માટે ફાકટ ખુસો મારતા હતા અને બીજી તરફ જેઓ આ સંકટથી અન્નાણા હતા તેઓ લૂટમાં પોતાની પાંતી રાખવા આગળ ધસતા હતા એવું ધારીને કે ખરીત લૂટ તો આનંદભરે ચાલુ થઈ રહી હશે. જ્યારે હુમખરકોર્ટ પાછો વળ્યો ત્યારે તેને અત્યંત કઠિણ કામ કરવાનું હતું અને તેમાં વળી તેના સ્વામીના ઠપકાથી તેને ભારે વસમુ લાગ્યું. તે કેવા અગત્યના કામમાં રોકાયેલો હતો તે વાત જરાપણ ધ્યાનમાં ન લેતાં જે અવિચારી ઠપકા ઠાકોર આપવા મંડ્યો તેથી તે બહાદુર સિપાહી વધારેવાર સહન ન કરી શક્યો તેથી બોલ્યો “હું સેનાગ્રમાં વ્યવસ્થા રાખવા આહીથી ગયો અને લશ્કરનો મુખ્ય ભાગ આપની સરદારી તળે મુકી ગયો; અને હવે આવીને જોઉં છું તો અવ્યવસ્થા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે લશ્કરનો, ન મળે મોખરો, બાબુ કે પાછળનો ભાગ.”

૧ સિપાઈઓના મુકામ અને ખાવાપીવા વગેરેના બદોબસ્ત રાખનાર અમલદાર.

લી ઝોરીઓએ જવાબ દીધો “આપણે પીપની અંદર જેમ માછલાં ભર્યા હોય તેવી રીતના થઈ રહ્યા છઈએ. ફ્લેમીશ લશ્કર સ્વાભાવિક રીતે એવું જ હોવું જોઈએ.” મસ્ખરાના બોલવાથી ઠાકોરને હસવું આવ્યું અને કદાચ તેથી જ તેની અને તેના સરદારની વચ્ચે વધારે વાદ થતો અટક્યો. ઘણા શ્રમથી લીજના કોઈ ધનાઢય શહેરોના ખંગલો તેઓ મેળવી શક્યા અને તે ખાલી કરાવી તેમાં ઠાકોર અને તેના હજુરીયા માટે કિતારો આપવામાં આવ્યો. આખરે હમઅરકોટ અને કેવેસિઅર પોતાની હકુમત વાપરી પડોસમાં આશરે ચાલીશ માણસની એક ચોકી બેસાડી, ખાહાર જે નાનાં નાનાં ઘર હતાં તે તોડી પાડી તેમાંથી લાકડાં કાઢી તેઓ મોટો વસ્તેવ કરી બેઠા. આ ખંગલાની જરા ડાબી બાજુએ અને જે પડું અમે આગળ કહી ગયા તેમ શહેરના દરવાજાની બરાબર સામે હતું અને ખરગડીની સેનાએ જેના કબજે લીધો હતો, તેની અને આ ખંગલાની વચ્ચે, બીજા ખંગલો હતો. એની ચોતરફ એક બાગ અને ચોક હતો અને તેના પાછલા ભાગમાં બે ત્રણ નાનાં ખેતર હતાં. આ ખંગલામાં ફ્રાન્સના બાદશાહે પોતાના હજુરીયા સહીત પોતાનું મથક કર્યું. સ્કાટીશગાર્ડના એક ભાગ ચોકમાં મુકવામાં આવ્યો અને બાકીનાઓએ બાગમાં મુકામ કર્યો. બાકીનું ફ્રેન્ચ લશ્કરે સારી વ્યવસ્થામાં પાસેજ રાખવામાં આવ્યું અને કદાચ હુમલો થાય તે માટે પેહેરેગીર બેસાડવામાં આવ્યા. કુનોય અને ક્રાફ્ટે ફેટલાક જુના અમલદારો અને સિપાહીઓની મદદથી (જેઓમાં લી બેલકે પોતાની ખંતથી મૈત્રી આગેવાન દીસતો હતો) દીવાલો તોડી પાડી, વાડની વચ્ચેથી ખાંકાં કરી, ખાડાઓ પુરી નાખી, ઇત્યાદિ સાધનથી લશ્કરના એક બીજા સાથે સંબંધ મુગમ કરી મુક્યો; અને જરૂર પડે તો આખું લશ્કર સારી રીતે જોડાય શકે તેવી સગવડ કરી દીધી. દરમ્યાન ઠાકોરના મથક આગળ વધારે સત્યાચાર વગર જવા બાદશાહે ચોગ્ય ધાર્યું. આગળ કેવી રીતે વધવું અને તે કેવી રીતે મદદ આપે તે વિષે નક્કી કરવા તે ત્યાં ગયા તેથી યુધ્ધમંડળ જેવો કાંઈક દેખાવ થયો. નહિકાં ચાર્લસના તે વિષે બિલકુલ ખ્યાલ જ ન હતો. ક્વેનટિને જોયું કે ટાકલું બરાબર છે તેથી તેણે કહાવી મોકલ્યું કે બેહુ રાજ્યકર્તા સમક્ષ મારે કાંઈક અગત્યની વાત કરવી છે, માટે દાખલ થવાની પરવાનગી આપવી. તેને પરવાનગી મળવામાં ઝાઝી અડચણ થઈ નહીં; વિલિયમ ડીલામાર્કે ઘેરા ઘાલનારની ઊવાણી ઉપર ફ્રેન્ચ લોકોના વાવટા ભેટાક ધારણ કરી અચાનક હુમલો કરવાનો મનસુબો કર્યો છે એવું જ્યારે તેણે શાંતપણે અને ખુદલી રીતે જાણારી દીધું ત્યારે તે સાંભળી લુઈ ઘણો અજબ થયો. જો આવી અગત્યની ખબર લુઈને ખાનગી રીતે આપવામાં આવી હોત તો અલબત્ત તે ઘણો ખુશી થાત; પરંતુ એ આખી વાત ઠાકોરની રૂબરૂ જાહેર રીતે કહેવામાં આવી, તેથી તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો કે એ બાબત ખરી હોય કે ખોટી હોય પરંતુ તે આપણા વાસ્તે બહુ અગત્યની છે.

ઠાકોરે બેઠકારપણે કહ્યું “લેશભાર પાણુ નહીં. આ જવાન માણસ જેમ કહેછે એવોજ કાંઈ મનસુખો હોત તો સ્કાટીશગાર્ડનો એક તીરઅંદાઝ મને કહી નં દેત; લુધએ જવાબ દીધો “ગમે તેમ હો, ભલા પિત્રાઈ, હું તમને વિનવું છું કે કદાપિ આવી રીતે જો અચાનક હુમલો થાય તો તેના માઠા પરિણામ અટકાવવા માટે હું મારા સિપાહીઓને પોતાના બખ્તરની ઉપર સફેદ ખેશ નાખવા કહીશ. કુનાય આજ પહે તેઓને ખેશ આપવામાં આવે તે વારતે તારે દખરેખ રાખવી—એટલે કે જો મારા ભાઈ અને સેનાધિપતિ પસંદ કરતા હોય તો.” ઠાકોરે જવાબ દીધો “ફાન્સના શૂરવીરો ને ભવિષ્યમાં કાંચળી બહાદુરજી ઉપનામ આપવામાં આવે તેનો જોખમ ખેંચી લેવા જો તેઓ ધરજતા હોય તો મારે કાંઈ તેમાં વાંધો નથી.” લી જ્વોરીયોએ કહ્યું “દાસ્ત ચાલેસ, એતો બરાબર, ચોખ્ખ એલકાબ થશે; કારણ કે જો સૌથી બહાદુર નિવડશે તેને ઇનામ તરીકે એક સ્ત્રી મળશે.”

લુધએ કહ્યું “હાપાણના લંડાર, તેં ઠીક કહ્યું.—પિત્રાઈ, સત્તામ; હું જઈને હથિ-યારબંદ થાઉં છું—એક વાત ખુશ્તાં તમને ભુલી ગયો; હું મારે પોતાને હાથે કદી અમીર-ઝાદીને છતું તો પછી કેમ ?” ઠાકોરે પોતાના બાલવાની લઢણ બદલી કહ્યું “ખુદાવંદ, તો આપને વફાદાર ફૂલેમોંગ થવું જોઈશે.”

લુધ જાણે ખરો પરિચય રાખતો હોય તેવી લઢણથી બોલ્યો “મારા પ્રિય પિત્રાઈ, જો આપ મારું કહેવું માનો તો હું તેવો થઈ ચુક્યો છું અને તેથી વધારે થઈ શકું નહીં.” જેમ કોઈ સ્વાર ઘોડા ઉપર ચડતી વખતે તે શાંત ઉભો રહે તે માટે પીઠ ઠાકે અને ઘોડો ચમકીને નાક વાટે સુસવાટો કરે તેવી રીતે ઠાકોરે જવાબમાં માત્ર સલામનો જવાબ વાળ્યો. ઠાકોર કેવેસિઅર પ્રત્યે બોલ્યો “હું એના બધા ઢોંગ દર-ગુજર કરી શકું; પરંતુ એના કહેવાથી હું ડગાઈ જાઉં એવી મોટી મૂખાઈ મારામાં હોય એવું જો એ પ્રારેછે તે મારાથી દરગુજર નહીં થાય.”

લુધ જ્યારે પોતાને ઉતારે આવ્યો ત્યારે તેણે પાણુ આસીવર ફુટ સાથે મસલહત કરી. તે બોલ્યો “આ સ્કાટમાં ચંચળાઈ અને ભાળાપાણાનું એવુંતો મિશ્રણ છે કે એના વિષે કેવી રીતનો ખ્યાલ બાંધવો તે મને સુઝતું નથી. હરી હરી ! પ્રમાણિક ઈલામાર્કે અચાનક હુમલાની જો ચોળના કરી હતી તે આસ્તે રહી મારા કાનમાં કહેવાને બદલે, ઠાકોર, કેવેસિઅર અને સૌ બેઠેલા હતા તેઓની વચ્ચે કંઈ દીવ્રી તેમાં એણે કેવડી મોટી મૂખાઈ કરી તેના તું ખ્યાલ કર. એ ચોળનાને ટકો આપવો કે તેને નિષ્ફળ કરવી

તે મારી મરણ ઉપર તો રાખવું હતું ?” “ખુદાવંદ, જે થયું છે તે સારાને વાસ્તે થયું છે. હાલના આપના રસાલામાં ઘણાક એવા પડ્યા છે જેઓ ખરગંડી ઉપર વિના કારણ હુમલો કરવા અથવા તો ડીલામાઈની સાથે એકસંપ થઈ જવા આંચકો ખાય.”

“આલિવર તું ખરું કહે છે. દુનિયામાં એવા મૂર્ખો પડ્યા છે અને તેઓને સ્વાર્થ રૂપી નાનો ગોટ પાઈ તેઓની જાંતિ દૂર કરવા આપણને અવકાશ નથી. આલિવર આજ રાતે તો ખરગંડીના આપણે સારા સાહ્યકારી થઈ એકવચની થવું જોઈએ—આ થી સરસ દાવનો પ્રસંગ વખત જવે આવી જશે. જા, જઈને કહે કે કોઈપણ માણસે હથિયાર છોડવાં નહીં; અને જો જરૂર પડે તો જેઓ ‘ફ્રાન્સ અને ડેનીસનો પોકાર કરે તેઓની ઉપર જાણે તેઓ નર્ક અને શેતાનના પોકાર મારતા હોય તેવી રીતે બંદુકના ખૂબ મારો ચલાવવો. હું ગોતે પાણુ બખ્તર પેહેરીને સુઈશ. ફ્રાઈડને કેહજે કે શહેરની સૈથી નજદીક પેહેરગારીની જે આપણી સફ છે તેની છેક છેડે ક્વેનટીનને પોહારા ઉપર રાખવો. જો નસીબ એને સાહ્ય થાય તો એના હકમાં સાફ છે. જે અચાનક હુમલાવિષે એણે ખબર આપી છે તેના પેહેલા લાભ એનેજ લેવાદા. પરંતુ માર્શિઅસ ગેલીઆઈ ના ખાસ સંભાળ રાખવી અને તે પાછલા ભાગમાં સૈથી ભય રહિત જગ્યા હોય ત્યાં એ ગેહ એવો બંદાબસ્ત કરવો કેમકે એ ભારે સાહસિક છે તેથી રખે મૂર્ખ બની એ ફિલસુફ પટાખાજ થવા ઇચ્છા કરે. આલિવર એ બાબતોનો બંદાબસ્ત કરવો. મિરિયમ બીબી અને સેન્ટમાર્ટિન કરે ને મને સારી નિદ્રા આવી જાય.”

પ્રકરણ ૩૭ મું.

અચાનક હુમલો.

:

લીજ આગળ જે જબરી સેના ઘેરો ઘાલવાને આવી પડી હતી તેમાં તરતજ ચુપ થાપ પંથરાઈ રહી. જેમ ભુલા પડેલા કુતરાઓ પોતાના ઘણીને શોધવા માટે ભવાડો કરે તેમ લાંબો વખત સુધી સિપાહીઓ પોત પોતાના વાવટાની સાથે જોડાઈ જવાનો શોધ કરવા પોતાના સાંકેતિક ચિન્હો આચરતા તેનો આવજ સંભળાઈ રહ્યો હતો; પરંતુ આખા દિવસનો જે થાક ચઢેલો હતો તેથી શક્તિહીન થઈ વિખરાઈ ગયેલા સિપાહીઓ જ્યાં ત્યાં આરામ લેવા ભરાઈ જવા લાગ્યા અને જેઓને આરામનું ઠેકાણું ન મળ્યું તેઓ દીવાલ, વાડ, અને એવીજ ક્ષણિક આશ્રયની જગ્યા તળે લોથપોથ થઈ સવાર માટે વાટ જોતા પડ્યા—એ સવાર આમાના કેટલાક માટે જોવા સરજેલી ન હતી. બાદશાહ અને ઠાકોરનાં ઉતારા આગળ જેઓને નાખુશીથી જેમ તેમ પોહરો ભરવો પડતો તેઓ સિવાય બીજા ઘણાખરા બધા ઉપર ભરનિદ્રાએ હુમલો કર્યો. આવતી સવારની આશાઓ અને તેના જોખમો એટલુંજ નહીં પણ લીજના ધર્માધિકારીનું જે ખૂન થયું હતું તેનું જે કોઈ વેર લે તેને વાસ્તે જે સરસ ઇનામની આશા આપવામાં આવી હતી તેના ઉપર ઘણાક જવાન અમીરોએ જે કીર્તિની ચાજનાઓ રચી હતી તે થાક અને નિદ્રાથી ખેલાન હાલતમાં તેઓ પડેલા હતા તે વખતે તેઓની સ્મરણ શક્તિમાંથી સરી ગઈ હતી; પરંતુ ક્વેનટિન ડરવાઈની સ્થિતિ એવી ન હતી. યુધ્ધની અંદર ડીક્ષમાર્કને ઓળખી કાઢવાનું સાધન તે એકલોજ ધરાવતો હતો એવા ભાનથી અને તે ખબર કોના તરફથી મળી હતી અને તેણીએ એવી સૂચના આપી હતી તે ઉપરથી કેવું સરસ અનુમાન નિકળી શકે; અને, તેના પ્રારબ્ધે અતિજોખમ ભરેલા અને શક ભરેલા બારીક વખતમાં લાવીમુકયો હતો ખરો પરંતુ ફતેહમંદીથી પાર પડવાની એક તકતો તેણે હજી આપી હતી એ વીચારે, તેની ઉઘવાની ઇચ્છાને નસાડીમુઠી અને તેના સાંધાઓમાં એવીરીતનું બળમુકયું કે થાકની તે અવગણના કરી શકે.

અમે જે ફરાં વિષે કહી ગયા તેની જમાણી બાબતોએ થોડા પંથ ઉપર અને શહેર અને ફ્રેંચ લોકોના ઉતારાની વચ્ચે છેક છેડે બાદશાહના ખાસ હુકમથી તેને ખેસાડવામાં આવ્યો હતો તેથી જે નદીના પ્રવાહથી તેના કાન ચમકતા રહેતા તેની ઉપરથી પોતાની આંખો તાણી તાણી જોવા લાગ્યો એવી મતલબથી કે ઘરાયલા શહેરમાં કંઈપણ ગડબડ થાય તેના

કિંચિત્ માત્ર અવાજ જવા ન દેવો. ત્યાંના મોઠા ઘડીઆલમાં મધ્યરાત પછી ત્રણ વાગ્યાના ટકોરા એક પછી એક તેણે સાંભળ્યા તોપણ કબરસ્તાનના જેવી ચુપચાપ ચાલુ રહી. આખરે જે વખત ક્વેનટીન એવું ધારવા લાગ્યો કે હવે તો પોહ ફાટ્યા સુધી હલ્લો મુલતવી રહેશે અને તેમ થયાથી તેને યાદ આવ્યું કે ઓરલિયનનાં આયુધ ચિન્હ પિછાનવાને પુરતી રોશની મળશે, અને તે વિચારથી ખુશી થવા લાગ્યો, તે વખતમાં જેમ મધમાખોની છેડતી કરવામાં આવે ત્યારે પોતાના મધપુડાના બચાવ માટે તેઓ એકઠી થઈ ગાણગાણાટ કરે તેવા પ્રકારનો આવાજ શહેરમાં સંભળાયો હોય એવું તેને ભાસ્યું. તેણે ધ્યાન દઈ સાંભળ્યું—ઘોંઘાટ ચાલુ રહ્યો પરંતુ તે એવા પ્રકારનો હતો કે કોઈપણ ખાસ અથવા ચોખ્ખા આવાજથી પરખાઈ આવે એવો ન હતો; દૂરના મંડપની ડાંખળીઓમાંથી પવન ના સુસવાટથી થયો હોય અથવા કદાચ થોડા વખત ઉપર પડેલા વરસાદને લીધે કોઈ નદીનાળું ઉભરાઈ જઈ ધીમે વહેતી અને હમેશા મુજબ આવાજ કરતી મેસ નદીમાં પડતું હોય, તેના આવાજ પણ હોય. આ વિચારથી તરતજ જઈને ખબર આપવાનું ક્વેનટીને બંધ રાખ્યું, કેમકે ગફલતથી તેમ થયું તો તે મોટો અપરાધ ગણાય. પરંતુ ઘોંઘાટ જ્યારે વધવા લાગ્યો અને જ્યાં તેના પોતાના પોહોરો હતો તે તરફ અને પરાં તરફ આવવા લાગ્યો ત્યારે ધીમે રહી પાછળ હટી તેની મદદ માટે તીરઅંદાજોની જે નાની ટુકડી રાખવામાં આવી હતી અને જેનો સરદાર તેના પોતાના મોંગો હતો તેને બોલાવવાનું તેણે ઘટિત ધાર્યું. ઘણો આવાજ કર્યો વગર તેઓ એક પલમાં ઉઠી ઉભા થયા. એક ક્ષણ કરતાં પણ ઓછા વખતમાં ફાઈર્ મોખરે ચાલવા લાગ્યો; અને બાદશાહ તથા તેના માણસોને ચેતવાણી આપવા એકાદ તીરઅંદાજને મોકલી પોતાની નાની ટોળીને ચોકી વાસ્તે જે વસ્તેવ કરવામાં આવ્યો હતો તેની પાછળ લઈ ગયો. જે ઘસતો આવાજ નજીક આવી લાગો હતો તે હવે એકાએક બંધ પડ્યો હોય એવું જણાયું. પરંતુ દૂરથી મોટી ટુકડી પરાં તરફ આવતી હોય તેવો ભારે પગલાંનો આવાજ હજી સંભળાતો હતો.

ફાઈર્ ધીમે સાદે બોલ્યો “પ્રજા જેવા બરગંડીયનો હજી ચોકી ઉપર સુતા છે ક્વેનટી, તું પરાં ભણી જા અને એ આગસુ એધીઓને જઈને જગાડ. ક્વેનટીને બોલ્યો “જતી વખત તમારે પાછલા ભાગની દિશા ધરવી; માણસના પગલાંનો કાંઈ પણ મને અનુભવ હોય તો હું કહી શકું કે આપણી અને પરાં વચ્ચે મજબૂત ટુકડી આવી લાગી છે.”

ફાઈર્ કહ્યું “ક્વેનટીને, મારા ભલા છોકરા, તે બરાબર કહ્યું. લશ્કરને લગતો અનુભવ તારામાં વધુ ઉપરાંત છે; બીજાઓ આગળ આવે ત્યાં સુધી તેઓ થોભી રહ્યા છે.”

એ લોકો ક્યાં છે તેના પત્તો મળે તો સારું. “સાહેબ, હું કળ ન પડે તેવી રીતે જઈ આપને ખબર લાવી આપીશ.” “મારા આનંદી દીકરા, મને ખબર લાવી આપ. તારા કાન અને તારી આંખ તીવ્ર છે અને વૃત્તિ સારી છે—પણ સંભાળ રાખજે મારી આગળ કોઈ હજાર રૂપિયાની ઢગલી કરે તોપણ હું તને ખોવા ધરૂં છતો નથી.” કવેનટિને પોતાની ભરેલી બંદુક લઈ જે જમીન તેણે આગલી સાંજે ઝળઝળામા સંભાળથી તપાસી લીધી હતી તે ઉપરથી આસ્તે આસ્તે આગળ ચાલ્યો. તે એટલું ચાલી ગયો કે માણસોનો એક મોટી ટોળી જે પરાં અને બાદશાહના ઉતારાની વચ્ચે મજબુતીથી ઉભી હતી તેની પડોસમાં પોતે આવી લાગે છે એટલું જ નહીં પણ તેમાંથી એક નાની નાખી પડેલી ટુકડી આગળ વધીને છેક અડોઅડ આવી લાગી છે, એવી તેની ખાત્રી થઈ. હવે શું કરવું તે વિષે જાણે હગમગ હોય તેમ તેઓ મસલત કરતા જણાતા હતા. આખરે એ નાની ટોળીમાંથી બે ત્રણ જાણુ જુદા પડી માત્ર બે ભાલાની છેટાઈએ આવી લાગ્યા. કવેનટિને જોયું કે માલમ પડ્યા વગર હટી જવું એતો અશક્ય છે તેથી તેણે હાંક મારી કહ્યું “કોણ આવે છે?” જવાબ અપાયો કે “સદા જીવે લીજ એટલે કે (ખાલનારે સુધારીને કહ્યું) સદા જીવે ફાન્સ”

કવેનટિને તરતજ પોતાની બંદુક છોડી—એક માણસ અરે અરે કરતો પડ્યો. તેજ પહેલે કેટલીક બંદુકોના ભડકો થયો પણ તેની નેમ બરાબર ન હોવાથી કવેનટિને ઝડપથી પોતાની મુખ્ય પેહરેગીરની ટોળીને આવી મળ્યો.

કાર્ડે બોલ્યો “ધન્ય છે, મારા બહાદુર છોકરા. હવે છોકરાઓ એ લોકોની સંખ્યા મોટી છે માટે ખુલ્લા મેદાનમાં ન લડતાં ચોકની અંદર ભરાઈ જાઓ.”

હુકમ મુજબ તેઓ ચોક અને બગીચામાં ભરાઈ ગયા. ત્યાં તેઓએ સર્વ વ્યવસ્થિત દીકું અને બાદશાહ ઘોડા ઉપર સ્વારી કરવા તૈયાર થઈ ઉભો હતો. કાર્ડે બોલ્યો “ખુદાવંદ, આપ ક્યાં પધારો છો? અહીં આપ પોતાના માણસોની સાથે રહેશો તો બહુ સલામતી ભરેલું છે.”

લુઈએ કહ્યું “નહી, નહી, એમ નહીં થાય. આજ પહે મારે ઠાકોર કને જવું જોઈએ. આ ખારીક ટાંકણે આપણી વફાદારીનો એને ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ, નહિકાં એક ગમથી લીજના લોકો અને બીજી ગમથી બરગંડીના લોકો આપણી ઉપર ઉતરી પડશે.” એમ કહી ઘોડા ઉપર કદી પડી તે ઘરની બાહારની બાજુએ ફ્રેન્ચ લશ્કરની સરદારી કુનાયને લેવા કહી અને તે બાગ અને તેની વાડનું રક્ષણ કરવા માટે તીરઅંદા.

ઝોની જે ટોળી રાખી હતી તે સિવાયના પોતાના અંગના લશ્કરની સરદારી ફાફડને સોંપી; લશ્કરના પાછલા ભાગમાં અડધાએક માઈલને છેટે તોપો મુકેલી હતી તેમાંથી એ મોટી અને એ નાની લાવી મૂકવા તેણે હુકમ કર્યો. દરમ્યાન તેઓએ સ્થાનક ઉપર રહી પોતાનો બચા કરવો, ગમેતેવી જીતથાય તો પણ આગળ વધવું નહીં એવીરીતે હુકમ આપી ઘોડાપર સ્વાર થઈ, નાનો સરખો રસાસો લઈ ઠાકોરને ઉતારે ચાલ્યો.

આ બંધી ગોઠવણો થઈ શકે તેટલો વખત મળી શક્યો તેનું કારણ એ હતું કે તે બંગલાનો ઘણી હુમલા કરવા લશ્કર સાથે ભોમિયો થઈ આવ્યો હતો તેનેજ ભોગજોગે કવેનટીન મારેલી ગોળી વાગી હતી. એ હુમલો જે તરતજ થાત તો તેઓ ફાવી જાત એવો સંભવ હતો. બાદશાહની આજ્ઞાથી કવેનટીન તેની જોડે ઠાકોરને ત્યાં ચાલ્યો હતો ત્યાં તેણે ઠાકોરને એવા કોધાવેશમાંદીકોકે તે પોતાની સરદાર તરીકેની ફરજ પણ બજાવી નહીં શકતો; અને એ વાતની તો આ પ્રસંગે બહુજ અગત્ય હતી કેમકે એમના લશ્કરની ડાબી બાજુએ પરાંમાં હુમાણજ એક સખત લડાઈ મચીરહી હતી તેની હોહ, અને બાદશાહના ઉતારા ઉપર મધ્ય ભાગમાં હુમલો જોશબંદ ચાલતો હતો તેના ઘોંઘાટ ચાલુ હતો એટલુંજ નહીં પણ લીજના લોકોનું એક ત્રીજું મોટું લશ્કર દૂરના કોઈ બાકોરામાંથી ઉતરી પડ્યું હતું; અને તેઓએ બરગંડીના જમાણી બાજુના લશ્કર ઉપર બહુજો ફ્રાન્સ અને ડેનીસ નોંટખપ' પુકારતા હુમલો કરી ધાસ્તી ઉત્પન્ન કરી હતી. આ પુકાર 'લીજ' અને 'સાંગલીયર' ના પુકાર સાથે ભેગાયાથી એવો શક પેદા થતોકે ફ્રેન્ચ સહાયકારીઓએ દગોદીઘોછે અને તેથી તેઓ બહુ અપૂર્ણરીતે અવ્યવસ્થિતપણે સામા થતા હતા. ઠાકોરતો રાતોપીજો થઈ પોતાના સત્તાધીશને અને જે કાંઈ તેનું હોય તે સર્વને શ્રાપ દવા મંડ્યો. જે કાંઈ ફ્રેન્ચ નજરે પડે તેના ઉપર બંદુકનો મારો ચલાવવો, (રાજાએ જે સફેદ નિશાની બાહિમાં રખાવી હતી તે વિષે ઇશારો કરી) કાળી કે ઘોળી નિશાનીની દરકાર ન કરવી, એવો હુકમ આપ્યો.

બાદશાહ માત્ર લીબાલાફે કવેનટીન અને દશેક તીરઅંદાજ સાથે ત્યાં ગયો તેથી ફ્રાન્સ અને બરગંડી વચ્ચે પાછો વિશ્વાસ બંધાયો. હમબરકોર્ટ, ફ્રેવેસિયર, અને બીજા જેઓએ યુધ્ધમાં કીર્તિ મેળવી હતી અને જેઓથી શત્રુ ડરતા રહેતા તેઓ ઉમંગ ધરા લડાઈમાં ઉતરી પડ્યા. કેટલાએક સરદારો, જેને દૂર ના લશ્કરને એ ઓચિંતા બચની ખબર નહોતી, તેને તેઓ જટ બોલાવી લાવ્યા. બીજાઓએ બખેડાની અંદર અપલાવી લશ્કરને શુર ચલાવ્યું; ઠાકોર, સાધારણ સિપાઈનો પેક, પોકાર કરતો, કાપાકાપી ચલાવતો, અગ્રેસર થઈ કુદી પડ્યો; અને પોતાના માણસોને રફતે રફતે વ્યવસ્થામાં લાવી તોપ-

ખાનાના બળથી હુમલો કરનારાઓને તેણે હડાવ્યા. જેમ કોઈ બુધ્ધિવાન સરદાર સ્વસ્થ મન રાખી જોખમમાં એકદમ ઉતરે નહીં તેમ ભયથી દૂર દૂર નાસવાની પણ તજવીજ નહીં કરે તેવી વસીલો આ પ્રસંગે લુઈની હતી; અને સમયસૂચકતા તથા હડાપણ એવી રીતનું બતાવ્યું કે, તે જે કાંઈ હુકમ આપતો, તે, ખરગંડીયન સરદારો તરફથી માન્ય કરતા.

હવે દેખાવ અતિ જોશ ભરેલો અને ભયંકર થઈ પડ્યો. જોશભેર લડાઈ ચાલ્યા પછી ડાબી બાજુના પરાંને આગ લગાડવામાં આવી; મધ્ય ભાગમાં ફ્રેન્ચ લશ્કર ઉપર હુમલો ચલાવનારી સૈના સંખ્યામાં જોકે બહુ બળવાન હતી, તોપણ તેઓએ એવા જખરદસ્ત મારો ચાલુ રાખ્યો કે, તે નાનો બંગલો, અવાર નવાર ભડકો થતો તેથી, પ્રકાશી નીકળતો; ડાબી બાજુએ જેમજેમ શહેરમાંથી તાબું લશ્કર કુમકે ચડી આવતું ગયું, અથવા તો ખરગંડીના લશ્કરના પાછલા ભાગમાંથી જેમ જેમ માણસો આગળ આવતા ગયા, તેમ તેમ તેને અનુસરતો પરિણામ યુધ્ધમાં દેખાતો ગયો અને આખા ત્રણ કલાક સુધી નિરંતર જોશથી ઝઘડો જારી રહ્યો; અતે સવાર પડી. ઘેરો ઘાસનારા તો તે માટે બહુ ઉત્સુક હતા. સવાર નજીક આવતી ગઈ તેમ તેમ જમાણી બાજુએ તેમજ મધ્ય ભાગમાં સામેવાળાના પ્રયત્નમાં ઘટાડો થતો જણાયો; અને બંગાળા ભાગીથી તોપ ફુટવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો જેવો બાદશાહને કાને અવાજ પડ્યો તેવોજ તેણે બેલાકે અને ક્વેનટીનને કહ્યું “જાઓ તમે, તોપો આવી ચુકીછે અને બંગલો સત્તામત છે. કુનોયને જઈને કહો કે આપણી કુમકે આવે; પરંતુ લીજની દીવાલની પાસે પાસે રહી આવે, અને તે ઘરના બચાવ સારૂ જેટલા માણસો જોઈએ તે સિવાય બીજા બધાને પોતાની સાથે લાવે. જમાણી બાજુએ જે મુખ્ય લીજના લોકોછે તેઓની અને શહેરની વચ્ચે થઈને એ દિશાએથી આવે.”

મામો અને ભાણેજ ઘોડાઓને કદાવતા કદાવતા કુનોય તથા ફાર્ડની પાસે ગયા. તે લોકો પોતાનો બચાવ કરતા કરતા કંટાળી ગયા હતા તેથી આ હુકમને ખુશી થઈ તાબે થયા; જે સ્કવાયરો તીરઅંદાજો અને તેઓના રસાલાનો મોટો ભાગ તેમનો સાથે હતો તે ઉપરાંત લગભગ બસો ફ્રેન્ચ માણસોની બાહાદુર ટુકડીની મોવડમાં રહી જખમી થયલાઓને પણ નીચે કચડતાં તેઓ રાણભૂમિની આરપાર જઈ જે ઠેકાણે ખરગંડીઅન જમાણા તરફના લશ્કર ઉપર લીજના રહેવાસીઓએ ભારે જખરો હલ્લો કર્યો હતો ત્યાં આવી પોહ્યાં. પોહો ફાટયાથી વધતા જતા પ્રકાશ વડે, શત્રુઓ, તે ઠેકાણે લડાઈ ચાલુ રાખવા માટે અથવા તો તે લશ્કર ત્યાં રોકાયેલું હતું તેને સહી સલામત પાછું આણવા માટે શહેરમાંથી ધસારાબંધ આવતા ગયા તે જણાઈ રહેતું હતું.

ખુઠો કાફેઈ કુનાયને કહેવા લાગ્યો “ઈશ્વરના સમ, તું મારી ખાનુએ આવેછે એવી જો મારી ખાત્રી ન હોત તો હું તો એમજ ધારત કે પેલા હુઠારાઓ વચ્ચે રહી તેઓ ના લશ્કરને તું તારા ભાલાથી વ્યવસ્થામાં લાવેછે. ફર માત્ર એટલોજ કે તારા કરતાં કદમાં તે જરા મોટો છે; શું તું નક્કી કહી શકેછે કે પેલા હથિયારબંધ સરદાર તારું ભન ન હોય?” કુનાયે કહ્યું “ભૂતખૂત હું સમજતો નથી; પરંતુ પેલા હરામખોરે પોતાની કલગી અને ઢાલ ઉપર મારાં આયુધ ચિન્હ ધારણ કર્યાં છે. એની બેઅદબી માટે હમાણાજ હું એને સ્વાદ અપાડું છું. કવેનટીન બોલ્યો “સાહેબ એ વેર તો મનેજ સોંપી દે, એ કામ મારું છે.”

કુનાયે કહ્યું “તને ! જવાન પુરૂષ શું તું ખરેખર કહે છે ? તારી માગણી સભ્યતાવાળી છે.—પણ નહીં. એવીવાતમાં બદલી ચાલી શકે નહીં.” પછી આસપાસ નજર કરી તે મોટેથી બોલ્યો “ફ્રાન્સના ગૃહસ્થો તેમજ હારબંધ ઊભા રહો અને તમારા ભાલા તૈયાર રાખો. લીજના પેલા સૂરો અને આડીનીસના ભૂડોએ આપણા અસલી આયુધ ચિન્હ ધારણ કર્યાં છે માટે એ ટોળાને ભાલાથી ઘોંચીને રસ્તો કરવો.” લશ્કરના માણસોએ ‘કુનાય, કુનાય, બહુ જીવો બાહાદૂર અનારસ,’ એવી રીતે મોટે મોટે પોકારી તેનું બોલવું અંગિકાર કર્યું, અને પોતાના સરદારને વચ માં રાખી, ઘોડાઓને ભર દોડે ચલાવી હુમલો કર્યો. તેઓના શત્રુ કાંઈ બીકણ નહીં હતા. થોડા ઘોડેસ્વાર સરદારો સિવાય જે મોટી ટુકડી ઉપર તેઓએ હુમલો કર્યો હતો તેમાં બધું પાયદળ હતું. તેઓ પોતાના ભાલાને પગ ઉપર અઠંગી આગલો ભાગ હુટાણીએ પડ્યો હતો, બીજા હારના સિપાહીઓ વાંકા વળેલા અને તેઓના માથા ઉપરથી પાછલ ઉમેલા ભાલા ઉગામતા હતા. જેમ સિસોળી પોતાના શત્રુની સામે થાય તેમ તેઓ સામા થતા હતા. આ લોખંડની દિવાલ જેવી મઝખૂત ટુકડીની વચ્ચે થી થોડાજ રસ્તો કરી શક્યા અને તે થોડા માંહેલા કુનાય એક હતો. તે પોતાના જતીલા ઘોડાને એક છલંગે બાર બાર કુટ કદાવતો તે ટુકડીની વચ્ચે વચ્ચે આવી લાગ્યો અને પોતાના ધારેલા શત્રુની તરફ ધસ્યો. જુએ છે તો કિનનટિન હજી સુધી ખાનુ એજ ચાલ્યો આવે છે અને પોતાની હેડીમાં લકતો આવેછે; એથી તે બહુ અચરત થયો. યુવાવસ્થા, મરવું કે મારવું એવો નિશ્ચય, તેમ જ ઉપર આવ્યાથી ઉપજતું શુરાતન એવડે એ જવાન, યુરોપમાં તે જમાનાનો જે વાજખી રીતે સાથી સરસ શૂર-વીર ગણાતો તેને અંગે અંગે ટકી રહ્યો હતો.

તેઓના ભાલા જલદી ભાગી ગયા; પણ તેઓની લાંબી ભારી તરવારના ફટકા સામેવાળા ઝીલી શક્યા નહીં. જે સ્થળે કુનાયની અમીરી અંધાણી ધારણ કરનાર,

સાત્રં અને ગુણ સરદારની પેઠે, લડતો હતા, તે સ્થળે ધસી જવા કુનાય અને કિવન-
ટીન હજી સુધી હરીકાઈથી મથી રહ્યા હતા તેટલામાં રણસંગ્રામના એક બીજા ભાગ
તરફ ડીલામાર્કના હુમલાનાં આયુધ ચિન્હ, ભૂંડું મસ્તક અને તેના દાંત, કુનાયની
નજરે પડ્યાં, તેથી તેણે પુકારીને કવેનટીનને કહ્યું “ઝોરલીયનનાં આયુધ ચિન્હ મારે
વેર લેવા તું ચોગ્ગ પુરૂષ છે. એ કામ હું તનેજ સોંપું છું. બેઝેકે, તું તારા ભાણેજને
મદદ આપ. પણ કુનાય ભૂંડશિકાર કરશે તેમાં કોઈએ હાથ ઘાલવો નહી. આવી
રીતની કામની વેંદ્યાણી કવેનટીને હરખથી સ્વીકારી હશે, તેમાં શક નહી. બેહુ જાણ
પોત પોતાની ધારેલી નેમ પ્રમાણે ઉમંગથી આગળ વધ્યા; અને જે સિપાહીઓ તેઓ
સરખા ચાલવાને સમર્થ હતા, તેઓ રક્ષણ અર્થે પાછળ ચાલ્યા.

પરંતુ આ ક્ષણે એવું બન્યું કે કુનાયના હલ્લાથી, ડીલામાર્કનું જ્યારે આગળ વ-
ધવું ચઢકી પડ્યું ત્યારે તેણે જે ટુકડીને આધાર આપ્યા મનસુખે કર્યો હતો તે ટુકડો
રાત્રિ વખતે જે લાભકારક સ્થિતિમાં હતો તે તેની સ્થિતિ હવે બદલી ગઈ હતી ખરગંડીયન લોકો
પણ સૂર્યપ્રકાશ થયે, પોતાની ઉત્કુષ્ટ કવાયતની ખૂબીઓ દખાડવા લાગ્યા. લીજના મોઠા
લશ્કરને હટવાનો ફરજ પડી અને છેવટે તેને નાસી જવું પડ્યું. પલાયન કરતું દોળું,
જેઓ તૂન્ય લશ્કરની સાથે યુધ્ધમાં મર્યા હતા તેઓની સાથે અથડાયાથી એકગમ લડ-
નારા, બીજા ગમ નાસનારા, અને ત્રીજા ગમ તેઓના કેટલાક પકડનારા એ સઘળાના અ-
વ્યવસ્થિત ગોળોપીડાણો થઈ શહેર તરફ ચાલ્યા, અને અંતે જે વિશાળ અને રક્ષણ ર-
હિત બાકોરામાંથી લીજના લોકોએ આગુચિંત્યો હુમલો કર્યો હતો તેમાં ધસારાબંધ
પ્રવેશ કરવા લાગ્યા.

કવેનટીને જે શખ્સનો ખાસ હેતુથી પીછો પકડ્યો હતો, અને જે હજી દ્રષ્ટિએ
પડતો હતો તેને પકડી પાડવા માટે તે અદ્ભૂત પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પોતાના બચાવ માટે
જે બાહાદૂર સિપાહીઓની દોળી સાથે હતી તેઓને પુકાર મારી, પોતાનું બતી શૌર
ખતાવી લડાઈ ફરી ફરી કરવા ઉસ્કેરતો. આવો યુવાન સિપાહી જે અસાધારણ શૂરા
તન ખતાવતો તેથી બહુ ચકિત થઈ લીખેન્કે અને કેટલાક તેના સાથી કવેનટીનની
મોડમાંજ રહ્યા. એ બાકોરાની ખરાબર કિનારી ઉપર, ડીલામાર્ક (એ કોઈજ નહી પણ
ખુદ એજ પુરૂષ હતો) કાણવાર સુધી થંભી રહી, પોતાની પાછળ આવનારામાંથી જેઓ
બહુ આગળ વધી આવ્યા હતા તેઓને પાછા હટાવવામાં ફતેહ પામ્યો. તેના હાથમાં
એક લોખંડની છડી હતી જે ફરવતો કે જાણે બંધા સાફ. તે લોહીથી એવો તો ખરડાઈ
ગયો હતો કે જે આયુધ ચિન્હથી કુનાય આટલો ક્રોધે ભરાયો હતો તે ભાગ્યેજ પર-

ખાઈ શકત હતાં; તોપણ તેને ચુટી કાઢતાં કવેનટીનને મુશ્કેલી પડી નહીં, કેમકે તેણે જે કોંચા સ્થળ ઉપર પોતાનું સ્થાનક રાખ્યું હતું અને તે જે હરામાણી છડી વાપરતો હતો તેથી ઘણાખરા હલ્લો કરનારા આવા ભયંકર સમોવડિયાને મુકી દઈ વધારે સલામત જગ્યાએ નિકળી ગયા. પરંતુ આ ખિહામાણા સમોવડિયા ઉપર જ્ય મેળવવો એ કેટલું અગત્યનું છે તે કવેનટીન બીજાઓના કરતાં વધારે સારી રીતે સમજતો હતો તેથી એ ખાકોરાના તળિયા આગળ તે ઘોડા ઉપરથી કુદી પડ્યો અને પોતાના જતીલા ઘોડાને (જે આરલીયન તરફથી બક્ષીસ તરોકે મળેલો હતો) ભીડની અંદર છુટો મુકી દીધો અને પોતે આરડીનિસના ભુડની સાથે શમશેરખાઝી ચલાવવા ખંડિયર ઉપર ચઢ્યો; તે પાણુ એની ધારણા ચેતી ગયો હોય તેમ પોતાની છડી ઉગામી કવેનટીન તરફ ફર્યો. તેઓ ઝપાઝપીની તૈયારીમાં હતા પાણુ એટલામાં, ફતેહ, ગડબડ, અને નાઉમેદીના સેજભેજ નાદ સંભળાયો અને તે ઉપરથી એવું માલમ પડતું હતું કે ઘેરો ઘાલનારા શેહરની બીજી તરફથી દાખૂલ થતા હતા અને જે ઠેકાણે ખાકોરાનો તેઓ ખચાવ કરતા હતા તેની પાછળ હતા. આ ધાસ્તી ઉપજવનાર આવાજથી વિલિયમ ડીલામાર્કે, હાંક મારી બ્યુગલ વગાડી, પોતાના જે મરણિયા થઈ લડનાર સંગાથી હતા તેઓને એકઠા કરી મેસની બીજી ગમ જવાય એવે રસ્તે પોખાર ગાણીજવા પ્રયત્ન કર્યો. તેના અંગના માણસોએ તેની ચેતરફ ફરીવળી મજબુતીથી તેનો ખચાવ કર્યો અને તેઓએ કોઈ સમયે શત્રૂ તરફ દયાની નજર રાખેલી ન હોવાથી આ વખતે વેરી પાસેથી જીવતદાન ન માગવું એવો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ આવી નાસીપાસી વખતે એવા અચળ થઈ ગોડવાઈ ગયા કે પોહોળાઈમા આખો રસ્તો રોકી રાખ્યો; ત્યાંથી થઈ ધીમેધીમે તેઓ પાછળ ખસવા લાગ્યા. અને અવાર નવાર સામા થઈ કેડો પકડનારાઓને આગળ વધવા દેતા નહી. પછવાડે લાગનારાઓમાંથી ઘણાએકે જોયું કે અહાં કાંઈ ફાવતું નથી તેથી ઘેરોની અંદર ઘુસી જઈ ભૂટ ચલાવી. ડીલામાર્કે જે વેશ ધારણ કર્યો હતો તેથી, એની પછવાડે લાગનારા એનું માથું લાવી આપે તો તેઓને કીર્તિ અને માન માટે કબુલાત અપાયલી હતી, તેઓના પંજમાંથી છટકી જાય એવો સંભવ હતો. પરંતુ કવેનટીન પોતાના મામા અને તેના બીજા સાથીઓ જોડે ધીટ થઈ એની પાછળ લાગ્યો હતો, તેણે તેમ થવા ન દીધું. ડીલામાર્કે પોતાના લશ્કર સાથે જ્યારે જ્યારે વિસામો લેતો ત્યારે તેઓ અને તીરઅંદાઝો વચ્ચે યુધ્ધ થતું અને દરેક પ્રસંગે કવેનટીન ડીલામાર્કે તરફ તાકતો હતો પરંતુ તેને દંદ યુધ્ધમાં ઉતારવાનો જવાન સ્કાટ જે પ્રયત્ન કરતો તેને તે ઉડાવતો હોય એવું જણાતું, કેમકે તેની ધારણા આ વખતે પાછળ હટી જવાની હતી. એમર ગભરાટ પથરાઈ રહ્યો; સ્ત્રીઓનું કંકલાણ અને આ સમયે લશ્કરે ભૂટફાટ ચલાવી હતી તેને બીધેલા રહેવાસીઓની ચીસો, લડાઈના પોકારની સાથે ભેળાયાથી ભ્રમનક શોર બકોર સંભળાતો

હતો. જાણે નિરાશા અને સંકટનો સાદ બગાડકાર અને ઝપાટાની સાથે હાંશાતોશી કરતો હોય તેવો કલ્પઅસાદ થઈ રહ્યો હતો.

ડીલામાર્ક હજીતો કોઈ પવિત્ર દવાલયના ખારણા આગળથી વટી જઈ આ દાઝપૂતી દુખાવ મધેથી પાછો વળતો હતો તેવામાં “ફ્રાન્સ ! ફ્રાન્સ ! બરગંડી ! બરગંડી !” એવો પોકાર તેને સંભળાયો. આથી તેને માલમ પડ્યું કે ઘેરો ઘાલનારા જે સાંકડી શેરીમાં તે હતો તેને બીજે છેડેથી દાખલ થતા હતા અને તેથી તેનું પાછળ હટવું અટકી પડ્યું. તે બોલ્યો “**ફ્રાન્સ**, તમે બધા માણસોને તમારી સાથે લઈ જાઓ. પેલા માણસો સાથે બહાદુરીથી લડો અને બની શકે તો તેઓને જીત્યા પાડી નિકળી જાઓ. મારા દિવસતો અંકાઈ ચુક્યા. હવે તો મારે રક્ષણ ઉપર રહી સામે થવાની ફરજ પડી છે; તથાપિ આ ભટકનાર સ્કાટોને તો મારી પેહેલાં નર્કમાં મોકલો દેવા સમર્થ છું” તેના નાયબે આજ્ઞા માન્ય કરી; અને થોડા ઘણા જે સિપાહીઓ જીવતા રહ્યા હતા તેઓને લઈને શેરીને બીજે છેડેથી જે બરગંડીયનો વધી આવતા હતા તેઓની ઉપર હલ્લો કરી જબરીથી નાસી જવાને ઉતાવળે આગળ ચાલ્યો. ડીલામાર્કના છએક સરસ માણસો પોતાના સ્વામી સાથે મરવાને તેની જોડે રહી તીઅંદાજોની સામે થયા. તીરઅંદાજોની સંખ્યા પણ કાંઈ મોટી ન હતી. આ લુચ્ચો પણ ધીટ સરદાર પોતાનો ઢંકુકો ફરવતો પુકારી બોલ્યો “ભૂંડ ! ભૂંડ ! આવી જાઓ, સ્કાટલાંડના ગૃહસ્થો. તાજ મેળવવાની તુળણા કોને છે ? આર્ડિનિસના ભૂંડ ઉપર કોના હાથ ચળવળે છે ? ત્તિ, જવાન માણસ, તને કાંઈક તુળણા જણાય છે; પણ તે પેહેરવાં પેહેલાં તારે તે જીતવો જોઈએ.”

કવેનટીન આ શબ્દો અપૂર્ણ રીતે સાંભળી શક્યો; તેના કેટલાક શબ્દો તો તેની પોકળ જંજીરી ટોપીમાંજ સમાઈ ગયા, પરંતુ તેની હિલચાલ ભુલાય નહીં તેવી હતી. હજીતો તે પોતાના મામા અને તેના સાથીઓને સદ્ગૃહસ્થની રીતિ પ્રમાણે દૂર થઈ જવા સૂચવે છે, એટલામાં ડીલામાર્ક, વાઘની પેઠે તેના ઉપર છલંગ મારી જે વખતે ઘોડો પોતાના પગ નીચા ઢાળતો હતો તે વખતનો લાલ લઈ બળમાં બળ ઉમેરી, પોતાના ડંકુકો તેના ઉપર તાક્યો; પરંતુ ચપળ અને તીવ્ર નજરવાળો કવેનટીન એક બાજુએ ફેદી ગયો અને તેથી કરીને પ્રાણઘાતક થઈ પડે એવી નેમ ચુકાવી ગયો. ત્યાર પછી વરૂ અને શિકારી કૂતરાની પેઠે તેઓએ એક બીજાની સાથે બાથ ભીડી. બેહુના સાથીઓ ગુપચુપ તમાશો જોતા ઉભા કેમકે લી બાલાફ્રે પુકારી ઉઠ્યો “એ ગમે એવો જંગી પહેલવાન હોય તોપણ હું મારા ભાણેજને એ જોખમમાં ઉતરવા દઈશ અને તેમાં કોઈ એ વચ્ચે પડવું નહીં.”

એ અનુભવી સિપાહીને જે ભરેસો હતો તે કાંઈ પાયા વગરનો ન હતો. જોકે આ મરણિયો થઈ લડનાર લૂટારાના ફટકા એરાણુ ઉપર હથોડો પડે તેવી રીતે પડતા હતા તોપણ જવાન તીરમદાઝ પોતાની ચાત્રાકી ભરેલી હાલચાલ અને તલવાર ફેંવવાની ઝડપથી છટકી જતો, એટલુંજ નહીં પણ આછા ઘોંઘાટથી પોતાના વધારે નાશકારક હથિયાર વડે સામા ફટકા મારતો અને ફટકા એવા ઝટ ઝટ મારતો અને તે એવા ગુણુકારી નિપજતા કે તેના બલિષ્ઠ સમોવડિયો હાંફી રહેતો; અને જે સ્થળ ઉપર તેઓ ઉભા હતા ત્યાં લોહી લોહી થઈ રહ્યું એમ છતાં આર્ડિનિસના ભૂંડની હિમ્મત હજી ટકી રહી હતી અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પ્રથમના જેમજ લડ્યા કરતો હતો, તેથી કેવનટીનની ફતેહ શકભરેલી, દૂર નિકળી ગયતી, દિસતી હતી એવામાં કોઈ સ્ત્રીએ તેનું નામ દઈ આવીરીતે પુકાર માર્યો; “ મદદ કરો ! સુખરૂપ કુમારિકા ખાતર મદદ કરો ! ” તેણે પોતાનું મ્હોં ફેરવ્યું અને તરતજ જરફડને દીઠી; તેનું વસ્ત્ર ખભા ઉપરથી નિકળી ગયલું અને એક કેન્ય સિપાહી તેને જખરીથી ઘસડી જતો હતો. કેટલાએક સિપાહીઓ જેઓએ પાસેના દવાલયમાં જે સ્ત્રીઓ લય પાત્રી આશ્રયમાટે નાસી આવી હતી તેઓના ઉપર તરાપ મારી હતી તેમાંના આ એક હતો. પોતાની કલ્યાણુ કરનારીને છોડવવી એ કેવું લયખરેલું હતું તે કેવનટીન સમજતો હતો તેણે છતાં કદકો મારી તેને મુક્ત કરવા ધાયો અને ડીલામાર્કને કહ્યું “ એક ક્ષણવાર મારે માટે સખર કરો. ” “ હું કોઈની મરજીને અનુસરીને ખોટી રહેતો નથી, ” એમ કહી આવા લયાનક હલ્તો કરનારથી છૂટો થયે ડીલામાર્ક બેશક બહુ ખુશ થઈ પોતાનો દંડુકો ફેરવી પાછો હટવા મંડ્યો.

ખાલાકે બોલ્યો “ માફ કરજે, મારી મરજી પ્રમાણે તો તમારે ખોટી રહેવુંજ પડશે. હું મારા ભાણેજને નાઉમેદ થવા દઈશ નહીં. ” એમ કહી પોતાની બે હાથાવાળી તરવાર વડે ડીલામાર્ક ઉપર હુમલો કર્યો. ”

દરમ્યાન કિવનટીનને માલમ પડ્યું કે જરફડને ક્ષણવારમાં મુક્ત કરી શકાય એવું કામ સહેલું ન હતું, તેના પકડનારને પોતાના સાથીઓ તરફથી ટેકો મળ્યાને લીધે તેણે લૂટથી મેળવેલી સ્ત્રી આપી દેવા ના પાડી; અને કેવનટીન તેને પોતાના એકાદ બે દશબંધુની સહાયથી તેમ કરવા ફરજ પાડવા પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યારે તેણે જોયું કે દૈવજોગે દ્રવ્ય અને સુખની જે મને તક મળી હતી તે હવે હાથથી જતી રહેછે. પોતાની સોખતાણુની આશ્રય રહિત સ્થિતિ તદ્દન વિસરી જઈ, શિકારી કુતરો જેમ હરાણુ પાછળ લાગે તેમ તે આર્ડિનિસના ભૂંડ પાછળ ઘસી જવા લાગ્યો, તેટલામાં તેને વજગી પકી તે ખોસી “ તમારી જનેતાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર મને અહીં મૂકી ના જાઓ; તમે સદ્ગુહસ્થ છો માટે, જે ઘરમાં મારા પિતાજીએ તમને તથા ઈસાબેલને એકવાર આશ્રય આપ્યો હતો તે ઘર આગળ મને વજાવી આવો. તેને ખાતર મને અહીં પડતી નામૂકો. ” આ તેની અરજ કાલજી કોરી નાખે તેવી હતી પરંતુ તેમ કર્યા વગર છુટકો નહોતો. વર્ણન ન કરી શકાય તેવી ખિન્નતાથી જે ઉજળી ઉજળી આશાઓ વડે તે આટલો શ્રમ ખેંચવા શક્તિમાન થયો હતો, જે વડે પેલા ખૂનને દિવસે તે ફતેહ મેંદ હત્યો હતો, અને જે અબઘડી ફજીભૂત થશે એવી સ્થિતિમાં પણ એક પલ્લે તે આવી

ગયો હતો—તે સરવે આશાએને તેણે છેલ્લો બાકીના રામોરામ કર્યા. બાણે કોઈ બિન તિલસ્માતની સામે ન થઈ શક્યાથી પરાણે તાબે થાય તેવી રીતે કિવનટીન જરફડને પેવીલીયનને ઘેર મૂકી આવ્યો અને તે વખતે કેટલાક તોફાની સિપાહીઓ તે ઘર ઉપર હુમલો ચલાવતા હતા. તેથી તેણે ઘરનું તેમજ તે પ્રતિનિધિનું પણ રક્ષણ કર્યું.

દરમ્યાન બાદશાહ અને ઠાકોર, સ્વારી કરતા એકાદ બાકોરામાંથી પ્રવેશ કરી શહેરમાં દાખલ થયા. ખન્નને પગથી માથા સુધી બખતર પહેરેલાં હતાં. ઠાકોર છેક એક સુધી લોહીથી ખરડાયેલો હતો; તે પોતાના યુધ્ધાશ્વને હાંકી જશબેર બાકોરા આગળ આવી લાગ્યો. બાદશાહ તો પ્રૌઢ પગલે, બાણે રસાલાના પોતે આગેવાન હોય તેવી રીતે તે બાકોરાની આરપાર ગયો. શહેરમાં જે લુટ ચાલુ થઈ ચુકી હતી તે બંધ પાડવા તેઓએ હુકમ મોકલ્યા; તથા વિખરાયેલા લશ્કરને એકઠું કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાંના મોટા દેવળમાં કેટલાક પ્રખ્યાત રહેશીઓ આશ્રય માટે આવી ભરાયા હતા તેમનું રક્ષણ કરવા તેમજ પ્રાર્થના સાંભળી લશ્કરી મંત્રસભા ભરવા બેહુ રાજ્ય કર્તા પડે પણ ત્યાં ચાલ્યા.

ખીજા અમલદારોની પેઠે લાર્ડ ક્રાફ્ટ પણ પોતાની સત્તા નીચેના માણસોને એકઠા કરવામાં રોકાયો હતો. શોધતો શોધતો મેસ નદી તરફ જતી એકાદ ગલીના વાંકે આગળ તે લીબાલાફેને મળ્યો. હાથમાં એક માનવીનું મસ્તક હતું અને લોહીથી ખરડાયેલા ગુચ્છ વડે તે ધરી, જેમ કોઈ શિકારી પોતાનું ભાથુ ઉપાડી જતો હોય તેવી રીતે તે ડડે પેટે રખડતો રઝળતો નદી તરફ જતો હતો. તેના સરદારે પુછ્યું “કેમરે લ્યુડોવીક આ મુઠદાલ માંસને લઈને શું કરેછે?”

“મારા બાણેને એક નાનું સરખું કામ તૈયાર કરી લગભગ પુરું કર્યું હતું તેને મેં મારે હાથે તમામ કર્યું. જેને મેં સ્વધામ પોહાંચાડ્યો તે માણસનો ભલો હો! મને વિનંતી કરી કે મારું માથું મેસમાં ફેંકવું. જ્યારે બુઢા કાકા જમદેવ છેલ્લી ઘડીની વેદના ચખાડેછે ત્યારે માણસને વિચિત્ર તરંગ આવેછે. એ બુઢાકાકા, વારી આવશે ત્યારે આપણને પણ કોઈ દહાડો નચાયશે.” ક્રાફ્ટ આ મોતની ભયાનક એંધાણી તરફ વધારે ધ્યાનથી જોઈ કહ્યું “ત્યારે તું એ મસ્તકને મેસમાં ફેંકવા જાયછેકે?”

“હા, ખરેખર, તેમ કરવા જાઉં છું. મરતા માણસની માગણી કબુલ ના રાખી તો તે ઘણુંકરી ભૂતથઈ સંતાપે; અને હું તો સુખચેનથી સુવા ઈચ્છું છું.” એ જોખમમાં તો તારે ઉતરવું જોઈશે. મારા સમ આ ડોકા ઉપર કેટલો આધાર રહેલોછે તે તું સમજતો નથી. ચાલ મારી સાથે—ગુપચુપ ચાલ મારી સાથે.” “કાંઈ ફોફર નહીં. એ બાબત વિષે મેં કાંઈ કબુલાત આપી નહોતી; કેમકે હજીતો એ પુરું બોલી રહ્યો નહોતો તેટલામાં મેં એનું ડોકું કાપી નાખ્યું. સેંટ માર્ટીનના સમ, જ્યારે એ છવતો હતો ત્યારે હું એનાથી ન બીધો ત્યારે એના સુવા પછી તે શું એનાથી બીહું? તેમ છતાં મારો દાસ્ત સેંટ માર્ટીનના આનંદી સાધુ મને પવિત્ર પાણીના કળસિયો આપશે એટલે થયું.”

જ્યારે લીજના દેવળમાં પ્રાર્થના પુરી થઈ અને ગભરાટમાં આવેલા શહેરમાં કાંઈક વ્યવસ્થા જેવું થયું ત્યારે લુઈ અને ચાર્લસ આ યુધ્ધ સમયે કોઈએ કાંઈ બહાદુરીથી નાકરી બજાવી હોય તે વિષેના દાવા પોતાના અમીરમંડળની સાથે સાંભળવા લાગ્યા. કાયની બગીર અને તેની સુંદર શેઝાણીને લગતા દાવા પ્રથમ સાંભળવામાં આવ્યા. કેટલાક

દાવાદાર તો આ કીમતી ઇનામ મેળવવા ખાતરી રાખીએકા હતા તેઓ નિશ્ચય થયા. તેઓના દાવામાં શંકા પડી અને વાત મર્મમાં રહી. ડીલામાર્ક હમેશા ભૂંડનું ચામડું પહેરતો હતો તે કેવેસીયરે રબ્બુ કર્યું. કુનાએ તંગ આયુધ ચિન્હ સહિત ચીરેલી ઢાલ દખાડી; અને બીજાઓએ પણ ધર્મધક્ષતા ખૂન કરનારને મારો નાખવાનો યશ મેળવવા એવીજ રીતની બુદ્ધિબુદ્ધી એવાણીઓ બતાવી; એટલી બધી એવાણીઓ એકઠી થઈ તેનું કારણ એકે ડીલામાર્કનું ડોકું લાવનાર માટે જે મૂલ્યવાન ઇનામ નિર્ણય થયો હતો તેથી જે જે આસામીએ વેશ ધારણ કર્યો હતો તે સઘળાનું ગેાત નિપજ્યું હતું; હરીફાઈ કરનાર લોકો માંદામાં હે ભારે ઘોંઘાટ અને ઝઘડો કરી રહ્યા હતા અને ચાર્લિસ પણ મનમાં પસ્તાવા લગ્યો કે મારી રૂપાળો જંગીરદારણની દાલત અને તેના પાણી ગ્રહણ કરનાર સંબંધી આવીરીતના મે વીમો કર્યો. અને આખરે તેને આશા બંધાઈ કે આ વિરૂધ્ધતા ભરેલા દાવા હું ઉઠાવી શકીશ તેવામાં, લી બાલાફ્રેને જેમ તેમ ગ્લસડો આ મંડળમાં ફાઈડ આવી લાગો, અને માટેથી બોલ્યો “ દૂર કરો તમારી ખરીઓ, ચામડાઓ અને આ રંગેલું લોખંડ. જેણે ભૂંડને માર્યું તેજ ભૂંડદંત દાખવી શકે.” એમ કહી તેણે તે લોહીથી ભરેલું માથું ભોંય ઉપર ફેંક્યું. જેઓએ અને જોયજો હતો તે બંધાઓએ તરતજ તે આગળ્યું કેમકે જે પ્રાણીનું તેણે નામ ધારણ કર્યું હતું તેનાજેવા ખરેખર એનાં જડમાં હતાં. ચાર્લિસનો નાખુશી અને ખિન્નતા સૂચક વિસ્મયથી ચુપથઈ રહ્યો. લુઈ બોલ્યો “ ફાઈડ હું ધારું છું કે આ ઇનામ મેળવનાર મારા વફાદાર સ્કાટોમાંથી હશે.” “ ખુદાવંદ, એ લ્યુડોવિકલેસો જેને આપણે લીબાલાફ્રે કહીએ છઈએ તે છે.”

ઠાકોર બોલ્યો “ પણ એ ઉંચા કુળનો છે ? શું એ મોટા ખાનદાનથી ઉતર્યો છે? જો તેમ નહીં હોયતો અમારું આપેલું વચન લાગુ પડી શકે નહીં.”

ફાઈડ તે તીરઅંદાજની ઉંચી, કઢંગી અને અશોભિત આકૃતિ તરફ જોઈ બોલ્યો “ બેડોલ લાકડાના વાંકાચુંકા કટકા જેવો એ છે. જોઈ લ્યો તમારે આ ગણ-પતિની શિકલ. એ બેડોલ તો છે પરંતુ ફ્રાન્સ કે બરગંડીના કોઈપણ ઉંચા કુળની બરો બરી કરી શકે એવું જે રાયિસનું ખાનદાન તેમાંથી ઉતરેલો છે એવી હું ખાત્રી કરી આપું છું. એ કુળના સ્થાપનાર વિષે કહેવાયલું છે કે :-

નાનો મોટી લીને તીર,

ઠેર કર્યો એણે શૂરવીર.

ઠાકોરે કહ્યું “ ત્યારે હવે કાંઈ ઉપાય રહ્યો નથી. બરગંડીમાં જે સૌથી સુંદર અને શ્રીમંત વારસાણ તે કાંતો આવા એક જંગલી ભાકુતી સિપાહીની સ્ત્રી થાય અને કાંતો મઠમાં એકાંતવાસ ભોગવી જીંદગી પૂરી કરે-અરે મારા વફાદાર રેજીનાલડી ફ્રાયની એકપૂરી દીકરી ! હું બહુ ઉતાવળિયો થયો.” એમ બોલી રહ્યો કે તેના સંકોચાયલા ભવાં ઉપરથી તે ચિંતામાં પડ્યો હોય એવું જણાતું હતું-આથી તેના અમીરોને અચાંખે લાગ્યો કેમકે નક્કી કરેલા ઠરાવના આવશ્યક પરિણામ માટે તે પસ્તાવાના ચિન્હ કોઈકજ વાર દાખવતો.

લાર્ડ ફાઈડ બોલ્યો “ જરા ધીરજ રાખો; સાહેબ, આપ અનુમાન કરો છો તે કરતાં સારું પરિણામ નિપજી શકે તેમ છે. આ સ્વાર શું કહે છે તે જરા સાંભળો.” લી બાલાફ્રેને તેણે બાબુએ તેડી કહ્યું “ ચાલ બોલ, તને ટુટિયો આવે. બોલ.” આ અપ્રચક સિપાહી, બાદશાહની સાથે પરિચય હોવાથી તેની આગળ તો એવાના વિચાર

સમજાણું પડે તેવીરીતે જાણાવી શકતો હતો. પરંતુ આવી ભપકાવાળી સમાજમાં તે પોતાના ઠરાવ જાહેર કરવાની હિંમત કરી શક્યો નહીં. બન્ને રાજ્યકર્તા તરફ ફરી બાંખરા ઘોંટાથી હાસ્ય કરી એ ત્રણ વાર મ્હોકું વાંકચુકું કરી તે માત્ર આટલાજ શબ્દ આચરી શક્યો. “સાન્હસે સુખીજે”—અને પછી અટકી પડ્યો.

“ખુદાવંદ આપ તથા ઠાકોર સાહેબની રજા લઈ મારે મારા દશબંધુને બદલે બોલવું જોઈએ. આપને હું વિદિત કરું છું કે એના દશના કોઈ જોશીએ એને માટે એવી અગમચેતી કરી હતી કે તારા કુળની દાસત વિવાહથી વંધશે. પરંતુ મારી માફક વિવાહ કરવા તરફ એની પ્રસન્નતા નહીં હોવાથી, અને સ્ત્રીમંડપના કરતાં મદિરામંડળ વધારે પ્રિય હોવાથી, વળી **બરાકમાં** રહેવું એને ગમે છે તેથી કરીને મોટાઈ બોગવવી એક બોજા જેવું થઈ પડે એ કારણોને લીધે મારી સલાહથી વિલિયમ ડીલામાર્કને મારી નાખવાના દાવો, જે શખ્સે એ ભૂંડને બરાબર રીતે સપડાવ્યો હતો અને જે એના ભાણેજ થાય તેને આપી દે છે.”

આણું સરસ ઇનામ દેવજોગે જે જવાન ઉપર પોતાના કાંઈક વગ છે તેવા પુરુષને મળશે તેથી હરખાઈને બાદશાહ બોલ્યો “એ જવાનની સેવા અને એના હુદાપાણ વાસ્તે હું ખાત્રી આપું છું; એના હુદાપાણ અને સાવધાણા વગર આપણે બધા માર્યા ગયા હોત. રાતના હલ્લો થવાના છે એવી ચેતવાળી એણેજ આપણને આપી.”

ચાર્લસ બોલ્યો “મેં એની સાચવટ ઉપર શક આણ્યો તેથી તેના બદલો પણ મારે કાંઈક આપવો જોઈએ.”

કુનાય બોલ્યો “અને ચોધા તરીકે એની બહાદુરી માટે હું ખાત્રી આપું છું.”

ફ્રેવિસિઅર વચ્ચે બોલ્યો “પણ મામા ઊંચા કુળના છે તેથી કાંઈ ભાણેજ અપરંપ કરીને તેવોજ કરતો નથી.”

ફ્રાઈડ બોલ્યો “એ **ડરવર્ડ** ખાનદાનનો, સ્કાટલેન્ડનો જે **હાઈ સ્કુઅર્ડ એલેન ડરવર્ડ** તેના વંશના છે.”

ફ્રેવિસિઅર બોલ્યો “જો એ જવાન ડરવર્ડજ હોય તો મારે કાંઈ કહેવું નથી; કેમકે દૈવગતિ એના પક્ષમાં એવી સ્પષ્ટરોતે ઉતરી છે કે એ તરંગી દેવીની સાથે મારાથી કાંઈ ઝઘડો થાય નહીં. પણ એ સ્કાય લોકો, અમીરથી કરીને અશ્વપાળ સુધી, એકબીજા પ્રત્યે વળગી રહે છે એ અચરત જેવું છે.” આ મગર બરગંડીયનનો ગર્વ ઉતર્યો તેથી હસીને લાડે ફ્રાઈડ બોલ્યો, “**હાઈલાનડર** લોકો તો જરૂરી વખતે એકબીજાને ખબે ઉચકે તેવા છે.”

ચાર્લસ વિચારમાં પડી બોલ્યો “પણ આ ફોલ્કમંદ સાહસિક પુરુષ પ્રત્યે એ સુંદર બાનુનું કેવું વલાણું છે તે હજી જોવાનું છે.” ફ્રેવિસિઅર બોલ્યો “મારી તો ખાત્રી થઈ ચુકી છે કે આગળના કરતાં આ પ્રસંગે તે આપના હુકમને વધારે આધીન માલમ પડશે. પણ આ જવાનના દરજ્જાની મારે શુંકામ અદખાઈ કરવી જોઈએ? એણેતો પોતાનાં શાગુપાણ, દ્રઢતા, અને બહાદુરી વડે **કમક કીર્તિ** અને **કાન્તા** પ્રાપ્ત કર્યાં છે.

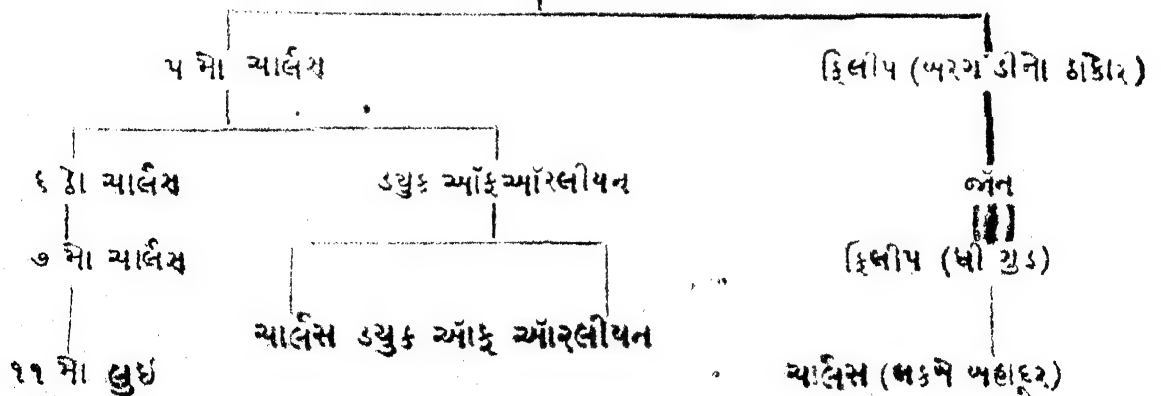
પ્રિય વાંચનાર—કવેનડીન ડરવર્ડ અને અમીરઝાદી ઇસામિલનાં લખ કેવા બપકા અને કાઠ માઠથી થયા, તે પ્રસંગે કેવા કેવા સુધ્ધબેન થયા અને આ જવાન સોહામણા શરવીર અને તેની અપસરા જેવી સ્ત્રીને કેટલાં પુષ્ટ અને મજબૂત સુંદર છોકરાં થયાં તે આ નામાંકિત ગાથા સ્વનાર સર વાલ્ડર સ્કોટે વર્ણુવાની કૃપા કરી નથી, માટે તેનું ચિત્ર તારી કદપના વડેજ પૂર્ણ કરવું.

પૂરવણી

પાનું
૧

લીટી

- ૧૯ નૂહ નખીનું નાવ. (Noah's Ark.) જળપ્રલયની વખતે જે વાહ-
ણની અંદર નોહા અથવા નૂહ અને તેનું કુટુંબ સહી સલામત રહ્યું હતું
તે. એમાં દરેક જાતના સ્વચ્છ પશુનાં સાત જોડાં અને અસ્વચ્છનું એક
જોડું હતું. દરેક જાતના પક્ષીના પણ સાત સાત જોડાં હતાં. એ
મિત્રાઈ ખીજા બધા પ્રાણીનો સમૂહો નાથ ધરા હતા. એ વખતે એક
નોટું મેઘ ધનુષ નીકળ્યું હતું.
- ૨ ૧૨ યોએટીઅસની લડાઈ. એ લડાઈ ઇંગ્લાંડના લડાયક રાજા ત્રીજા એડવ-
ર્ડના પાટની કુંવર જે બ્લાક પ્રિન્સના નામથી ઓળખાતો તથા મારી
હતી. એમાં ફ્રેન્ચ રાજા જૉન કેદ પકડાયો હતો. (ઈ. સ. ૧૩૫૬.)
- ૬ ૫ ચાર્ક અને લાનકેસ્ટ. ઇંગ્લાંડમાં એ નામના બે તડાં હતાં. છટ્ટા હેનરીના
પક્ષમાં જેઓ હતાં તેઓ લાન્કાશીયન કહેવાતાં અને તેના હમીર ઉચક
આવ ચાર્કના પક્ષના ચાર્કીસ્ટ કહેવાતાં. સાતમો હેનરી રાજા લાનકેસ્ટર
પક્ષનો હતો અને તે ચાર્ક પક્ષની એલીઝબેથ સાથે પરણ્યો. તેથી એ
બે તડાંની સમાધાની થઈ. એના સંબંધમાં કહેવે ૩૦) લડાઈઓ થઈ.
(ઈ. સ. ૧૪૬૦-૧૪૮૬.)
- ૩૪ ૧૨ ફ્લોરેન્સનો કવિ. એ ડિવિ ડેન્ટી વીરરસ કાવ્યમાં આખી દુનિયામાં જે
જે કવિઓ થઈ ગયાછે તેમાં સગીથી પહેલાં વર્ગનો ગણાયછે. ફ્લો-
રેન્સમાં (ઈ. સ. ૧૨૬૫) જન્મ્યો હતો અને રેવીનામાં (ઈ. સ.
૧૩૨૧) મરણ પામ્યો.
- ૮૮ ૩૦ હેલેન. આ ૩૫ માટે વખણાયલી યુનાની શાહઝાદીએ રપાર્ડના રાજા મે
નિલાસ સાથે સ્વયંવર કર્યું હતું. રાજાની ગેરહાજરીમાં તે રાયના પાટ-
ની કુંવર પ્રાયમ સાથે ચાલી નીકળી. તે ઉપરથી રોજન વોર જે દસ
વરસેવર ચાલી અને જેને અંતે રાય શહેર બની પાક થયું, તે શુર
થઈ. આ ઉપરથી યુનાનના પ્રખ્યાત પ્રાચીન કવી હોમરે એક માહ-
ભારત પુસ્તક બનાવ્યું જેને ઇલીયડ કહી કહેછે. જેમ ફારસીમાં ફિરદો-
સીનું બનાવેલું શાહનામું, સંસ્કૃતમાં રામાયણ અંગ્રેજીમાં પેરે
ડાઈઝ લૅસ્ટ તેમજ યુનાનીમાં એ મૌથી ગ્રેટ વીરરસપુકત કાવ્ય છે.
- ૯૯ ૯ આરજન અને આર. એનો સાધારણ અર્થ રૂપું અને સોનું થાય છે;
હેરલડની ભાષામાં એ સફેદ અને પીળા રંગને અર્થે વપરાય છે.
- ૧૨ ૨૪ વંશાવળી. જૉન ક્રાન્સનો રાજા

ભાગ ત્રીજાના આગળથી ગ્રાહક થઈ આશ્રય આપનાર સાહેબોનાં નામ.

નકલ.	ગ્રાહકોનાં નામ.	ઠેકાણું.	
૧૦	પ્રદાવંદ વાલાશાન મહારા આશ્રી જેઠારજી બાહાદુર.	ભુજ દરબાર	૧ શેઠ વીરમજી વીજપાલ ૬૪
૫	મે. રાવબહાદુર નંદશંકર વલ્લભશંકર કચ્છના દીવાન સાહેબ	ભુજ	૧ ઠાકોરશ્રી સુમરાજ લોકડીયાના ... ..
૫	મે. રાણાશ્રી જલમસંવંચભાઈ		૧ હીંગોળજી નારાયણ કલ્યાણજી ... ..
૫	રા. રા. વિનાયકરાઓ નારાયણ ભાગ વત કચ્છના નાયબ દીવાન સાહેબ.		૧ ડા. પ્રેમજી હંસરાજ ... ..
૧૦	રા. રા. દલપતરામ પ્રાણજીવન ખજંખર, એ. ઠા. સાહેબ.		૧ શા. કૃત્યંદ મેંજાર ... ..
૫	મીર કાસમ મીઆં વઢીલ.		૧ શા. મોનુદાસી આશવજી ... ..
૪	રા. રા. ચ. પ્રથીગરજી		૧ શેઠ જલદભાઈ નાણાકાણી. ... ..
૪	રા. રા. જવાણભાઈ હીરાચંદ		૧ શેઠ બાકુભાઈ મુરજી ... ..
૪	રા. રા. મોહનલાલભાઈ મળીલાલ.		૧ શેઠ અમરજીવી ત્રીકમજી. ... ..
૪	રા. રા. વીડલજી કેશવજી દ્વિવેદી B. A.		૧ રા. મંગળજી જોશીજી ... ..
૨	શા. પાનાચંદ મિ. નપુભાઈ		૧ શેઠ હામીદર છંદરજી વલ્લડી ... ..
૨	રા. રા. પ્રદાલરાય સારાભાઈ		૧ શા. દીપચંદ ગિજી ... ..
૨	રા. રા. જ્ઞેશંકર નરસીંહરામ		૧ રા. રા. વજજી તોડારચંદ. ... ..
૨	,, ,, છોટાલાલ રોવકરામ		૧ બ્યાસ હીવજીર ભાલજી. ... ..
૨	,, ,, નરમદાચંદર લાધા		૧ રા. રા. જુરજીવનજી. ... ..
૨	,, ,, નરભેરામ જવાણ		૧ આડીયાલા હાલેવડી લખાજી ... ..
૨	શેઠ વીરમજી માનસંજી		૧ હમીડાદ મળીદાર તોળખાણ રતનજી ... ..
૨	,, જોરામ રૂડા		૧ લાલડી બાલકા સંજેત રાવજી (રા. દુર જોશીદર અંજણાદર વસંત) ... ..
૨	,, દોરાબજી રતનજી		૧ રા. વાલેજી રા. વી. ગોવિંદરાસ પંડયા. ... ..
૨	રા. રા. જોડા લીલાધર		૧ ડા. વજજીવી અમરજી. ... ..
૨	મે. કલ્યાણજી કસતુર		૧ શેઠ હમીડજી તોળખાણ રેસાઈ ... ..
૨	શેઠ રતનસીંભાઈ પોરેદીના		૧ મયાસિ મયા તી. દુખ્તજી શ્રીમાળી. ... ..
૨	શેઠ બરજીરજી નવરોજી આગા		૧ મેતા ગિરિજીવી તી. બજવાનજી ... ..
૧	રા. રા. દોરાબજી હોરમજી		૧ ડા. વેતજી રા. હીવજી ... ..
૧	મેતા ગોવરધનદાસ પ્રભુજી		૧ રા. રા. જુરજી બજવાનજી. ... ..
૧	રા. શીવજીભાઈ મનજી		૧ રા. જગજીદર રાજદાસમ. ... ..
૧	શેઠ બંધાલીભાઈ લાલજી.		૧ રા. ગિરિજીવી મેતા સિદ્ધી. ... ..
૧	રા. રા. અમૃતલાલ નારાયણ		૧ રા. નરસિંહાનુ કાનજી ભેશી ... ..
૧	શેઠ નાનાભાઈ રણછોડજી દવે		૧ રા. જુરજીવી તી. વજજીવન ... ..
૧	રા. શીવજી પુરશોતમ		૧ જ્ઞેશી હમણાંદર વસંતીદાસ ... ..
૧	રા. બવાનીદાસ ગોવિંદજી		૧ ગોરાલાલીરામ આશવજી. ... ..
			૧ ડા. હનરાજી હરીરામ ... ..
			૧ ડા. દેવજીભાઈ મેરાજ ... ..
			૧ શેઠ અલીદીના રહીમતુલા. ... ..
			૧ રા. રા. દાયાભાઈ મગનલાલ ... ..
			૧ શેઠ નહનજીભાઈ ઇબ્રાહીમ ... ..
			૧ ,, દલેરાય દલપતરામ વોરા ... ..

૧	ઠકર મુરારજી ધનજી	...	...	...
૧	રા. બાલદેવભાઈ વી. વલજી	...	...	...
૧	વોરા જોરજી લાલા	...	...	...
૧	મેતા ઉમયાજી કા કુપણજી	...	...	...
૧	શેઠ પેસરાજી યમનજી	...	...	...
૧	રા. મણીશંકર વી. જગજીવન	...	...	...
૧	વોરા શેલા મેગજી	...	...	...
૧	મોની રણજી વી. મેગજી	...	...	...
૧	સૈધ રોશનજી લાલાજી	...	...	...
૧	વોરા લાલાજી વી. બગવાનીદાસ	...	...	...
૧	રા. બગવાનલાલ કુપણજી	...	...	...
૧	શેઠ કાશીરામ વી. મુરારજી	...	...	...
૧	રા. હરજીવન વી. કુપણજી	...	...	...
૧	શેઠ હરીદાસ કુલજી વકીલ	...	...	...
૧	શેઠ નારાજી જોશીકર વકીલ	...	...	...
૪	શેઠ ઇમજીભાઈ સીવજી	...	...	મુંદ્રા
૪	શેઠ ખીમજીભાઈ જોરામ	...	...	...
૪	શેઠ દામોદર જોરામ	...	...	...
૪	મુંદરા કલકત્તે ઈસ્કોળી મો. બવા	...	...	...
૨	શેઠ લક્ષ્મીદાસ દલા	...	...	...
૨	... દાસજી લાલચંદ	...	...	...
૨	મો. લાલજી દાસ જોરા	...	...	...
૨	... લાલજી મો. જોરા	...	...	...
૨	ઠામી રામજીભાઈ લાલા	...	...	...
૨	શા. અમલજી રા. અમલજીભાઈ	...	...	...
૨	મો. કુમરજી દેવજી	...	...	...
૨	શેઠ રામજીભાઈ રામજી	...	...	...
૧	રા. રા. વીજાજી વી. જગજીભાઈ	...	...	...
૧	રા. દામોદર રામજીભાઈ દલાજી	...	...	...
૧	મુનશી ભાઈ માકેરાલમજી	...	...	...
૧	જોશી નિયામક કાનજી	...	...	...
૧	ડા. લલા કરમજી	...	...	...
૧	મેતા હીમતરામ વી. દયાશંકર	...	...	...
૧	મેઠા હુરાજીભાઈ રાવુ	...	...	...
૧	વકીલ ડા. કલ્યાણજી હીરજી	...	...	...
૧	મુંદ્રા લાલજીભાઈ હ. સેફેદરી	...	...	...
૧	વકીલ અમલકારી દયાગામ બાલનગરામ	...	...	...
૧	શા. નાથા હરજી	...	...	...
૧	શેઠ મુલજી રતનજી દેશાઈ	...	...	...
૧	વકીલ આર. મ. પેમરાજી દેસર	...	...	...
૧	જોશી ગોપાલ જોશીરામ	...	...	...
૧	અમલકારી શીકમજી મેગજી	...	...	...
૧	ડા. વિશ્વામજી મુરારજી	...	...	...
૧	ભાટીયા ડા. લધુ કાનજી	...	...	...
૧	ડા. નંદવજી માધવજી	...	...	...
૧	વકીલ અમલકારી રતનજી અમરજી	...	...	...

૧	શેઠ. તેજભાઈ મેગજી વકીલ	...	...	મુંદ્રા
૧	પીરશી શામુરાઈ	...	...	...
૧	વકીલ બાસ હરીશંકર હીરજી	...	...	...
૧	મુનશી મહમદઅલી કરીમમહમદ	...	...	...
૧	મુલા હુરાજી મુશાજી	...	...	...
૧	ડા. વીજનજી ઠાકરસી	...	...	...
૧	વકીલ પારેજી બીમજી બગવાનજી	...	...	...
૧	રા. મેગજી જુહા મારતર	...	...	...
૧	હરજી કુકમજી હરજી	...	...	...
૧	મુલા કુલજી તથાઅમજી	...	...	...
૧	મો. ખાડીદાસ નેમીદાસ	...	...	...
૧	વકીલ રૂનાયજી નંદવજી	...	...	...
૧૦	શેઠ સીંગજીભાઈ રામજીસી	...	...	માંડવી
૫	શેઠ મોલેદીના સોમજી	...	...	...
૩	જસાઈ રીધગરજી માણગરજી	...	...	...
૨	શેઠ લલજી કરમજી	...	...	...
૨	શેઠ દરમસી જસરાજી	...	...	...
૨	ઠાસી શીવજી લાલજી	...	...	...
૨	મો. સામજી પદમસી	...	...	...
૨	શેઠ ચલામજીસેન પ્રેમજી	...	...	...
૨	મયડા અમુ નાથાણી	...	...	...
૧	શા. સુભાગજી દેવજી	...	...	...
૧	દેવે હવરામ હરીશંકર	...	...	...
૨	રા. રા. વજેરામભાઈ વી. જોશી	...	...	...
૨	રા. દલપતરામ બગવાનજી	...	...	નખત્રાણા
૨	જોશી માધવજી ત્રીકમજી	...	...	...
૨	... ગોપાલજી ત્રીકમજી	...	...	...
૧	જોશી રામજી માધવજી	...	...	...
૧	રા. મુલજી ઉકેડા	...	...	...
૧	બની રતનજી લીલાધર	...	...	...
૧	કુકત જોશીજી પેયર	...	...	...
૧	જોશી ભાણજી વી. રવજી	...	...	...
૧	રા. દયાશંકર હવણરામ	...	...	...
૧	રા. પુરૂષોત્તમ ત્રીકમજી	...	...	...
૧	રા. બગવાનલાલ વીજનજી	...	...	...
૧	રા. દયારામ રૂપજી	...	...	...
૧	રા. પ્રેમાનંદ દેવરાન	...	...	...
૧	શેઠ બગવાનલાલ કેશવજી	...	...	...
૧	જમાદાર અલામ સુલતાનખાં	...	...	...
૧	ખાલ્સાટ રાજવીર ઠોસા	...	...	મંડડા
૧	અમલકારી અમરામ રાણજી	...	...	...
૧	શેઠ જગસીંહ માણજી	...	...	ધીણીધર
૨	પીરશી હ. હરીનાયજી જગીરદાર	...	...	...
૧	રા. રા. જડાશંકર વી. સોમજી	...	...	અંબર
૧	રા. મણીશંકર બવાનીશંકર	...	...	...
૧	રા. રા. દાકર તુલસીદાસ કરમજી	...	...	...
૧	ડા. જોશી પુરૂષોત્તમ	...	...	...

1	કા. વીસનજ સામજી ...	અંબર	3	શેઠ નણસીભાઈ ખેરાજી ...	મુંબઈ
1	શેઠ દેસલરાય વી. રણછોડજી ...	"	2	રા. રા. મનસુખરામ સુધરામ ...	"
1	શેઠ અલીદના ગાંગજી ...	કેરા	2	રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ ...	"
1	શેઠ મેરઅલીભાઈ સચેદના ...	"	2	શેઠ મુલજીભાઈ જીવરાજ ...	"
2	મેતાજી પીતાંબર રાધવજી ...	"	2	શેઠ અખડલાભાઈ મેરાલી ધરમસી B.A. ...	"
1	શેઠ ખંદાલીભાઈ હાસમ ...	"	2	શેઠ કાસમભાઈ શુમાર ...	"
1	શેઠ રહીમભાઈ અલારખિયા ...	બારાપર	2	શેઠ કાસમભાઈ શિવજી ...	"
2	શેઠ હંસરાજભાઈ રણુમણ ...	"	2	મેરાલી દેવરાજ ...	"
1	શેઠ મુલજીભાઈ પ્રેમજી ...	"	2	શેઠ બીમજી સાગન ...	"
4	આયસ શ્રી સેવાનાથજી ...	ખજાણીઆ	1	શેઠ શરીફભાઈ સાલેહમહમદ ...	"
2	જોગી બાળનાથજી તા. કાસમખિન રોગારા ...	"	1	શેઠ રાકરલાલ ફરગારામ B.A. ...	"
1	રા. મગનલાલ નરસીહરામ ...	ખડીર	1	શેઠ દેવજી કાનજી ...	"
1	દક્ષતરદાર છોટાખાં ...	"	1	શેઠ મામદગાઈ ડોસા ...	"
1	ખારોટ અબ્બ હીરાણી ...	"	1	મેરસીભાઈ પુન્ન ...	"
2	મા. મેગજી ઉકેડા ...	"	1	મેનુલાભાઈ નરમામદ ...	"
1	કા. શામજી સુંદરજી ...	"	1	મણીલાલ નજીભાઈ દિવેદી B.A. ...	"
1	રા. ત્રીભીવન દેવજી ...	રાપર	1	અલાધીનભાઈ બનનાડમદ ...	"
4	રા. રા. શેઠ નારાયણજી અરજીજી ...	તેરા	1	લાપુરજી જવાજી ખાટલાલાલા ...	"
1	શા. જીવરાજ દેવજી ...	"	1	મનચેરજી કાવરજી બડ્યા ...	"
1	શા. આણંદજી બારમલ ...	"	1	કાવરજી જમરોદજી અખ ...	"
1	મેતા બવાનજી વ્યાહારીદાસ ...	"	1	ખેરામજી માણજી દેસાઈ ...	"
1	કા. કાનજી પુરશોતમ ...	"	1	હીરજી રતનસી ...	"
1	રા. લખમસી હરીદાસ ...	"	1	લધાભાઈ અલારખિયા ...	"
1	શા. લખમસી શીવજી ...	"	1	પીરભાઈ મહમદ ...	"
4	કાકેર સાહેબ વેરસલજી ...	રોહાદરખાર	1	કાસમભાઈ યાવર ...	"
1	રા. પનજી વી. નથુ ...	રોહા	1	શેઠ નાનજી શામજી ...	"
10	મહારાજશ્રી કરસનદાસજી ...	નારાણસર	1	શેઠ હરોદાસ નજીભાઈ ...	"
2	રા. રા. મુરારજી રાધવજી ...	લખપત	4	રા. ખા. મે. મણીભાઈ જગાભાઈ ...	વડોદરા
2	આયસશ્રી સાગરનાથજી ...	મોટીઅરલ	1	રા. રા. જગનનાથ સદશિવ ...	"
1	શેઠ બીમજી ઇબ્રાહીમ ...	લાખાપર	1	મજાહીમ મહમદ સાયાની B.A. ...	નડિયાદ
1	બટ નાનાલાલ છપીલરામ ...	બીદડા	1	દલપતરામ વિહલદાસ દયાળ ...	"
1	બટ વીરવનાથ જગનનાથ ...	"	1	રૂસ્તમજી લનજીભાઈ પટેલ ...	"
2	રા. હરજીવન ઉત્તમરામ મેતા ...	લાકડીઆ	1	ગવેરીલાલ બાપુલાલ ગોર ...	"
1	રા. ખીમચંદ વી. જવાભાઈ ...	"	1	હરીલાલ કૃપારામ ...	"
2	જા. હરસંજી સુમારાજી ...	"	1	ચતુરભાઈ બાઈશંકરભાઈ ...	"
1	રા. ગંગાશંકર અખાશંકર ...	લાખાણીઆ	1	સકળચંદ મગનલાલ પારેખ ...	"
1	નળીઆ લાયજીરી ...	નળીઆ	6	અખડલાભાઈ હાસમભાઈ ...	સેંગાઈ
4	શેઠ કાસમભાઈ ધરમસીભાઈ ...	મુંબઈ	2	બફરભાઈ માવજી ...	હાંગકાંગ
3	શેઠ જોરાજીભાઈ પીરભાઈ ...	"	4	રા. ખા. મુકુંદરાય માણીરાય ...	અમદાવાદ
4	શેઠ કરીમભાઈ ઇબ્રાહીમભાઈ ...	"	4	શ્રી વઢવાણ દરખાર (હ. રા. આ સાહેબ હરીદાસ વેહારીદાસ) ...	વઢવાણ
4	જી. જી. માભાઈ લાલજીભાઈ ...	"	1	વીંબણના કાકેરશ્રી સાહેબજી (હા. કારબારી વજીલાલ વી. મુરારજી) વિંબણ ...	"
4	જી. મધુરાદાસ લવજી ...	"	1	શેઠ વસનજી હંસરાજ ...	નવાનવર
4	જી. દયાલભાઈ રતનસી ...	"	1	રૂશતમજી જવાજી ...	સતારા
4	શેઠ ગવેરચંદ સુંદરજી ...	"	1	પંડીત ગોપાળચંદ્ર ...	મડ
4	શેઠ હાસમભાઈ વીસરામ ...	"	1	શેઠ રૂસ્તમજી નવરોજી ...	જેલમ
4	શેઠ બફરભાઈ લધા ચતુ ...	"	1	શેઠ હાજી રેમનુલા શરીફ ...	કરાંચી
3	મે. શેઠ જમશેદજી અરદેશર દલાલ ...	"	1	ખી. ડોસાભાઈ ...	"
	M. A. L. L. B. ...	"	1	નાનાભાઈ માણજી ...	ધરમપુર
		"	1	રેહમનુલા રામજી ...	કલકત્તા
		"	1	ખેરામજી હીરમસજી કડાકા ...	મેરખી

કવેનટિન ડરવાડ.

અભિપ્રાય.

ગુજરાતી. તા. ૧૯ મી નવેમ્બર ૧૮૮૨.

અંગ્રેજી નોવેલ-વારતાનો તરબુતો અમને ઘણો લાંબો વખત થયા મળ્યો છે. એમાં મી. નાનજીઆનાએ પહેલા ભાગ કરતાં આ બીજા ભાગમાં પાતાની ભાષા બે દરજે સુધારી છે. ડરવારડની બહાદુરીનાં જે વર્ણના કરીએ તે થોડા અને અમીરઝાદી ઘસા ખેડને બચાવવાને લીજમાં તેણે જે શ્રમ ને શૌર્ય બતાવ્યું છે તે વાંચીને કાંઈ પણ તરણ બુવાન મળત થશે. પહેલા ભાગમાં માત્ર બાર પ્રકરણ પુરા કાઢ્યા હતા તે આ બીજા ભાગ માં ૨૫ મું પ્રકરણ પણ પુર કાઢ્યું નથી, તોપણ એટલાજ ભાગમાં રાજકીય કાવાદાવા, દેશ પ્રત્યે પ્રીતિ-વરમ ગુરતા આચરણ, દેશને માટે બીજાનો આશ્રય શોધીને તેને તરાવવાની ગો દવાગ, કુળીન સ્ત્રીના સુવક્ષણ વિગરે બાબતો ઘણી રસયુક્ત છે. અને તે માટે કંઈ મી. નાનજીઆણીની તારીફ અમે કરતા નથી. એ બધી ખુબી તો સર વોલ્ટર સ્કાટની છે. તોપણ મી. નાનજીઆણીએ તે રસ રાખીને યોગ્યતાએ વારતાની રચના પ્રાપ્તી છે. તે સ્તુતીપાત્ર છે. હુમના છળમેદ અને ડરવારડને કસાવવાની તાલમેલ છતાં ડરવાડે પાતાનો લીજ બચાવો રસ્તો બદલીને બ્યારે તે લીજ પહોંચ્યો ને પછી ત્યાંના લોકનો ઉત્સાહ ને આગ્રહ ને પોતાના દુશ્મનો થી બચવા માટે તેની મદદની માંગણી બેઠાં. ડરવાડે પછાડી લોકના પ્રાણે ટોળાં બેગાં થયાં તે દેખાવ સચીત્ર અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. પણ તેવામાં પેલો વિકાળ બુંડ વિકલ્પ ડી લા માકે એકદમ ચઢાઈ કરીને ત્યાંના ધરમાધીકારીને મારી નાખે છે, તે વખતે ખરો વિર છતાં ડરવરડ થરથરે છે તે. ને બ્યારે ધરમાધીકારીને મારી નાખવામાં આવ્યો છે તે સમે તેનું લોહી ઉછળી આવે છે તે એક વિર પુરપત્તે જશ અપાવે તેનું છે. પણ સ્ત્રીના કાવા દાવા ઘસાખેલની બુદ્ધી કાંઈનું હીરાદીન સાથે નાસી જવું એ વળી એ વારતાના મુખ્ય રસમાં ઉમેરણ કરે છે. તેમ બ્યારે ઘસાખેલાપર સંકટ આવી ચડે છે ત્યારે જે સહાસથી ડરવરડ તેણીને બચાવે છે તે પ્રસંગ મનમેદક ને ચિત્તવેદક છે. રજપુતક્ષાત્ર બળનો બેઠારસો ડરવરડમાં હામ હામ માલમ પડે છે પરંતુ તે આગ્રહી છતાં ધીરેદત્ત નાપક નથી. પ્રેમમાં લીન હોવાથીજ ધીટવીર બનીને કર્મ કરે છે. આ આપણા ક્ષાત્ર કુળોની પણ મોટી ખુબીઓ છે. અમને શિ વલરીના મહત્ત ગુણો માટે મોટું માન છે. અમે તેની વૃદ્ધિ થયલી જોવા ઇચ્છીએ છીએ. આવી વારતાના ભાષાંતરો જેમ બને તેમ વિશેષ આપણી ભાષામાં થવા જોઈએ-ને નિરસ વારતાના શોખીનોને આવા ગ્રંથો હાથમાં અવશયે ધરવા જોઈએ. પણ છેલ્લે અમારે કહેવું જોઈએ કે મી. નાનજીઆની બહુ સુસ્તી છે-પહેલા ભાગને બહાર પ્રડ્યા પછી ૧૧ માસે આ બીજા ભાગ

બહાર પડ્યો છે। કેવી શોકકારક વાત. આમ બારતાને અતિ નીરસ કરતા નથી? જો મીઠા નાનજીઆની ત્રીજો ભાગ એટલેજ સમયે કહાડશે તો તે અમે એમને “ડોરમટ કલ્પ” ના મેમબર નહી ગણીશું.

શમસેર બહાદુર.

નામીયા કવીરાજ સર વોલ્ટર સકાટની લખેલી પ્રખ્યાત વેવરલી નોવેલ્સમાંથી કવેનટીન ડરવાર્ડ નામની રસીકી વારતાનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર જીજ્ઞાની આગફરેડ હાઇ રક્લના પહેલા મદદગાર શીક્ષક મી. કરમચંદીએ પ્રગટ કર્યું છે તેનો બીજો ભાગ વાંચીને અમે ધણા પ્રસન્ન થયા છીએ પહેલો ભાગ વાંચ્યા વગર તે વીશે મને આપણે અમે વાળખી ધારતા નથી પણ બીજા ભાગ બંધીએ એ ભાગ સંબંધી જે અતીપરાય આપ્યા છે તે પરથી પ્રથમ ભાગ મનપસંદ હશે એમાં કશી નવાઇ અમે માનતા નથી. લીજનાં એ વખતે તાંદાનાં ધરમ ગુરુ સામે લોકોએ થયેલા ઉઠાડો હતા તેમની સાથે મળી જઈને જંગલી ભુટે ધરમગુરુના કીચાપર એચીનો હુમલો કરીને કમકમાડી છુટે એવી રીતે ભક્ત ધરમગુરુને હુમલો માણસો ની સમક્ષ કાઢી નાંખ્યો. એ કરુણાચ્ચક દેખાત વાંચનારને કરુણ ઉપગમન તેવો છે એવા બપ ભરેલા વખતમાં બહાદુર કવેનટીને ઇસાએલાને સમગ્ર સુચકતાથી કેવી રીતે બચાવીને ઇસાએલાના પેલીનર પીયારીને લીધે તેણે કેટલું બેખબર ઉપડી લીધું એ ભાગ વાંચવા જોગ છે છેવટે ઇસાએલાને કવેનટીઅર અને બરગડીના ઠાકોરે મોકલેલા વસાહતવાદીઓ આપ્યા તાંદા સુધીની બાબતો સમાવીને ૨૪ માં પ્રકરમાં આ બીજો ભાગ સમાપ્ત કરીએ અગત્ય આશા છે કે આ પાંજ રસીકીને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં બીજો ભાગ જલદી પ્રગટ કરવાને મી. કરમચંદી કૌટુમ્બીય થશે.

જ્ઞાત વરદાંક નવેમ્બર ૧૯૮૨.

મી. કરમચંદી રસીક નાનજીઆણી બીજા એજ એ સર વોલ્ટર સકાટની બાળીની નાવલ “કવેનટીન ડરવાર્ડ” ના તરજુમાનો બીજો ભાગ બહાર પાડ્યો છે. તેની એક નકલ ધણા વખત થયો અમને મહીજો. ગયા નવેમ્બર માંસમાં અમોએ તેના પહેલા ભાગ ઉપર વિવેચન કર્યું હતું અને તે વેળાએ અમોએ રાખેલી આશા મુજબ આ વખતે એ બીજા ભાગ હીક સુધરીએ. આ બીજા ભાગમાં પોતાના વાંચનારાઓની સગવડ સાચવવા માટે મી. કરમચંદીએ વાપરેલા પારકા ભાષાનાં શબ્દોનો જે “કોશ” આપ્યો છે તે ખાસ મેદનત લઈ લખેલો લાગે છે. તેમાં જે જે ભાષાના શબ્દો વાપરવામાં આવેલા છે તે દરેક ભાષામાં તે અન્યત્ર શબ્દો છાપી તેની સમગ્ર આપણમાં વાંચનારાઓની એક બધી સગવડ સાચવી છે.

વળી આ ભાગમાં તેઓએ વાર્તામાં આવેલા આસામીઓનું પાત્ર આપી એક લખાત વારતા વાંચતા નામો ભૂલી જતા ભૂલકોની પણ હીક શેવા બદલી છે! તેમજ વળી પુરવણી તરીકે જે નામ આપી છે તેમાં વાર્તામાં આવેલાં એકસ દેકાણાં જન. અને નામોની જાણવાળેગ સમજાણ આપી છે તેથી પણ આ બીજો ભાગ સાધારણ વાંચનારને વાંચવાને વધારે સેદલાઈ તેમજ સગવડ કરી આપશે.

આ બીજા ભાગની ભાષા પહેલા ભાગ કરતાં ઘણી સારી લાગે છે. બોલેબોલ અને ખારીક ભાષાનું ન કરતાં સેદલી અને સરલ ભાષામાં આ બીજા ભાગનો તરજુમો કરાયેલો છે. વળી આ બીજા ભાગમાં કથે કથે લો અસલ કર્તાના વિચારો ધણાજ સારો ધનસાક આનેખો છે જે મકે શતવાટ ઉપર ઘેરો ધાત્રવામાં આવ્યો તે પ્રસંગે કવેનટીને જે વિચિત્ર ચંચલાઈ અને સમયમયકતા બતાવે છે તે ભાગ ધણા વાંચવા યોગ્ય છે. ધર્મીયક્ષ અને પેલીલીઅન વચ્ચે

ચાંસેસા સંવાદ ધણો અનુસરતો હોવાથી એ ચીત્ર વાંચનારનાં મન ઉપર અચ્છો છાપ પાડે છે. કેટલાક માણસો જે કે પરમાર્થ હોય છે પણ ખોતાને મોહડેજ પોતે કરેલાં કામ કહી ખતાવે છે અને જેના ઉપર ઉપકાર કીધો હોય તેને પણ ઘડી ઘડી પોતે કરેલા ઉપકારની યાદ આપ્યા કરે છે એ કેવું હસવા જેવું છે તેનો એક અચ્છો નમુનો પ્રતિનિધી પેટ્રીલીઅનમાં જે છામે છિએ. દુશ્માં ધણેક ઉકાળે સંસાર વેહેવારમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવી શીખામણો 'કેવેન્ડીન ડરવાર્ડ' માંથી મલી આવે છે.

મીઞ કરમઅલીને અમો મજામુત ભલામણ કરીયે છિએ કે તેઓએ ત્રિજે ભાગ જેમ બને તેમ જલદી બાહર પાડી આ વારતાને સંપૂર્ણ કરી નાખવી.

રાસત ગોફતાર. ૨૧ મી જાનેવારી ૧૮૮૩.

ઈંગ્લેન્ડમાં ગાથા યાને વારતાઓ શુમાર વીનાની છે. અને તેમની સંખ્યામાં દીનપરજીવ વધારો થતો જાય છે. એ સવળી ગાથા લખનારાઓમાં સર વાલ્ટર સ્કાટનું નામ સર્વેથી પેહેલું મેળાએ છે. જેની ઉપજ્ઞા નામની એક ગાથાનો શુજરાતી ભાષામાં તરજુમો કરવાનું મીઞ કરમઅલી રહીમ નાનજીઆણી બી. એ. એ માથે લીધું છે. અને તેના વાચુમાંના એ ભાગ એઓ પ્રગટ કરી ચુક્યા છે. મીઞ કરમઅલીના તરજુમાના પેહેલા ભાગની અમે ગયે સાત તપાસ લીધી હતી તે વેળા એમને વીશે તથા એમનાં ભાષાંતર વીશે જે ઘટની રેતુતી અમે કરી હતી તે એઓએ ખોતાના આ બીજા ભાગમાં ઉતારી લીધી છે. પણ તેજ તપાસમાં અમે ઈંગ્લેન્ડ ભાષાંતર કરનારાઓને જે સુચના કરી હતી તે ભાગ એઓએ કાઢાડી નાખ્યો છે. મીઞ કરમઅલીનો આ બીજો ભાગ પેહેલાં કરતાંબી વધારે રસીલો અને જલદી સમજ પડી જાય એવી સલીસ ઇમારતમાં લખેલો છે. અને વલી કેટલાક અધરા શબ્દોનો પછવાડે પુર્વગીમાં ખોલાસો આપ્યો છે. પણ તે સવળું છતાં એક ઈંગ્લેન્ડ ગાથાનાં ભાષાંતરની આપણા દેશીઓ માં જેટલી જરૂર હશે તે કરતાં વધારે મોટી અને પેહેલી જરૂર આપણા દેશીઓની તવારીખ, રીતભાત અને સાત્રચલાણ દરશાવનારી ગાથાઓની છે. "કેવેન્ડીન ડરવાર્ડ" ની ગાથામાં ૧૧ મી સદીની યુરોપીઅન રીતભાત દેખાડેલી છે. પણ ૧૨ મી સદીની રાદરસમનું જ્ઞાન મેળવનાની ઈંગલાંડને જેટલી અગત હશે તેને એકસોમે હીરસેખી આપણા દેશીઓને તે જ્ઞાનની જરૂર નથી. હીંદુસ્તાનની તવારીખ આખાં યુરોપની તવારીખ જેટલાજ બલકે તે કરતાં વધારે રસોથી અને રસીક ખતાંવોથી ભરપુર છે. પ્રથમ આ દેશમાં તુરાનીઓનો વાસ થયા પછી હીંદુ આર્યો આવયા તયારઆદ ધરાનીયો, યુનાનીયો, મોગજો અને શેવટે ઈંગ્લેન્ડની ચલકાલઓ અને રાજ્યપાટોનાં વરણનો તથા વળી હીંદુ રાજ્યોની ખોતાની ચલકાલ પડતી. આત્મણ અને બુદ્ધ ધર્મોની હરીફાઈ અને તે સંબંધી થયલાં યુદ્ધો, અને એ વીનાયે બીજા અનેક રસીલા ખતાંવો. અને તેખતાંવા વખતનાં લોકોની રીતભાત વીગેરેનું મીઞ કરમઅલી જેવા ઈંગ્લેન્ડ ગાથા ઉપરથી ભાષાંતર કરનારા આપણા કેળવાયલા ડ્રાજેયુએટો આગળ એક વીરતીજું મેદાન પડેલું છે. પણ તવારીખ ઉપરાંત વળી આપણા દેશીઓના કેટલાક કુચાલોનું ખંડન કરવા માટે આપણા શુજરાતી વારતા યા નાટક લખનારાઓને પુરતી સામગ્રી મળે એમ છે. અમે ઉમેદ રાખીયે છીયે કે મીઞ કરમઅલી હવેથી ઈંગ્લેન્ડ ગાથાનાં ભાષાંતરને બદલે અસલીઆત વરાવનારી દેશી ગાથાઓ બનાવવા પાછળ મંડીને 'કેવેન્ડીન ડરવાર્ડ' ના તરજુમાં કરતાં દેશી ઓળી વધારે કીમતી સેવા બજાવશે.

કચ્છી ભાષામાં ધણી તો શું પણ ગણતરીમાં ફક્ત બેજાંચોપડીયો છપાયેલી અમોને ખબર છે; તેમાં એક શાજન બાવની તથા બીજી “કરમચલી રહીમ નાનજીઆણીયે” છે અને આ ત્રીજી ‘કચ્છી કહેવતો’ નામની એક નાની ચોપડી બહાર પડી છે. આજે કચ્છી જોમાં વાંચનની પ્રજા જોકે ધણી નથી તોપણ આવી આવી ન્હાની ચોપડીયો જો શસ્તી કીમતમાં ને લોકોને સાધારણ ઉપયોગમાં આવે અવી રીતે બાહર પડેતો, અસખતાં કચ્છીયોનો વાંચન શોખ વધે ખરો. સર્વે ભાષાની કહેવતો છપાયેલી છે પણ કચ્છી કહેવતો આજ સુધી બાહર પડીજ નહીં હતી; એ ખુટ મીઠું કરમચલી રહીમ નાનજીઆણીયે બીઠું એ એ પુરી પાડી છે. આ સવા આનાની નજીવી કીમતની ચોપડીનો બોહજો ફેલાવો કચ્છીયોમાં જોવાને અમો આતુર છીએ.

શમશેર બહાદુર

આ નામની નાની પણ રમુજી કહેવતોની ચોપડી તેના કરતા મીઠું કરીમચલી રહીમ નાનજીઆણીયે અમને બેટ મોકલી છે તેની પહોંચ મોટા માનસાય સ્વીકારીયે છીએ ગુજરાતી ભાષાથી કહેવત સંગ્રહ અને ‘કથન સમસતી’ નામની ચોપડીયોમાં પ્રગટ થયેલી છે તેમ જ ગુજરાતી કહેવતોનો સંગ્રહ આપેલો છે તેવોજ સંગ્રહ આ ચોપડીની અંદર કચ્છી કહેવતોનો આપવાની બહાઈ કાશીશ મીઠું કરમચલીએ કરી છે. ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતમાં બોલાય છે અને કચ્છ પણ ગુજરાતમાંજ આવવાથી ત્યાં પણ ગુજરાતી ભાષા બોલાતી હશે એમ નથી. ધણું કરીને આખા કચ્છમાં કચ્છી ભાષા બોલાય છે અને તે ગુજરાતી ભાષાથી કેટલેક દરજ્જે જુદી છે તે જણાવવાને આ કહેવતની અંદરથી બેચાર નીચે ટાંકવાની તક લધવે છીએ. આ કચ્છી કહેવત સંગ્રહની કીમત માત્ર સવા આનો છે અને તે મુળકમાંથી મળે છે.

૧ સપેંજે ડરેમે હથ ન વિજળે.

૨ હરહીસે રોજી હરબાને મોત.

૩ હીકડી તોલડી તેરો વાના ગુરે.

૪ હજે ગિચીજી નમાધયુંત કાગ બનયાકાજી.

૫ ધણી ધણીઆણી રોજી તકુરો કરે કાજી.

ત્રિમાસિક ટીકાકાર સપ્ત ૧૯૩૯

મટ્રીયુલેશનની પરીક્ષા આપવા જેઓએ બીજી ભાષા, ફારસી અથવા ગુજરાતી પસંદ કરી હોય તેઓને ઉપયોગી મદદગાર થઈ પડવા માટે આ ચોપાન્યું પ્રગટ કરીશું. હીસે છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે જે ભલી મતલબથી બહાર પાડ્યું છે તે ભલા મતલબ આથી આર પડશે. રીખતારને એક અચ્છો બોમીઓ થશે, એ નક્કી છે. પ્રસાદી દાખલ નીચેના વાક્યો એમાંથી પસંદ કરી શકો.

“આદર્શ અધૂરું રહે. હરિ કરે તે હોય”

“Man purposes God disposes.”

“રાખને ગમી તે રાણી જાણી વીણતી આણી”

“Fair is not fair but that which pleaseth”

“વાવશો તેવું લણશો”

“As you sow so you will reap.”

“ભરમ ભારી ખીરસા ખાલી”

“Clean clothes empty pockets”

“ઉતાવળો સો આવરો”

Haste makes waste.

MISCELLANEOUS WORKS

BY
K. R. NANJIANI

	Rs.	a.	p.
Persian Proverbs with their English and Gujarati Equivalents.....	0	6	0
English and Gujarati Proverbs only (detached from the above).....	0	4	0
Kutchi Proverbs (in Gujarati characters)...	0	1	8
Gujarati Translation of Quentin Durward, Each part	1	2	0
Do. Cloth bound	1	6	0

"This is a very cheaply available Proverb Book, and of great importance to students preparing for the Matriculation Examination, who have taken up Gujarati or Persian as their second language. The general reader also, as he says will derive amusement.

Kutchi Proverbs,—by the same author, Price 5 Pice. The Book will serve as a Guide to those who have frequently to intercourse with the Kutchis."

(The morning star February, 1883)

These books can be had from J. B. Karani, Fort and many other book-sellers of Bombay.

	રૂ	આના	પા
અંગ્રેજી, ગુજરાતી તથા ફારસી કહેવતોનો સંગ્રહ.....	૦	૬	૦
અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી કહેવતો (ઉપલી ચોપડી માંથી છુટીપાડેલી).....	૦	૪	૦
કવેન્ડિશ ડરવાઈડનું ગુજરાતી ભાષાંતર (ત્રણ ભાગમાં).....	૦	૧	૮
દરકે ભાગનાં.....	૧	૨	૦
મજબૂત પુસ્તક સાથે.....	૧	૬	૦
અંગ્રેજી ગુજરાતી અને ફારસી મળતી કહેવતો—ની ચોપડી મી. નાનજીઆણી તરફથી મળી છે. એમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી તથા ફારસી કહેવતોનો સંગ્રહ કરવામાં શ્રમ સારો લીધો છે. મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં ગુજરાતી તથા ફારસી સવાલ પત્રમાં વારંવાર કહેવતોના તરજુમા પૂછવામાં આવે છે તેથી તે પરીક્ષામાં ગુજરાતી તથા ફારસી ભાષા જોનાર ઉમેદવારોને આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે. દરેક તેવા ઉમેદવારોને આ ચોપડીને પોતાની પાસે રાખવા અને બલામાણ કરી એ છીએ; કહેવતોની ગોઠવણ ઘણી સારી છે. તેઓને કકાવારી ગોઠવી છે, અને ત્રણ ભાષામાં મળતી આવતી કહેવતોને તે તે ભાષાના આકડાથી દરશાવી છે, અને તેથી જોનારને ઘણું સુગમ પડે છે. કીમત આપણું રાખી છે.			

(સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૩.)

મુખ્ય આડતિયા જહાંગીર બેગનજી કરાણી, કાટ.

